

XII KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BALÁZS IMRE JÓZSEF
VASZILIJ BOGDANOV
BORSODI L. LÁSZLÓ
FODOR JÁNOS
GYÁNI GÁBOR
K. HORVÁTH ZSOLT
KARÁCSONYI ZSOLT
KEMECSI LAJOS
KOVÁCS KISS GYÖNGY
LÁSZLÓ LÓRÁNT
PAP-MIKE ÁGNES
PRITZ PÁL
RIGÁN LÓRÁND
ROMSICS IGNÁC
SZARKA LÁSZLÓ
TAKÁCS ZSUZSANNA MÁRIA
TETTAMANTI BÉLA
TOMKA BÉLA
UNGVÁRI ZRÍNYI ILDIKÓ

4

A MI 20. SZÁZADUNK

III. FOLYAM
2010.
ÁPRILIS

XX

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXI/4. • 2010. ÁPRILIS

TARTALOM

KOVÁCS KISS GYÖNGY • Bevezető	3
KARÁCSONYI ZSOLT • Vadászat előtt (<i>vers</i>)	4
ROMSICS IGNÁC • Huszadik századi magyar politikai rendszerek	5
GYÁNI GÁBOR • Huszadik századi magyar társadalmak	18
TOMKA BÉLA • Gazdasági növekedés és fogyasztás Magyarországon a 20. században	30
PRITZ PÁL • 20. századi magyar külpolitika	46
SZARKA LÁSZLÓ • Egy évszázad kisebbségben	59
VASZILIJ BOGDANOV • Bolondünnepek (<i>versek, Bogdán László fordításai</i>)	77

■ VILÁGABLAZ

K. HORVÁTH ZSOLT • Tagadás és megvesztegethetetlenség könyve (<i>Drang nach Westen</i>)	80
--	----

■ MŰ ÉS VILÁGA

UNGVÁRI ZRÍNYI ILDIKÓ • Kamerával, ködgéppel	93
TAKÁCS ZSUZSANNA MÁRIA • Az elfeledett „magyar Burns”	98

■ TÉKA

BALÁZS IMRE JÓZSEF • Társadalomtörténet, szövegköziség, önreflexió (<i>Társas esztétikák</i>)	107
LÁSZLÓ LÓRÁNT • A nagyvárosi múlt mint tapasztalat	110
FODOR JÁNOS • „Sztálin ajándéka a székelőknek”	113
KEMECSI LAJOS • A barcasági csángók kálváriája	115
BORSODI L. LÁSZLÓ • Térábrázolások és az irodalom mint szakma	117
PAP-MIKE ÁGNES • Amikor versbe kezdesz... ..	120
A Korunk könyvajánlata (<i>Kovács Kiss Gyöngy ajánlja</i>)	123

■ TALLÓ

B. I. J. • Vörös kesztyűk, fordítva élt életek124

R. L. • Félelem a tudástól125

■ ABSTRACTS126

■ KÉP

TETTAMANTI BÉLA

A tematikus tömb felkért vendégszerkesztője ROMSICS IGNÁC.

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ **Elnök:** KÁNTOR LAJOS ■ **Tiszteletbeli elnök:** DEGENFELD SÁNDOR

Főszerkesztő: BALÁZS IMRE JÓZSEF ■ **A szerkesztőség tagjai:** CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes; világirodalom), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), KOVÁCS KISS GYÖNGY (főszerkesztő-helyettes; történelem), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ **Gazdasági vezető:** MÁRTON LEVENTE ATTILA ■ **Grafikai arculat:** KÖNCZEY ELEMÉR ■ **Titkárság:** BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA

■ **A Korunk – Budapesti Porta grémiuma:** ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ **Állandó munkatársak:** EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, ZELEI MIKLÓS (Budapest), ZÓLYA ANDREA CSILLA (Budapest)

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Communitas Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szabad Sajtó Alapítvány, a Szülőföld Alap és az Új Budapest Filmstúdió.

■ **SZERKESZTŐSÉG:** Kolozsvár, Str. Gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52. Telefon: 0264-375-035; 0264-432-154; Fax: 0264-375-093 ■ **POSTACÍM:** 400304 Cluj, c.p. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft. ■ **NYOMDA:** ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266/372407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284).

■ **ISSN: 1222-8338**

Bevezető

■ Egy hosszú és/vagy rövid – esetleg akár keresztbe metszett – századról szól a lapszám, amelyet az olvasó a kezében tart: a magyarság 20. századáról, amely – nemzetünk tekintetében egyértelműen – az ismétlődő kényszerhelyzetek és gyakorta besűkülő mozgásterek okán a szinte állandósult törések és többnyire egymást tagadó, folytonos újrakezdések időszakaként is körülírható.

Olyan századról szól, amely – európai és ezen belül magyar vonatkozásban egyaránt – egyidejűleg keltett felfokozott reményeket és pillanatokon belül szenvtelenül rombolt le illúziókat. Nehezen érthető, ráadásul megérthető száz év volt, melyben mintha több évszázad történései sűrűsödtek, „teleszkopizálódtak” volna. Súlyos és mindmáig értelmezésre váró, többolvasatú történeti üzenetek és tanulságok tárháza – a „szélsőségek százada”. A 20. századi magyar történelem korszakolását gyakorlatilag a nagyhatalmi politikának a régióra gyakorolt hatásai „indukálják”. A négy, egymástól markánsan elkülönülő korszak három világtörténeti sorsdöntő esemény „hozadékaként” konstruálódik. A Habsburg Birodalom részét alkotó Magyar Királyság több évszázados történetét – utolsó stádiumában a dualizmust záró „boldog békeidőket” – az első világháborút követő történeti átrendeződés, a versailles-i békerendszer részét képező trianoni szerződés zárja le. Ennek értelmében Magyarország területe egyharmadára, lakóinak száma szinte felére csökkent. A második világháború befejeződése a második nagy korszak, a negyedszázados Horthy-korszak végére tesz pontot, úgy, hogy az 1947-es párizsi békeszerződés egyetlen apró módosítástól eltekintve az 1920-as trianoni határokat állítja vissza. Egyben „átsegíti” Magyarországot a szovjet érdekszférába, ami egy rövid átmenet – az 1944–1949-es periódus „népi demokráciája” vagy „koalíciós éve” – után megalapozza a mintegy negyvenéves államszocializmus időszakát, benne a rákosista diktatúrával és az 1956 utáni Kádár-rendszerrel. Végül a század nyolcvanas éveinek vége felé a Szovjetunió meggyengülése, illetve összeomlása és ezzel egyidejűleg a hidegháborús időszak befejeződése lehetővé teszi a rendszerváltást, vagyis a harmadik Magyar Köztársaság létrejöttét. A régió többi, mindaddig a szocialista tömbhöz tartozó – és részben jelentős számú magyar nemzetiségű lakost magáénak tudó – államában hasonló folyamatok mennek végbe.

E történelmi korszakok mindenképpen többé-kevésbé ellentmondásos a megítélése. Valójában egyik szakasz sem írható le össznemzetileg elfogadott toposzokkal és sztereotípiákkal. Az interpretációs sémák a század főbb folyamatairól és fordulópontjairól mind a mai napig igen ambivalensek, sőt esetenként éles ellentmondásban állnak egymással.

A magyarság 20. századáról a közelmúltban, az elmúlt két évtizedben (is) több átfogó elemzés született. Jelen lapszám nem kíván konkurálni a komplex, olykor sok száz oldalas kitevő összegzésekkel. Már csak terjedelmi okokból sem vállalkozhat a korszaknak és a témának a maga teljességében való bemutatására. Mindössze arra tesz kísérletet, hogy néhány tanulmány erejéig tematikai szempontból tekintse át és tegye mérlegre történelmünk utolsó száz évét. A tanulmányok által feldolgozott szegmensek – politikai rendszerek, társadalom, gazdaság, külpolitika, magyarság a kelet-közép-európai nemzetállamokban – elsősorban horizontális, a tematikai rendezőelvet alapul vevő és ezen belül a történelem természetéből adódó vertikális elv, a kronológia alapján kerülnek bemutatásra.

A tematikus tömb összeállításáért köszönet illeti az öt neves magyarországi szerzőt, akik közül Romsics Ignác a koordinációs és szerkesztési munkába is bekapcsolódott.

Kovács Kiss Gyöngy

KARÁCSONYI ZSOLT

Vadászat előtt

Akárki vagy, ma este készülj, az ősz már itt van,
vaddisznócsorda röffen a zegzugos csalitban,
és ahol régen jártál, és ahol újra jársz ma,
felépül ezer emlék legyalult deszkaváza.

Akárki lép a kertbe, akárki lép a nyárba,
már biztos lehetsz benne, hogy a célt elhibázza,
mert jár, de nem lát, nem hall, mert lép, de léte nem lét,
legyalult deszkavázak közötti őszi emlék.

Akárki vagy, ma reggel készülj, a tavasz itt van,
vaddisznócsorda röffen a zegzugos csalitban,
és ahol ismét jársz ma, és ahol nem is jártál,
most megjelenik újra, akire nem is vártál.

Akárki vagy, ha régen kérdezted, hogy ő hol van,
nem láttad földre fénylő, szilánkos teliholdban,
csak annyit: aki itt volt, itt már biztosan nincsen,
kezét a végső évszak még látta a kilincsen.

Azóta vad tavasz van, azóta a nyár lángol,
azóta minden élő eltáncol önmagától,
akárki vagy ma, mindig kérdezd meg, nincs itt, itt van,
vaddisznócsorda röffen a zegzugos csalitban,

és odafenn, ahol már nincsen holnap, se nemrég,
csak holdszilánk a szíved, a tested is csak emlék,
a nagy Király nevében már indul a vadászat,
és felharsan a kürtszó: „Készülj, Akárki, várlak!”

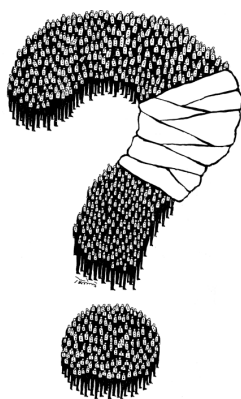
ROMSICS IGNÁC

HUSZADIK SZÁZADI MAGYAR POLITIKAI RENDSZEREK

A modern politikai rendszereknek többféle osztályozása lehetséges. A legfontosabb szempontok többnyire a hatalmi ágak egymáshoz való viszonya, a választójog, a pártrendszer, a hatalom gyakorlásának technikái és a szellemi élet autonómiája. Ezen az alapon demokratikus, totalitáriánus és autoriter politikai rendszereket különböztethetünk meg. A demokratikus rendszerekben a liberális elveknek megfelelően elkülönül a törvényhozói, a végrehajtói és a bírói hatalom, s a felnőtt állampolgárok egésze vagy túlnyomó többsége számára biztosított az egyenlő feltételek melletti részvétel a politikai életben. Ez a részvétel a többpártrendszer és a szellemi pluralizmus keretei között valósul meg.

A totalitáriánus rendszerekben ezzel szemben összeolvadnak a hatalmi ágak; a végrehajtó hatalmat tényleges alkotmányos felügyelet nem korlátozza, s az államot egy olyan személy (diktátor), esetleg személyek (oligarchia, klikk, elit) irányítják, akiknek a hatalma nem függ a többség akaratától. A pártokat vagy betiltják, vagy egyetlen tömegpárt működését engedélyezik, amely az egyedül elfogadott hivatalos ideológia alapján fejt ki tevékenységét. A hatalom gyakorlása összefonódik a társadalom megfélemlítésével, valamint a valóságos és potenciális politikai ellenfelek bebörtönzésével, sőt nemritkán fizikai megsemmisítésükkel.¹

A pluralista demokráciák és a durván elnyomó totális diktatúrák között számos átmenet lehetséges. Juan J. Linz és mások nyomán összefoglalóan ezeket nevezzük autoriter rendszereknek. Az autoriter rendszerekben a hatalmi ágak szétválása tökéletlen. A politikai hatalomért folytatott

A kormányzói jogkör kiterjesztése mögött sokan egyfajta kormányzói diktatúra megalapozásának a szándékát sejtették. Valójában azonban nem erről volt szó, hanem a kül- és belpolitikai okok miatt előállt szélsőjobboldali veszéllyel szembeni alkotmányos ellensúlykeresésnek egyik formájáról.

harcban a társadalom egy része számára biztosított a részvétel, ám egyenlőtlen és alkotmányosan nem mindig rögzített feltételek mellett. Politikai és szellemi síkon egyaránt korlátozott pluralizmus érvényesül; vagyis működhet az érdekek és értékek ütköztetésének funkcióját ellátó parlament, s a hatalmon lévők által preferált ideológiák mellett vagy azokkal szemben más ideológiák is intézményesülhetnek. A politikai rendőrség által gyakorolt terrorrendszer korlátozott, vagy teljesen hiányzik. Az autoriter és a demokratikus rendszerek pluralizmusa közötti legfőbb különbség, hogy utóbbi elméletileg korlátlan, legitimitása vitathatatlan, s a politikai hatalomért egyenlő feltételek mellett versengő pártok választási eredményeitől függően a kormány bármikor leváltható. Az autoriter rendszerekben viszont mindez nem vagy csak tökéletlenül érvényesül.²

További osztályozási szempont az államforma, illetve az államfő személye és jogálása. Ebből a szempontból két nagy típust különböztethetünk meg: a monarchiát, melynek élén a hatalmát öröklés útján szerző uralkodó (császár, király, cár stb.) áll, s a köztársaságot, melynek első emberét kijelölik vagy választják. Az uralkodók és az államelnökök hatalma a politikai rendszer jellegétől függően korlátlan, jelentős vagy jelképes egyaránt lehet. Az olyan államokat, amelyek uralkodóinak a hatalmát törvények írják körül, és az országgyűlés reális ellensúlyt képez velük szemben, alkotmányos vagy parlamentáris monarchiának nevezzük. Azoknak pedig, amelyekben az uralkodók és/vagy környezetük túlhatalommal rendelkeznek, abszolút vagy autokratikus (autoriter) monarchia a neve. Az államelnökök jogköre és a parlamenttel szembeni hatalma szintén különböző. Ennek alapján beszélhetünk „erős” vagy „gyenge” köztársági elnökökről, illetve prezidenciális vagy parlamentáris rendszerekről.

A Magyar Királyság

■ A világ közel 50 független államának a többsége 1900 körül monarchia volt. Európában mindössze két köztársaság működött: Svájc és Franciaország. Az európai monarchiák egyik pólusán az immár csak szimbolikus királyi hatalommal, viszont fejlett parlamentarizmussal rendelkező brit rendszer, a másikon az 1905-ig parlament nélküli és a cári teljhatalmon alapuló orosz rendszer állt. A Habsburg Birodalmon belüli, 1867-ben új jogi alapokra helyezett Magyar Királyság a két szélsőség közötti átmenetet képviselte. Bár a hatalmi ágak szétválasztása lényegében megtörtént, vagyis a végrehajtói hatalom általában a törvényhozói hatalomtól függött, s a bírói szervezet mindkettőtől független volt, az uralkodói túlhatalom és a politikai akaratképzés korlátai autoriter jegyekkel ruházták fel ezt az egyébként alkotmányos és jellemzően liberális rendszert.

Az uralkodó – 1916-ig I. Ferenc József, 1916-tól IV. Károly – túlhatalma részben abból adódott, hogy a külügyek és a hadügyek, melyek ún. közös ügyeknek minősültek, uralkodói felségjogok maradtak. Vagyis e két alapvető területen az uralkodó akaratára maradt a döntő. A közös külügyminisztert és hadügyminisztert a közös pénzügyminiszterrel együtt mindig maga választotta ki, és ő is mentette fel őket. Döntéseiben senki és semmi sem korlátozta. A két országnak – az Osztrák Császárságnak és a Magyar Királyságnak – annyiban lehetett saját külügyi és hadügyi politikája, amennyiben az uralkodó azt jónak látta, és engedélyezte. Ezek ellenőrzésére a két ország parlamentjének lényegében nem volt lehetősége.

Az uralkodó túlhatalmának másik forrása a törvényhozás folyamatában számára biztosított jogkör volt. Bár a kiegészítési törvényekben nem esett szó arról, hogy az országgyűlés által elfogadott törvényekkel szemben az uralkodónak vétőjoga lett volna, elvileg erre megvolt a lehetősége. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy egy 1867-es magyar kormányhatározat alapján az uralkodó mindvégig ún. előszentesítési joggal

rendelkezett. Ez azt jelentette, hogy az illetékes miniszter minden törvénytervezet országgyűlési beterjesztéséhez köteles volt megszerezni az uralkodó előzetes engedélyét. (1918-ig ez egyetlen esetben sérült: Trefort Ágoston 1879-ben úgy terjesztette be a magyar nyelv kötelező tanításáról szóló törvénytervezetet, hogy azt nem mutatta be előzetesen Ferenc Józsefnek.)

A fentiek mellett a király számos más előjoggal is rendelkezett. A kormány javaslata alapján ő nevezte ki a magas rangú állami tisztviselőket, főnemesi rangokat adományozhatott, és megillette a kegyelmezés joga. A hagyományoknak megfelelően a katolikus egyház felett széles körű főkegyúri joggal rendelkezett. Személye szent és sérthetetlen volt. Az előbbi egyházi felszentelés alapján kapta, az utóbbit pedig a büntetőjog biztosította számára. Minden személye elleni bűncselekmény felségsértésnek számított, amely a büntető törvénykönyv alapján a legszigorúbban büntethető volt. Ő maga viszont senkinek és semmiért sem tartozott jogi felelősséggel. Ellene sem bűnvádi eljárást, sem polgári pert nem lehetett indítani.³

A politikai akaratképzés korlátozottsága a választójoggal függött össze, amelyet az 1848. évi V., illetve az ezt kiegészítő 1874. évi XXXIII. törvénycikk szabályozott. Az 1848-as törvényhozók az akkori lakosság 7,2%-át ruházták fel választójoggal, ami a kor mércéjével mérve progresszívnek volt tekinthető. A szavazás mikéntjéről az 1848-as törvény félreérthetően fogalmazott. Ezért és az ekkor még tömeges méretű analfabetizmus miatt 1874-ig nyíltan és titkosan is választottak. Az 1874-es novella viszont általánossá tette a szavazás nyílt jellegét, s egyben a választásra jogosultak körét is szűkítette. A választásra jogosultak aránya az 1848-as 7,2%-ról 1875-ben így 6,2%-ra mérséklődött. Ez az arány a következő évtizedekben kissé még tovább csökkent, s csak 1906-ra érte el ismét a 6,2%-ot. A világ, de legalábbis Európa közben megkezdte az alkalmazkodást a modern tömegdemokrácia követelményeihez. Norvégiában, Finnországban, valamint Ausztráliában és Új-Zélandon az új század hajnalán az összlakosság mintegy 40–60%-a, tehát a felnőtt férfiak és nők túlnyomó többsége választathott, míg a nyugat-európai államok többségében és az Egyesült Államokban az összlakosság 15–30%-a. És persze a választás módja sem nyílt, hanem titkos volt.⁴

A politikai akaratképzés ennyire korlátozott és diszkriminatív jellege miatt a századelő magyar parlamentarizmusa az autoriter kormányzati rendszernek felelt meg. Ezt jelezte, hogy a hatalmon lévő kormánypárt leváltása mindössze egyszer, 1906-ban sikerült, s akkor is csak úgy, hogy az addigi ellenzéki pártok kötelezték magukat az uralkodónak a politikai rendszer alapjainak a tiszteletben tartására. Kétségtelen viszont, hogy ezen antidemokratikus-autoriter keretek között úgy a parlamentben, mint a szellemi életben érvényesült a 19. század liberális és plurális szelleme, s a bírósági szervezet külső befolyásoktól mentesen, a jogállamiság elveit betartva működött.

Demokratizálási törekvések az első világháború után

■ A Habsburg Birodalom és a történelmi magyar állam 1918-as felbomlása az addigi politikai rendszert is maga alá temette. Az 1918-as őszi forradalom politikai eszménye a demokratikus köztársaság volt. A köztársaság, pontosabban „népköztársaság” kikiáltása 1918. november 16-án meg is történt, sőt papíron a választójog demokratizálása is bekövetkezett. A 1919. március 5-én kibocsátott választójogi rendelet a 21 éven felüli férfiakat és a bármely hazai nyelven írni és olvasni tudó 24 éven felüli nőket ruházta fel titkos szavazati joggal.⁵ Az választók aránya így az összlakosság mintegy felére emelkedett. Ez megfelelt az ilyen szempontból akkor élenjáró országok szintjének. A demokratikus választások megrendezésével azonban késlekedtek. Az 1919. áprilisára tervezett általános és titkos választások helyett – 1919. márciusától — a Tanácsköztársaság 133 napja következett, amely szakítva a pártok pluralizmusán alapu-

ló addigi parlamentáris rendszerrel, az 1949 utáni, egyetlen pártot ismerő, szovjet típusú totalitarianizmust előlegezte.

Az 1919 augusztusában hatalomra kerülő ellenforradalmi erők egyik első dolga a választójog újraszabályozása volt. Az 1919. november 17-én kibocsátott új választójogi rendelet annyiban tért el az 1919. márciusitól, hogy a férfiak életkorát felemelte 24 évre, és emellett néhány kisebb jelentőségű korlátozást is bevezetett. Ezek a megszorítások együttesen mintegy 8–10%-os csökkenést okoztak. 1920 elején, amikor 1910 óta először választottak, így az összlakosság 40, illetve a 24 éven felüli lakosság 75%-a szavazhatott. A szavazás módja minden körzetben titkos volt.⁶

Az igen jelentős mértékű jogkiterjesztés és a titkos szavazás nagymértékben megváltoztatta az ideiglenes törvényhozó testület, az ún. nemzetgyűlés társadalmi összetételét. A nagy- és középbirtokosok aránya a korábbihoz képest 36%-ról 15%-ra, az arisztokratáké pedig 15%-ról 5%-ra csökkent. A parasztbirtokosok száma pedig, akiket korábban csak mutatóban képviselt 2–3 fő, elérte a 30-at, s számarányuk ezzel 1%-ról 15%-ra ugrott.⁷ E változások következtében az 1920–1922-es nemzetgyűlés nem annyira a régi nagybirtokos-nagypolgári uralkodó elit restaurációs célkitűzéseinek, hanem inkább a birtokos parasztság és a keresztény városi középrétegek részben demokrata, részben jobboldali radikális törekvéseinek a hordozója lett. Az 1918 előtti dualista időszak szűk alapokon nyugvó parlamentarizmusához képest – a sok szempontból antiliberalis és jogkorlátozó környezet ellenére – ez az 1920–21-es időszak ezért ugyancsak a magyar parlamentarizmus demokratikus jellegű kísérletének tekinthető.

A nemzetgyűlés első feladata az államforma megállapítása és az államfői hatalom gyakorlásának a rendezése volt. A köztársasági államformát, amely elválaszthatatlannul összekapcsolódott a forradalmakkal, mindegyik párt elvetette, s a királyság visszaállításának a híve volt. A monarchista államformát ezért egy rendelettel már 1920 elején visszaállították. A király személyét illetően viszont megoszlottak a vélemények. Az ún. legitimisták ragaszkodtak az utolsó Habsburg uralkodó, IV. Károly személyéhez, míg az ún. szabadkirályválasztók új, magyar nemzeti királyt kívántak a trónra ültetni. Mivel az antanthatalmak a Habsburg-restauráció minden formáját elutasították, a pártok ideiglenes államfő választásában állapodtak meg. A lehetséges jelöltek közül a többség Horthy Miklóst, a Nemzeti Hadsereg fővezérét támogatta. A nemzetgyűlés így 1920. március elsején Horthyt nagy többséggel Magyarország kormányzójává választotta.

A demokratikus kísérlet ezúttal is rövid ideig tartott. Az 1921-ben kormányt alakító Bethlen István a forradalmak előtti liberális-autoriter hagyományhoz kívánt visszatérni, s amennyire az új körülmények közepette szükséges és lehetséges volt, nagy ügyességgel vissza is tért.

A Horthy-rendszer

■ Az állami szuverenitás legfőbb letéteményese és az ország törvényhozó szerve 1920-tól 1926-ig a nemzetgyűlés, 1927-től a kétkamarás országgyűlés volt. Az 1920-ban megválasztott nemzetgyűlés, amelynek társadalmi összetétele valóban sokban különbözött az 1918 előtti képviselők összetételétől, Bethlen szemében már a „tömeguralom” veszélyét rejtette magában. 1922 tavaszán ezért rendeleti úton új választójogot léptetett életbe. Ennek értelmében a választók összlakossághoz viszonyított aránya 40%-ról 28%-ra, a 24 éven felüliek között pedig 75%-ról 58%-ra csökkent. A csökkenésnél is fontosabb volt azonban, hogy Nagy-Budapest és a vidéki törvényhatósági jogú városok kivételével a rendelet visszaállította a dualizmus kori nyílt szavazást. Ez azt jelentette, hogy a választóknak a továbbiakban csak kicsivel több mint 20%-a szavazhatott titkosan, és a 245 képviselő közül 199-et nyílt szavazással választottak meg.⁸ A

nyílt szavazás példa nélkül állt a korabeli Európa parlamentáris országaiban. Eredményét jól mutatja, hogy az 1920–22-es nemzetgyűléshez képest az 1922–26-os nemzetgyűlésben a nagy- és középbirtokosok aránya 15%-ról 20%-ra, az 1927–31-es képviselőházban pedig 23%-ra emelkedett. A parasztbirtokosok képviselete ezzel szemben 15%-ról 7, majd 3%-ra csökkent.⁹

A választójog megváltoztatásával egyidejűleg Bethlen az addigi pártstruktúrát is átalakította. 1922 folyamán mindkét nagy pártot, az Egyesült Kiszgazdapártot és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját sikerült felbomlasztania s részben összeolvasztania. Az új kormánypárt, amelyet ettől kezdve 1932-ig röviden mindenki csak Egységespártnak hívott, s amelyet „vezérként” a dualizmus kori mintának megfelelően maga a miniszterelnök, tehát Bethlen irányított, 1922-ben az összes mandátum 58%-át, 1926-ban 69%-át s 1931-ben 64%-át szerezte meg. Az Egységespárt utódpartja, a Nemzeti Egység Pártja, amelyet Gömbös Gyula vezetett, 1935-ben a mandátumok 69%-át, az ezt követő Magyar Élet Pártja pedig 1939-ben 73%-át mondhatta magáénak. A Horthy-korszak kormánypártjai tehát – a dualizmus kori Szabadelvű Párthoz, illetve az 1910 utáni Nemzeti Munkapárthoz hasonlóan – mindvégig dominálták a parlamentet.

A mandátumok fennmaradó egyharmadán a pártonkívüliek és a különböző ellenzéki pártok osztoztak. A baloldali pártok közül legfontosabb eleinte a Szociáldemokrata Párt volt, amely 1922-től – az ország történetében először – a parlament aktív szereplőjévé vált. Ekkor a mandátumok 10%-át (25 hely) szerezte meg a párt. Befolyása ezt követően fokozatosan csökkent. A parlamenti baloldal másik fontos partja a Független Kiszgazdapárt volt, amely 1931-ben 11 (4%), 1935-ben 23 (9%), 1939-ben 14 (5%) mandátumot szerzett. A Szociáldemokrata Párt és a Független Kiszgazdapárt mellett a demokratikus ellenzék harmadik irányzatát a különböző liberális pártok alkották. Mandátumaik száma az 1920-as években mintegy tucatnyi, azt követően féltucatnyi s 1939-től mindössze 5 volt.

A kormánypárt jobboldali ellenzékét az 1920-as évek első felében néhány radikális keresztényszocialista frakció, valamint Gömbös Gyula 1923-ban megalakított antiszemita Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártja (Fajvédő Párt) alkotta. Az 1920-as évek közepére előbbieket teljesen szétzilálódta, a Fajvédő Párt képviselőinek száma pedig 7-ről 4-re olvadt. Az 1929 utáni gazdasági válság talaján a szélsőjobboldali radikalizmus ismét megerősödött, sőt az addigi dszentri-középosztálybeli csoportok mellett a szegényparasztság, kispolgárság és városi munkásság köreiből is széles körű bázisra talált. Az 1930-as években több radikális fasiszta, illetve nemzetiszocialista párt is alakult. Ezek legbefolyásosabb vezéregyéniségévé fokozatosan egy volt vezérkari tiszt, Szálasi Ferenc vált, aki első pártját Nemzeti Akarat Pártja néven alakította meg 1935-ben. Ennek lett utódpartja az ún. Nyilaskeresztes Párt, amely az 1939-es választásokon 31 mandátumot szerzett. A többi fasiszta párt mandátumaival együtt a szélsőjobboldal parlamenti helyeinek száma e választások eredményeként 49-re emelkedett.

A Kommunista Párt nyíltan nem szervezkedhetett, s ebből következőleg képviselőjelölteket sem állíthatott. Az „állami és társadalmi rend hatékonyabb védelmével” foglalkozó 1921. évi III. tc. a kommunista jellegű mozgalmakat és szervezkedést bűnténynek minősítette, s ennek alapján szigorú büntetéseket tett lehetővé az itthon maradt vagy Moszkvából később illegális munkára hazaküldött kommunisták ellen.¹⁰

A kétharmados parlamenti többség igen jelentős hatalmat adott Bethlen és utódai kezébe. Párt- vagy kormányelnöki diktatúrájukról azonban ennek ellenére sem beszélhetünk. A miniszterelnök-pártelnökök hatalmát korlátozó számos tényező közé tartozott többek között a parlamenti ellenzék, amely állandó s lényegében nem vagy csak alig korlátozott kritikát gyakorolt a kormánypolitika fölött. Ez akkor is törvényességre és az ellenvélemények bizonyos mértékű figyelembevételére készítette a hatalom urait, ha parlamenti leszavazásuktól nem is kellett tartaniuk.

Az 1920–22-es és az 1922–26-os képviselőházak ideiglenes jellegű nemzetgyűlésként működtek. Az 1918 előtti országgyűlés második kamarájának, az ún. főrendiháznak az utódként 1927-ben a kormányzat új felsőházát szervezett. Ennek szerepe az volt, hogy a mindenkor közhangulatot valamennyire a választójog korlátozása ellenére is tükröző képviselőházzal szemben a törvényhozás konzervativizmusának folyamatoságát válsághelyzetek esetére is biztosítsa, s egyben annak szakszerűségét is növelje. A felsőházba örökös jogon, méltóság vagy hivatal alapján s végül választás vagy kinevezés útján kerülhettek a tagok.

A felsőház szervezési elveiből adódott, hogy a nagy- és középbirtokosok, az állami főtisztviselők, valamint az egyházi vezetők mindig a tagok abszolút többségét adták. A parasztság képvisellete viszont csak 2–3% között mozgott, az iparosoké pedig még a 2%-ot sem érte el. Az 1918 előtti helyzethez képest lényeges változásnak tekinthető, hogy az arisztokrácia részesedése 74–76%-ról 29%-ra csökkent. A keresztény középrétegek – katonatisztek, tanárok, nyugalmazott tisztviselők stb. – számaránya viszont 40% fölé emelkedett. A nagypolgárságot mintegy féltucatnyi tag képviselte.¹¹

Az országgyűlés két háza mellett a törvényhozás mechanizmusának harmadik alkotmányos tényezője az államfő volt. Az 1920-as törvények értelmében a nemzetgyűlés, majd később az országgyűlés által elfogadott törvényjavaslatokat a kormányzó mindössze egyszer küldhette vissza „további megfontolás” végett. Ha az így visszaküldött törvényt a nemzet-, illetve az országgyűlés változatlanul fenntartotta, akkor a kormányzó 15 napon belül köteles volt azt kihirdetni. A törvényszentesítés uralkodói, sőt gyakran köztársasági elnöki jogával a kormányzó tehát nem rendelkezett, és előszentesítési joga sem volt. Meghatározott korlátok között a nemzet-, illetve országgyűlést Horthy elnapolhatta (30 napra), sőt tartós munka- és döntésképtelenség esetén be is rekeszthette és fel is oszlathatta. Ez utóbbi esetben azonban haladéktalanul új választásokat kellett kiírnia. Mint „Legfőbb Hadúr” nagy befolyással rendelkezett viszont a hadseregre. A honvédség vezérletét, vezényletét, belső szervezetét, sőt hadba küldését illető ügyekben a Habsburg uralkodókhoz hasonlóan lényegében teljhatalom illette meg. Főkegyúri jogokat viszont nem gyakorolhatott, nemességet nem adományozhatott, és kegyelmet sem gyakorolhatott. Törvényszegés vagy az alkotmány megsértése esetén a törvényhozó testület felelősségre vonhatta. Mindent egybevetve a kormányzó tehát királyi vagy diktatori hatalmat nem gyakorolhatott.

Horthy Miklós 1920-ban kialakított jogköre az 1930-as években több lépésben bővült. Az 1933. évi XXIII. tc. biztosította számára az országgyűlés korlátlan időre szóló elnapolásának a lehetőségét. Az 1937. évi XIX. tc. pedig megszüntette az országgyűlésnek azt a jogát, hogy alkotmányértés vagy törvényszegés esetén a kormányzót felelősségre vonhassa. Ugyanez a törvény intézkedett a kormányzó „relatív vétőjogának” kiterjesztéséről a törvényhozással szemben. A törvényjavaslatokat eszerint már nem egyszer, hanem kétszer küldhette vissza, s kihirdetésüket nem 60 napig, hanem 12 hónapig halaszthatta. Lehetőséget kapott utódjának ajánlására is.

A kormányzói jogkör kiterjesztése mögött sokan egyfajta kormányzói diktatúra megalapozásának a szándékát sejtették. Valójában azonban nem erről volt szó, hanem a kül- és belpolitikai okok miatt előállt szélsőjobboldali veszéllyel szembeni alkotmányos ellensúlykeresésnek egyik formájáról. Ugyanakkor igaz, hogy a kormányzóság néhány munkatársa és Horthy családjának egy-két tagja ezt a helyzetet 1941–42-ben dinasztiaalapításra, illetve a kormányzói méltóság örökletessé tételére is fel akarta használni. Ezek a meg-megújuló törekvések azonban a konzervatív uralkodó körök – első sorban a vezető arisztokrácia és Serédi Jusztinián hercegprímás – ellenállása miatt rendre meghiúsultak. Pontosabban csak annyiban bizonyultak eredményesnek, hogy 1942. február 19-én az országgyűlés két háza kormányzóhelyettségévé választotta Horthy idősebb fiát, Istvánt. Az 1942. évi II. tc. szerint, amely ezt az intézményt felállította, a

kormányzó távolléte, betegsége vagy akadályoztatása esetén némi korlátozással a kormányzóhelyettes látta el a kormányzói jog- és feladatköröket. E törvény, illetve választás jelentőségét viszont nagyban csökkentette, hogy alig fél év múlva, 1942. augusztus 20-án Horthy István repülőszerencsétlenség következtében a keleti fronton életét veszítette, s új kormányzóhelyettest nem választottak.¹²

A kormány hatáskörét és felelősségét illetően az 1848. évi III. tc. és az ezt kiegészítő 1867 utáni rendelkezések maradtak érvényben. Ezek értelmében a kormány az országgyűlés által alkotott törvények keretei között s az általa jóváhagyott költségvetés alapján működött úgy, hogy a mindenkori törvényhozó testületnek politikai és jogi felelősséggel tartozott. Az antidemokratikus és manipulációkra alkalmas választási rendszer miatt azonban a gyakorlatban ez csak korlátozottan érvényesült. Az ellenzéki pártok bírálhatták a kormányt, vagy obstrukciót kezdhettek ellene, sőt kezdeményezhettek és keresztülvihettek miniszterek elleni jogi vizsgálatot is. A kormány általános irányvonalának leszavazására vagy a kormány megbuktatására azonban az adott parlamenti erőviszonyok mellett csak akkor volt mód, ha a kormány politikáját a kormánypárti képviselők legalább harmada is ellenezte. Erre – ugyanúgy, ahogy a dualizmus korában – mindössze egyetlen alkalommal került sor. A kormánypárti konzervatívok és a demokratikus baloldal egyeztetett akció keretében a kormányzati rendszer antiparlamentáris jellegű átalakítását tervező Imrédy Bélát szavazták le és buktatták meg 1939-ben.

Politikai intézményeit és azok működését tekintve a Horthy-rendszer korlátozott, azaz autoriter elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus volt. A parlamentáris demokráciákkal mindenekelőtt a dualista időszakból átvett polgári liberális intézményrendszer – többpártrendszer, parlament, parlamentnek felelős kormány, a bírászkodás szuverenitása, pluralista szellemi élet – rokonította. Az autoriter állammal pedig ezen intézményi struktúra antidemokratikus működtetése, vagyis az, hogy a polgári demokráciák gyakorlatától eltérően a politikai hatalomért folyó versenyből a társadalom jelentős csoportjait kizárták, a versenyben részt vevők számára pedig egyenlőtlen feltételeket biztosítottak. Ilyen, az érdekvérvényesítés teljes szabadságát korlátozó és az állampolgári egyenlőséget sértő elemek voltak a túlnyomóan nyílt szavazás s a központi végrehajtó hatalom túlzott befolyása, amelyek a dualista időszakot is jellemezték, valamint – új jelenségként – a sajtószabadság korlátozása s a vallási, majd faji diszkrimináció. A fasiszta vagy nemzetiszocialista totalitarianizmus legfontosabb ismertetőjegyeivel – hivatalos ideológia, egypártrendszer és a parlamentarizmus felszámolása, a szellemi és kulturális élet *gleichschaltolása* és teljes ellenőrzése, a társadalmat permanens rettegésben tartó fegyveres terrorrendszer stb. – ez a rendszer ugyanakkor nem rendelkezett. Fasiszta, tehát totalitáriánus diktatúrának a kiépítésére törekedett viszont az 1944 októberében hatalomra jutott Szálasi-rezsim, amelynek azonban céljai megvalósítására nem maradt ideje.

A Második Magyar Köztársaság

■ Az 1918 és 1922 közötti demokratikus megújulási kísérlethez – gyökeresen új körülmények között – csak 1945 után tért vissza az ország. A szeptemberben kibocsátott 1945. évi VIII. tc. a feloszlott jobboldali pártok vezetőitől, az SS-katonáktól, az internáltaktól és a népbíróági eljárás alatt állóktól eltekintve minden 20 éven felüli magyar állampolgárt választójoggal ruházott fel. Eltérően a korábbi gyakorlattól ezt semmiféle vagyoni vagy műveltségi cenzus nem korlátozta. Megszűnt a nemek közötti különbségtétel is. Ebből következett, hogy a választójogosultak összlakosságához viszonyított számaránya az 1939-esnek éppen a duplájára, 30%-ról 60%-ra emelkedett. A szavazás módja mindenütt titkos volt.¹³ Ehhez foghatóan demokratikus választójog alapján Ma-

gyarországon addig sohasem választottak. Bár a SZEB jogköre, amit a fegyverszüneti egyezmény rögzített, és néhány más körülmény korlátozta a parlament szuverenitását, valamint a politikai és szellemi pluralizmus minden tekintetben akadálytalan érvényesülését, az 1945-ös választások utáni mintegy egy-másfél évet a magyar történelem demokratikus szakaszának tekinthetjük.

Az új helyzetnek és ezen belül a választójog demokratizálásának köszönhetően a törvényhozó testület összetétele ismét módosult, éspedig az 1920 és 1922 közöttinél is jóval radikálisabban. A régi elit – közép- és nagybirtokosok, gyárosok és bankárok stb. – képviselte néhány százalékra zsugorodott. A kisbirtokosok aránya ugyanakkor 30, az ipari munkásoké pedig 15%-ra szökkent.¹⁴ Az „úri Magyarország” helyett ez a nemzetgyűlés tehát valóban a „népi Magyarországot” képviselte.

Az új nemzetgyűlés első teendőjének az államforma kérdésének rendezését tartotta. Magyarország jogilag ugyanis még mindig királyság volt. A kormányra került baloldali pártok egyértelműen a köztársaságot támogatták, míg az egyre inkább heterogén összetételű, nagy gyűjtőpárttá vált Kiszgazdapárt ingadozott. Mindszenty József hercegprímás, akit a pápa 1945. augusztus 16-án nevezett ki esztergomi érsekké, s aki elődeinél jóval nagyobb aktivitással vett részt a politikai életben, viszont a királyság fenntartásának híve volt. Mindszenty az egész ügy *ad acta* tételét javasolta, s ha ez nem lehetséges, akkor népszavazás kiírását. A közvélemény-kutatások eredményei szerint ez utóbbit a társadalom nagyobb része is szívesen vette volna. Referendumra azonban végül nem került sor, hanem a nemzetgyűlés döntött a köztársaság megteremtéséről (1946. évi I. tc.).

A köztársasági elnök megválasztása ugyancsak a nemzetgyűlés, illetve a parlament hatáskörébe tartozott. Az államfő jogkörét úgy állapították meg, hogy befolyása az államügyekre gyenge s szerepe a törvényhozás folyamatában szimbolikus legyen. Ennek megfelelően a nemzetgyűlést csak a kormány előterjesztése alapján vagy a képviselők legalább 40%-ának a kezdeményezése esetén oszlathatta fel. A nemzetgyűlés által alkotott törvényeket egy alkalommal küldhette vissza további megfontolásra. A másodikban megküldött törvényt 15 napon belül ki kellett hirdetnie. Hadüzenet küldésére vagy a hadiállapot beálltának megállapítására csak a törvényhozó testület előzetes felhatalmazása alapján volt joga. Szerepe tehát – eltérően Horthyétól – jórészt reprezentációra, követek küldésére és fogadására, valamint címek és érdemrendek adományozására korlátozódott.

A köztársasági elnök személyére három politikus neve merült fel. Károlyi Mihályé, aki negyedszázados angliai és franciaországi emigráció után nagy elégtételként fogadta jelölését; Nagy Ferenc, a Kiszgazdapárt főtitkára és legnépszerűbb politikusa s végül Tildy Zoltán, a párt elnöke. A Kiszgazdapárt – Nagy Ferenc javaslatára – végül Tildy mellett döntött, akit a nemzetgyűlés 1946. február 1-jén közfelkiáltással választott meg a Magyar Köztársaság elnökévé.

Abban, hogy ennek a demokratikus reményekkel teli átmeneti szakasznak pontosan mikor lett vége, megoszlanak a vélemények. Nem kétséges azonban, hogy az 1947-es új választójogi törvény (XXII. tc.), amely politikai szempontok alapján mintegy félmillióval, vagyis 10%-kal csökkentette a szavazópolgárok számát, már határozott elkarnyarodást jelentett a demokratikus elvektől, miként maguk az augusztusi – ún. kékcédulás – választások is. Az 1947 és 1949 közötti időszak, amikor formálisan még többpártrendszer működött az országban, ám a szabad véleménynyilvánítás joga és lehetősége már egyre kevésbé volt adott, ezért a korábbi autoriter rendszerekkel rokonítható. Az átalakulási folyamat végpontjai az 1949. májusi 15-i választások, amelyeken pártok már nem, hanem csak a Népfront jelöltjei indulhattak, illetve az augusztus 18-án elfogadott új alkotmány, amely a diktatúra, illetve a pártállami totalitarizmus jogi kodifikációját nyújtotta.¹⁵

■ 1949 után a parlament az államélet formális és ceremoniális elemévé degradálódott. A törvényhozó testület jelentéktelenné válása az ülésnapok számának évi 6–9 napra korlátozásában, az interpellációk csaknem teljes megszűnésében, a megalkotott törvények 30–40-ről 4–5-re csökkenésében egyaránt megmutatkozott.¹⁶ Bár az 1949-es alkotmány szavai szerint a Magyar Népköztársaság „legfőbb államhatalmi szerve” az Országgyűlés volt, a valóságban egyszerű szavazógéppé fokozódott le a testület. A honatyákat négyévente választották az 1949-es módszerek szerint. Választójoggal minden nagykorú, tehát 18 éven felüli állampolgár rendelkezett, kivéve az elmebetegeket és a „dolgozó nép ellenségeit”. A választásokon – legalábbis a hivatalos beszámolók szerint – a szavazásra jogosultak csaknem 100%-a részt vett, s a szavazók csaknem 100%-a mindig a „népfront jelöltjeire” voksolt. Sőt – mint 1967-ben a Központi Bizottság egyik ülésén némi malíciával maga Kádár János megjegyezte – előfordult, hogy a jelöltek „102 százalékra” győztek, s aztán a központban kellett az eredményeket számszakilag korrigálni.¹⁷

Az országgyűlés törvényalkotó munkáját az Elnöki Tanács által kibocsátott jogszabályok pótolták. Ezeket „törvényerejű rendeleteknek” nevezték, amelyeket az országgyűlés utólag hagyott jóvá. Az Elnöki Tanács ily módon az országgyűlés és az államfő törvényhozói jogkörét egyaránt gyakorolta.

Az állami struktúra mellett minden szinten kiépültek a megmaradt egyetlen párt, a kommunista és a szociáldemokrata párt 1948-as egyesülésének bázisán létrejött Magyar Dolgozók Pártja szervezetei. A községi és kerületi alapszervezetek élén függetlenített párttitkárok álltak, akik a felülről kapott utasításoknak megfelelően ellenőrizték és „tanácsokkal” látták el az államigazgatási szerveket. A totális diktatúrának ezt a formáját ezért pártállamnak is nevezzük. Az 1950-es évek elején összesen 30–40 ezer ember dolgozott függetlenített pártfunkcionáriusként. A párttagok száma 7–800 ezer fő körül mozgott.

Az állampárt legfőbb szerve formailag a kongresszus volt. 1956-ig összesen három kongresszust tartottak: 1948-ban, 1951-ben és 1954-ben. A küldöttek ilyen alkalmakkor meghallgatták az országos vezetők beszámolóit, megvitatták az előterjesztéseket, és „meghatározták” a legfontosabb tennivalókat. A valóságban persze a pártkongresszus nem vitafórum, hanem az országgyűléshez hasonló szavazógép volt.

A kongresszusnál több múltott a küldöttek által választott Központi Vezetőségen. Ez 71 tagból állt, és havonta ülésezett. A hatalmi hierarchia csúcsán a 10–15 fős Politikai Bizottság helyezkedett el, amely hetente tanácskozott. De még ezen belül is létezett egy belső kör: a Rákosi Mátyásból, Gerő Ernőből és Farkas Mihályból álló ún. „trojka”. Ők voltak azok, akik a szovjet vezetés mindenkorai irányvonalához alkalmazkodva a legfontosabb döntéseket hozták. A párhierarchia csúcsán a párt főtitkára, illetve 1953-tól első titkára, Rákosi Mátyás állt. Őt Sztálinhoz hasonló személyi kultusz övezte: fényképei ott lógtak minden közhivatal falán, a költők versekben dicsőítették tetteit, és 60. születésnapját 1952-ben az ország apraja-nagyja megünnepelte.

Mint minden totális diktatúra, a Rákosi-rendszer is állandó rettegésben tartotta a társadalmat. Ennek legfőbb eszköze a Belügyminisztérium Államvédelmi Osztálya (ÁVO), majd 1948-tól az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) volt. Ez a szervezet eleinte a diktatúrával szemben fellépő személyeket üldözte. 1949-től azonban már magukra a kommunistákra is sor került. A „kirakatperekben” halálra ítélt és kivégzett személyek száma meghaladta a százat, a börtönbe vetetteké pedig az ezret. A vezetők elleni koncepciós perek mellett 1950 és 1953 között a bíróságok közel 400 ezer embert ítélték el valamiért. Az elítéltek egy része börtönbe, másik részük internáló- vagy munkatáborba került.¹⁸

A parlament szerepét merő formalitássá degradáló s a hatalommegosztás klasszikus elveit teljes mértékben negligáló pártállami hatalomkoncentráció az 1956-os forradalom és szabadságharc előtti és utáni időszakot egyaránt jellemezte. Ugyanakkor – mint szinte minden másban – Kádár János diktatúrája e tekintetben is különbözött Rákosi diktatúrájától. A különbség egyik fontos eleme abban ragadható meg, hogy az 1956 utáni évtizedekben – anélkül hogy a pártállam totalitárius jellegű alapszerkezete szignifikánsan átalakult volna – a parlament szerepe növekedett. A rendszer intézményi struktúrájának működtetése terén az első említésre méltó változást az 1966. évi III. tc. jelentette. Ez megszüntette az 1945-től általános lajstromos szavazást, s helyébe az 1920 előtt kizárólagosan, 1922 és 1939 között pedig részlegesen alkalmazott egyéni választási rendszert léptette. Ez azt jelentette, hogy a továbbiakban minden képviselőt egy-egy választókerület delegált. Ezt egészítette ki az 1970. évi III. tc., amely a képviselők jelölési eljárását módosította. Ettől fogva nemcsak a Hazafias Népfront állíthatott jelöltet, hanem minden állampolgár. Arról, hogy a javasolt személy felkerülhetett-e a képviselőjelöltek listájára, elvileg az állampolgárok jelölőgyűlése döntött.

Noha a választójog 1966–1970-es – a szocialista táboron belül egyedülálló – módosítása elvileg jelentős politikai változtatásokra adott lehetőséget, a pártállami keretek között a gyakorlatban ez szinte semmiféle következménnyel nem járt. Bár a két jelöltet indító körzetek száma az 1967-es 9-ről (2,5%) 1971-ben 49-re (13,9%) emelkedett, ez a szám 1975-ben 34-re (9,6%), majd 1980-ban 15-re (4,3%) csökkent. A képviselőjelöltek demokratikus és autoriter parlamentáris környezetben egyaránt szokásos kerületenkénti versengése tehát nem terjedt el, s az Országgyűlésben érdemi viták továbbra sem folytak. Igen jellemző, hogy az 1960-as években benyújtott 86 interpellációval kapcsolatos szavazások során mindössze 7 esetben fordult elő tartózkodás vagy ellenszavazás, s mindössze kétszer esett meg, hogy sem a képviselő, sem a testület nem fogadta el a miniszteri választ. Az 1970-es évtized 76 interpellációja közül is csak 8 esetben merült fel valamilyen „probléma”, vagyis került sor tartózkodásra és/vagy ellenszavazatokra.¹⁹

Az 1960-as évek közepén kezdődött politikai reformok sorát az 1972-es alkotmány-módosítás zárta le. Eltérően az 1949-estől, amely legnagyobbbrészt az 1936-os szovjet alkotmány fordítása volt, az 1972. évi I. tc. a „több mint ezeréves” magyar történelem betetőzéseként értékelte a szocializmus rendszerét, s a korábban kitüntetett szerepű „munkások” terminust az „állampolgárok” fogalmával váltotta fel. Ebben a történelmi folyamatosság és a társadalom minden rétegét átfogó „szocialista nemzeti egység” megteremtésének az igénye tükröződött. A politikai rendszer pártállami jellege ugyanakkor nem változott. Az Országgyűlés által egyhangúan elfogadott alaptörvény deklarálta az egypártrendszert, és kimondta azt is, hogy a Magyar Népköztársaság olyan „szocialista állam”, amelyben a „munkásosztály marxista-leninista pártja a társadalom vezető ereje”. A rendszer egyetlen engedélyezett pártja, az 1956-ban létrejött Magyar Szocialista Munkáspárt tehát a továbbiakban is különleges küldetésudattól áthatott és közhatalmi feladatokat ellátó állampártként működött.²⁰

Az 1970-es évek második és harmadik harmadára jellemző visszarendeződési folyamatok nemcsak az 1968-as gazdasági reformok folytatását, hanem a politikai intézményrendszer további liberalizálását is lehetetlenné tették. Az 1970-es és 1980-as évek fordulóján új erőre kapott törekvések a gazdaság racionalizálására és a termelés optimalizálására azonban ismét utat nyitottak a parlament szerepének a felértékelése, illetve a belpolitikai mozgástérnek a növelése előtt. Ez a törekvés elsősorban az 1983. évi III. törvénycikkben érhető tetten. Ez volt az a törvény, amely kötelezővé tette a többes jelölést, amely lehetőséget biztosított a megválasztott képviselők visszahívására, és amely bevezette az országos lista intézményét. A nagy társadalmi szervezetek, köztestületek és mozgalmak vezetői – összesen 30-an – ezáltal

úgy juthattak a parlamentbe, hogy mentesültek a „kampányolás”, illetve a konkrét választókerületi munka alól.²¹

Az 1983-as választójogi törvény alapján egyetlenegyszer választott a lakosság: 1985-ben. A magyar társadalom állítólagos depolitizáltságára rációlván ez meglepő eredményt hozott. Bár a kifejezetten ellenzéki jelöltek (Tamás Gáspár Miklós, Rajk László) indulását, illetve megválasztását különböző machinációkkal sikerült megakadályozni, a 78 érvényesnek elismert spontán jelölt közül 41-et mégis mandátumhoz juttattak a legális politikai akaratnyilvánítás lehetőségére ráébredő állampolgárok. A 387 tagú Országgyűlésnek 10,5%-át alkották ezek a független képviselők. Ez körülbelül annyi volt, mint az 1920-as években az akkori magyar parlament szociáldemokrata és liberális demokrata baloldali ellenzéke együttvéve. A többes jelölés és a hivatalos jelöltek nagyobb fokú rotációja miatt az 1985-ös választás eredményezte a legnagyobb képviselői fluktuációt 1949 óta. A képviselők 63%-a ekkor került be először a törvényhozók közé.²²

Bár – a korábbi ciklusokhoz hasonlóan – a parlamenti képviselők több mint 70 %-a változatlanul párttag volt, 1983–85 markáns szakaszhatár a magyar parlamentarizmus állampárti történetében. A független képviselők egy része lényegében kezdettől fogva úgy viselkedett, mint egy laza ellenzéki pártszerveződés, amely az állampárt reformerőivel együttműködve számos esetben tette igazi viták színterévé a parlamentet. A parlament munkájának megélénkülését jelezte az is, hogy 1987-ben – hosszú évtizedek óta először – az elfogadott törvények száma ismét 10 fölé emelkedett, s egyúttal erőteljesen megfogalmazódott az igény az Elnöki Tanács törvényhozó szerepkörének a korlátozására. 1988-ban 1949 óta először történt meg az, hogy a parlament nem vette tudomásul az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletét, sőt visszavonatta azt. Ugyanebben az évben az elfogadott törvények száma már elérte a 26-ot.²³

A parlament régi törvényhozói hatalmának a visszaállítása irányába tett óvatos lépések a rendszer egészének liberalizálásával egészültek ki. Az 1960-as évek elejéig tartó megtorlások lezárulását követően megszűnt az 1940-es évek végén kiépült terrorrendszer. Bár a titkos ügynökökre épülő megfigyelési rendszer megmaradt, a baráti, szakmai és lakóhelyi kisközösségek relatív autonómiáját a politikai hatalom általában eltűrte, sőt egy idő után a *jus murmurandi* ősi jogát gyakorló elszigetelt békétlenkedőkkel szemben sem lépett fel erőlyesen. A párttagok és esetenként a pedagógusok kivételével retorziók nélkül lehetett templomba járni és egyházi szertartásokon részt venni. A marxizmus hegemoniáját a szellemi életben annak dominanciája váltotta fel. Az 1956-ig némaságra ítélt és jórészt üldözött nem marxista ideológiai és esztétikai áramlatok újjászerveződhettek, sőt informális eszmei, nemzedéki és regionális csoportokat, iskolákat, illetve „táborokat” alkothattak. A magánélet autonómiájának fontos része volt a külföldi utazás is, amelynek a lehetőségei 1960-tól fokozatosan tágultak.²⁴ Mindezek alapján indokolt feltenni azt a kérdést, hogy ez az ily módon „felpuhult” vagy „enyhített” kádári diktatúra (Bihari Mihály)²⁵ tekinthető-e még totalitarizmusnak, vagy pedig helyesebb a hegemonisztikus pártrendszerrel rendelkező, illetve egypárti autoriter rendszerek közé sorolni. E sorok szerzője – Andorka Rudolf²⁶ és mások érveit elfogadva – hajlik az utóbbira

A Harmadik Magyar Köztársaság

■ Az 1949-ben bevezetett kommunista diktatúra a nemzetközi erőviszonyok átalakulása következtében 1989–90-ben önfelszámolásra kényszerült. Az önfelszámolás nyitánya a gyűlekezési és egyesülési törvény elfogadása volt 1989 elején, amelyet ugyanazon év őszén a pártok szervezésével és a választójoggal foglalkozó törvények, valamint számos más, ún. sarkalatos törvény egészített ki. Ezek a sarkalatos vagy alkot-

mányerejű törvények összegeződtek az 1989. október 23-án kihirdetett XXXI. törvényben, amely az 1949-es alkotmány paragrafusainak mintegy 80%-át megváltoztatta.

Az új alkotmány értelmében „népköztársaságból” Magyarország olyan köztársaságá alakult, amelyben maradéktalanul érvényesülnek a klasszikus hatalommegosztás és a politikai demokrácia elvei. Az alaptörvény deklarálta a többpártrendszert, és kimondta, hogy egyetlen párt sem gyakorolhatja a közhatalmat. Az ország legfelsőbb államhatalmi és népképviselői szerve ismét az Országgyűlés lett. Az Elnöki Tanács megszűnt, helyette köztársasági elnöki poszt létesült. Az államfő hatáskörére vonatkozólag az alkotmánymódosítás az 1946-os törvény rendelkezéseit vette alapul, vagyis a köztársasági elnök jogkörét különösen szűkre szabta.

Az állampárt és az új demokratikus pártok delegáltjaiból összetevődő Nemzeti Kerekasztal megállapodásainak értelmében október folyamán a parlament más fontos törvényeket is elfogadott. Ezek egyike az Alkotmánybíróság felállításáról intézkedett. A testület igen széles jogkört kapott. Feladatai közé került a jogszabályok előzetes és utólagos vizsgálata, az alkotmányban biztosított jogok megsértése miatt benyújtott panaszok elbírálása, az alkotmány értelmezése, valamint az állami szervek és az önkormányzatok között felmerülő hatásköri összeütközések megszüntetése. A testület 1990. január 1-jén kezdte meg működését.

Az 1989. október 30-án hatályba lépett új választójogi törvény értelmében a parlament 386 képviselője közül 176-ot egyéni választókerületben közvetlenül kellett megválasztani. 152 a 20 területi (megyei) pártlistára adott szavazatok alapján kerül a Tisztelet Házba, 58 pedig az országos pártlistákról, az egyéni kerületi és a területi pártlistás ágon képződött maradékszavazatokra épített kompenzációs rendszer révén. Ebből következőleg a törvény minden választópolgárt két szavazattal ruházott fel. Az egyiket a lakóhelye szerinti egyéni választókerület jelöltjeire, a másikat a pártok területi listáira adhatta le. Ahhoz, hogy egy párt bekerülhessen a parlamentbe, a területi listákon az országos szavazatok legalább 4%-át meg kellett szereznie. A választójogosultságot a törvény mindössze két alapfeltételhez kötötte: magyar állampolgársághoz és a 18. életév betöltéséhez.²⁷

A pártállam, az államszocializmus jogi értelemben vett megszűnését 1990 tavaszán minden szempontból demokratikus választások követték. A megválasztott képviselők 95%-a homo novus volt a T. Házban. A képviselők képzettségi szintje jelentősen javult. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 59%-ról 89%-ra emelkedett. Ezen belül a Kádár-korszak gazdasági és politikai elitjében meghatározó kört jelentő mezőgazdasági és műszaki végzettségűek aránya 53%-ról 18%-ra esett vissza, a bölcsész és jogi végzettségűek hányada pedig 23%-ról 51%-ra ugrott. A képviselők mintegy 70%-a az ún. független értelmiségiek közé tartozott, miközben a munkások aránya a 4%-ot sem érte el – szemben az 1985–1990-es 22%-kal. Jelentősen, 32%-ról 11%-ra csökkent a korábbi rendszer gazdasági vezetőinek (gyárigazgatók, főmérnökök stb.) aránya, miközben a magánvállalkozókat is csak 7 fő képviselte. Az új törvényhozás – és részben politikai elit – legjelentősebb kibocsátó rétege tehát a független szakértelmiség, közülük is elsősorban a humán értelmiség volt. A képviselők 13,5%-a vallotta be magáról, hogy valaha tagja volt az MSZMP-nek, és körülbelül ugyanennyien vagy még többen titkolták múltjuknak ezt a részét.²⁸

Az 1990-es szabad választásokkal lezárult a politikai rendszerváltás folyamata. 40 évnyi kényszerű kitérő után Magyarország ezzel visszakanyarodott arra az útra, amelynek irányát másfél évszázaddal korábban a modern, parlamentáris magyar állam „alapító atyái”, Széchenyi István, Kossuth Lajos és Deák Ferenc jelölték ki. Ezen új rendszer legfontosabb jellemzői a 18 éven felüli lakosság minden megkülönböztetéstől mentes titkos választójoga, a versengő többpártrendszer, a hatalmi ágak szétválása s a kormány, illetve a miniszterek parlamenti felelőssége és a korlátlan szellemi pluraliz-

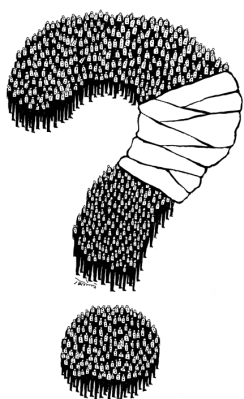
mus. Minden zavar és kisebb-nagyobb működési probléma ellenére ezek az alapelvek az elmúlt 20 évben folyamatosan érvényesültek. A 20. század utolsó és a 21. század első évtizede ezért a magyar parlamentáris demokrácia első hosszabban tartó, konszolidált és stabil időszaka.

■ JEGYZETEK

1. A totalitarianizmus fogalmát és kritériumrendszerét Carl J. Friedrich és Zbigniew Brzezinski dolgozták ki *Totalitarian dictatorship and autocracy* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1956) című munkájukban. Bár nyilvánvaló szovjetellenességük miatt felfogásukat azóta sok bírálat érte, megközelítésük általánosan elterjedt és még ma is széles körökben elfogadott. Vö. Ormos Mária: Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században. Napvilág, Bp., 2009. 292–299.
2. Juan J. Linz: An authoritarian regime: Spain. In: Erik Allardt and Stein Rokkan eds.: *Mass Politics. Studies in Political Sociology*. The Free Press, Collier-Macmillan, London, New York, 1970. 251–275.
3. Kozári Monika: A dualista rendszer 1867–1918. Pannonica, Bp., 2005. 16–20.
4. Varga Lajos: Országgyűlési választások a dualizmus korában. In: Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. Szerk. Földes György, Hubai László. Politikatörténeti Alapítvány, Bp., 1994. 9–43. és Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944. Korona, Bp., 1999. 124–150.
5. 1919. évi törvények gyűjteménye. M. Kir. Belügyminisztérium, Bp., 1919. 160–187.
6. Magyarországi Rendeleték Tára 1919. Szerk. Magyar Királyi Belügyminisztérium. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1920. 379–381.
7. Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. Szerk. Vidor Gyula. Magyar Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1920. Vö. Rudai Rezső: A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében 1861–1935. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Bp., 1936. 36.
8. Magyarországi Rendeleték Tára 1922. Magyar Királyi Belügyminisztérium, Bp., 1923. 14–22.
9. Nemzetgyűlési Almanach 1922–1926. Szerk. Lengyel László és Vidor Gyula. Bp. 1922 és Rudai Rezső: i. m. 26, 36.
10. A nemzetgyűlés, illetve képviselőház pártpolitikai erőviszonyainak alakulására részletesen lásd Püski Levente: A Horthy-rendszer. Pannonica, Bp., 2006. 41–96.
11. Püski Levente: A magyar felsőház története 1927–1944. Napvilág, Bp., 2000.
12. Olasz Lajos: A kormányzói jogkör. In: A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2009. 102–137.
13. Magyar Törvénytár. 1943–45. évi törvénycikkek. Szerk. Vincenti Gusztáv, Gál László. Franklin, Bp., [1946] 110–133. Vö. Balogh Sándor: Szabad és demokratikus választás Magyarországon – 1945. In: Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. I. m. 215–244.
14. A magyar parlament 1944–1949. Szerk. Hubai László, Tombor László. Gulliver Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1991. 255.
15. Közli Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. II. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2000. 13–22.
16. Kerekes Zsuzsa: Válaszúton az Országgyűlés. In: Medvetánc 1987/3–4. 116–136.
17. Feitl István: Pártvezetés és az országgyűlési választások 1949–1988. In: Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. I. m. 289.
18. A Rákosi-rendszer jellegzetességeire részletesen lásd Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok. Osiris, Bp., 2005. 89–146.
19. Kerekes Zsuzsa: i. m. 127–128.
20. Az Alkotmányt közli Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. II. i. m. 296–306.
21. Uo. 387–391.
22. Kukorelli István: Változások az Országgyűlés összetételében az 1985-ös választások nyomán. Medvetánc 1987/3–4. 137–144.
23. Ágh Attila: A parlament közelmúltja – a közelmúlt parlamentje. Kritika 1990/6. 34–35.
24. A pártirányítás szerepének 1949 és 1989 közötti átalakulásával részletesen foglalkozik egyik tanulmányában Vonyó József. Lásd Vonyó József: A pártirányítás az államszocialista rendszerben Magyarországon (1949–1989). In: Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára. Szerk. J. Nagy László, Varga Beáta, Ferwagner Péter Ákos. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2009. 135–155.
25. Bihari Mihály: i. m. 303.
26. Andorka Rudolf a Kádár-rendszert már „nagyjából 1963-tól kezdve autoritáriusnak” tartotta. Lásd Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Osiris, Bp., 1997. 436.
27. Magyar történeti szöveggyűjtemény II. I. m. 481–503. Vö. Kukorelli István: Az alkotmányozás évtizede. Korona, Bp., 1995. 11–37.
28. Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás. Rubicon, Bp., 2003. 251–252.

GYÁNI GÁBOR

HUSZADIK SZÁZADI MAGYAR TÁRSADALMAK

Még a legdemokratikusabb társadalmakban is égetően nagy szükség van elitre, noha annak már a puszta léte is ellentmondásban áll a társadalmi demokratizmus elvi követelményével.

A 20. század, bármely másik századhoz hasonlóan, önmagában nem történelmi entitás. Ezért is beszélhetnek egyesek a rövid, mások a hosszú, megint mások a keresztbemetszett huszadik századról.¹ Ha az egy-századnyi időtartam nem alkot semmilyen tartalmi egységet, annak sincs túl sok értelme, hogy a 20. századi magyar társadalomról értekezzünk. A formális kronológiai zárttság azonban indokolhatja a történelmi gondolkodás századokhoz igazított szekvenciális rendjét. Ekkor azonban egynél több társadalomtörténelmi valóság múltja kínálja magát elbeszélésre. Különösen így van ez a 20. század esetében, amely – magyar tekintetben vitán felül – a fájdalmasan gyakori törések, a folytonos újrakezdések ideje volt. S nem kizárólag a politikai rezsimváltások nyilvánvaló tényeire, hanem az ehhez képest lassabban mozduló, lomhán változó (társadalmi) szerkezetek és folyamatok alakulására is gondolnunk kell e tekintetben. Nem utolsósorban azért, mert a politika (államhatalom) és a társadalom kapcsolata az idő előrehaladásával egyre szorosabbá kezdett válni.

A diszkontinuitás főbb megnyilvánulásai

■ A Magyarországot a 20. században közelről érintő sorsdöntő változások a birodalmiságnak és a nemzetállamiságnak nemcsak az ország politikai életét meghatározó feltételrendszeréből következtek. A századelőn Magyarország (királyságként) a Habsburg fennhatóságú birodalom nemzetállamként megszervezett része volt. Két évtizeddel ké-

sőbb a népességében és területében drasztikusan megcsappant Magyarország formailag szuverén nemzetállamként tagozódott be az új Európába. A Horthy-kor vége megint csak birodalmi függésbe taszította az országot, mely állapot az 1945 utáni néhány év látszólag kivételes átmeneti periódusa után töretlenül folytatódott tovább egészen 1989-ig. Ezt követően újfent formailag szuverén nemzetállamként jelent meg Magyarország a színen, jóllehet a mind erőteljesebb globalizáció (közvetlenül az európaizáció) meglehetősen viszonylagossá teszi ma már ezt a nemzetállami autonómiát.

S miért érdekes vajon mindez az ország társadalomtörténete szempontjából? Azért, mert korántsem mellékes, hogy a nemzetállami önállóság vagy a birodalmi függőség feltételei mellett folyik-e a gazdasági és társadalmi struktúráképződés folyamata. Ernst Bruckmüller osztrák történész állítja, hogy ténylegesen létezett „Habsburg társadalom” az Osztrák–Magyar Monarchiában. Ez persze nem azt jelenti, hogy a birodalomnak lett volna egy egységes (Habsburg birodalmi) társadalma. Arról van csupán szó az adott esetben, hogy Monarchia-szerte (az egyes tartományi és nemzetállami határokat átszelve) kezdettől léteztek olyan kulcspozícióban lévő társadalmi csoportok, melyek nélkül a dualista államrendszer működésképtelen lett volna. Az arisztokrácia, a hadsereg, az állami bürokrácia jelentették azokat a társadalmi erőket, amiket már a kortársak a Monarchia centripetális tényezőinek tekintettek. Az alsóbb társadalmi csoportok maguk is több-kevesebb szálon kapcsolódtak ugyanakkor a birodalmi keretekhez, létük szükségképpen általános feltételrendszeréhez.² Jóllehet a modern társadalom megszerveződése, Magyarországon különösképpen, nagyrészt a nemzet integrációs terében zajlott.

Magyarország ezt követően is nemegyszer megtapasztalta a birodalmi függőséget, még ha formálisan szuverén államnak számított is azzal egy időben. A szovjet birodalom keretében, ahogyan újabb történeti kutatások tényszerűen bizonyítják, Magyarország nem vagy alig rendelkezett a politikai döntéshozást tekintve cselekvési szabadsággal. „Az ötvenes éveknek ebben a szakaszában [1956 előtt] Magyarország nem volt szuverén.”³ A magyar állam gazdaságpolitikája, ezzel együtt a magyar gazdaság egész akkori (és részben a későbbi) alakulása is döntően szovjet birodalmi érdekeknek rendelődtött alá, attól függött.⁴ Ennek pedig vitathatatlan társadalomszerkezeti következményei is voltak.

A nem kifejezetten szuverén magyar társadalomfejlődés szép példájaként említhető az 1945-ös földosztás, amely markáns társadalomszerkezeti változásokkal járt a század közepén. Tudott dolog, hogy ez a kivételesen fontos, a tulajdoneloszlást radikálisan újraszabályozó politikai döntés közvetlenül a megszálló szovjet hatalom ösztönzésére és folytonos sürgetésére született alig valamivel a harcok elülte után. Jellemző, hogy Vorosilov marsall, aki 1945 februárjától töltötte be a SZEB magyarországi vezetői posztját, magát a földosztás végrehajtását is a megszálló szovjet hadseregre bízta volna, és csak Nagy Imre győzködésére adta fel a tervét.⁵ A kérdést tágabb perspektívában szemlélve nem vitás, az 1945-től és különösen a negyvenes évek végétől hazánkban bekövetkező látványos társadalmi átrendeződés elképzelhetetlen lett volna a birodalmi szándékok és olykor a közvetlen birodalmi beavatkozás nélkül.

Nem kívánjuk felmelengetni a szerves-szervetlen fejlődés fogalmi dilemmáját, hiszen egyrészt nincs sterilen szerves, másrészt abszolút szervetlen fejlődés. Ez a fogalmi szembeállítás alapvetően aktuálpolitikai indíttatású, amely a nemzeti függetlenséget pártoló, valamint a birodalombarát politikai kultúra ellentétét jeleníti meg tudományos érvekbe burkolva. A társadalmi változások jellege és üteme szempontjából azonban nem mindegy, hogy külső, transznacionális (akár birodalmi, akár a globalizálódásból fakadó) minták és kényszerek vagy inkább a belső erőtényezők ütközésén és dinamikáján fordul-e meg a dolog. Amikor a Habsburg-birodalmisság

struktúráképző hatását mérlegeljük, arra gondolunk, hogy egyebek közt az arisztokrácia nagyrészt a birodalmi politikai (egyszersmind gazdasági)⁶ integrációnak köszönhetette kivételes elitpozíciói tartós fennmaradását a 20. század első évtizedeig. S több hasonló példa lenne még említhető. Ami a kommunizmus korával együtt járó birodalmiság ez irányú hatását illeti, bizonyára nem került volna sor az „irányított mobilitás” kifejezéssel jelölt folyamatok⁷ nagy részére a birodalmi jelenlét serkentő, sőt kényszerítő ereje nélkül (lásd az 1945-ös földosztás esetét vagy a kollektivizálást).⁸

A magyar társadalom 20. századi történetében sorsszerűen jelentkező megannyi törés, az előbb mondottak értelmében gyakran éppen a birodalmi függés és a nemzeti szuverenitás állapota közötti „váltógazdálkodás” esetlegességeiből fakad. 1989-et követően is ez történt bizonyos értelemben, amikor az ország (és az egész térség Magyarország közvetlen környezetében) azért térhetett át (vagy inkább vissza) a piacgazdaságra és a tőkés társadalomszervezetre, mert kiszakadt a már bomlófélben lévő, utóbb fel is bomló szovjet nagyhatalmi övezetből.

Mindezen államszervezeti integrációs fejleményekkel szoros összefüggésben az ország területe három alkalommal változott a 20. században. A területváltozások következtében időnként drasztikusan csökkent (1918 és 1945 után), más alkalommal számottevően megnőtt (az 1938-at követő néhány évben) az ország lélekszáma. S ami legalább ennyire fontos: társadalmának a jellege is számottevően átalakult ezek nyomán. Nem egyedül csak a nemzetiségi-etnikai, valamint felekezeti szerkezeti átalakulások, hanem a foglalkozási, továbbá a társadalmi státust illető hirtelen, földlökésszerű változások is figyelmet érdemelnek ez esetben. Trianon következtében egyszerre jelentett súlyos veszteséget a Felvidék, Erdély (Partium), valamint a Délvidék városi, polgárosodott középosztályi és kispolgári világának kikerülése az államhatárok közül, mint ahogy a veszteség rovatra volt írandó a felvidéki, a kárpátaljai és a székelyföldi szegény, elmaradott, csak részben (olykor kisebb részben) magyar nyelvű falusi világ is. A törés, amivel mindez együtt járt a társadalom szerkezeti folytonosságában, többé-kevésbé hatott az 1919 nyarán berendezkedő ellenforradalmi rendszer kialakulására és tartósnak bizonyuló legitimitására egyaránt.⁹ Az 1938 és 1941 között végrehajtott részleges területi visszacsatolások időlegesen a régi társadalmi szerkezetet állították részben helyre; ennek következtében újra kiéleződtek a központi területek, a trianoni Magyarország és a visszaszerzett peremvidékek társadalmi közötti, nemegyszer a múltból örökölt különbségek és feszültségek. Korántsem véletlen, hogy a statisztikai hivatal az 1941-ben esedékes népszámlálás keretében külön censzust végeztetett a kárpátaljai, a főként ruszinok lakta északkeleti országrész népessége körében. Tudni szerették volna, hogy milyen társadalommal bővült az ország. A háborús évek során a magyar társadalom, egyebek között, éppen annyi zsidó (izraelita) felekezetű állampolgárral lett népesebb, mint ahány zsidó a trianoni országterületen élt 1918 és 1938 között. Az 1944 nyarán német óhajra, hozzátehetjük azonban, hogy a magyar közigazgatási szervek által készségesen végrehajtott deportálás így végül kétszer annyi zsidó (a zsidótörvények nyomán zsidóként számon tartott) magyar állampolgár legyilkolását eredményezte, mint ahányan akkor estek volna a genocídium áldozatául, ha nincs a mondott területgyarapodás. S végül, 1945-öt követően, az 1947-es párizsi békeszerződés által szentesítve, visszaállt a két háború közötti rend, vagyis Magyarország újból visszakényszerült trianoni határai közé. Ennél azonban jóval több történt.

A háborús események következtében 800-900 ezer ember halt meg (ennek a fele jutott a trianoni országterület népességére). Ehhez járult még a háborút közvetlenül követő évek vándorlási vesztesége, beleértve a németek kényszerkitelepítését, amit a tömeges betelepülés sem egyenlíthetett ki: 460 ezer ember hagyta el önként vagy

inkább kényszer hatására az országot, és 300 ezren érkeztek a helyükbe.¹⁰ Mindez mélyreható változásokat eredményezett: a hazai németajkú népesség szinte teljes mértékben, a szlovákajkú lakosság részben, a zsidóként azonosított, tekintélyes hányadában erősen asszimilált népcsoport pedig zömében eltűnt a magyar társadalomból. Az így keletkező etnikai (anyanyelvi) homogenizálódás évszázadok óta ismeretlen egyöntetűséget teremtett a Magyarország néven szuverén vagy kváziszuverén államként jegyzett országban.

Tovább bonyolítja a dolgot, hogy a belső nemzeti-nemzetiségi (s nemkülönben felekezeti) homogenizálódás állandósította az elsőként az amerikai kivándorlást lezáró első világháború, majd az azt követő években tető alá hozott Párizs környéki békek óta folytonosan meglévő diaszpóra magyarság létét. A nemzetállami határokhoz igazított nemzeti történetek szempontjából mellékes, a kultúrnemzeti képzetek szemszögéből azonban releváns kisebbségi magyar társadalom élete nemegyszer párhuzamosan alakult az anyaországbeliekével; igaz, olyik esetben el is tért attól. A hasonlóságok fő oka, hogy azoknak a szomszédos országoknak, ahol a diaszpóra magyarság számszerűen meghatározó hányada élt és él ma is, ugyanaz a birodalmi függés lett a sorsa a kommunista időkben, mint volt Magyarországnak. Ezért is keletkeztek és reprodukálódtak azonos vagy kísértetiesen hasonló struktúrák itt és ott. A paraszttalanítás, az erőszakos iparosítás vagy a teljesen új hatalmi elit sietős megteremtése az irányított mobilitás csatornáinak kiaknázásával kivétel nélkül mindenhol lezajlott a térségben, mely tény az utódállamok magyar kisebbségének az életére is rányomta a bélyegét.¹¹ A Délvidék Jugoszláviába tagolt magyarlakta társadalma volt csupán részben kivétel e szabály alól. Árulkodó példaként említhetjük, hogy a székelyföldi (magyar) birtokos parasztság sorsa, amely közvetlenül a székelyföldi magyar párt- és állami vezetők kezébe volt letéve, ahhoz hasonlóan alakult, ahogyan magyarországi sorstársaiké az ötvenes és a hatvanas években. Székelyföldön egy kis (a román nemzetállamba tagolt) magyar kommunista rezsim rendezkedett be, amely tartósan megszabta az itteni magyar parasztság életét.¹²

A szüntelen megtorpanás, majd kényszerű újramegzárás fejleményeihez tartozik továbbá a társadalomszerveződés eltérő modelljeinek egymás utáni gyors jelentkezése Európának ezen a táján. Úgy köszöntött be e helyen a 20. század, hogy a klasszikus szabadversenyessé piaci kapitalizmus kezdte virágkorát élni, azt ígérve, hogy a még a 19. század utolsó negyedében kezdődő folyamatokat nyugatias értelemben kiteljesíti. Már ekkor is volt azonban valami zavaró abban, hogy az utánózni kívánt modell, Nyugat-Európa *en bloc* (a tényleges belső differenciáltságát most nem tekintve) nem éppen abban az irányban folytatta tovább a korábban általa kezdeményezett gazdasági és társadalmi átalakulást és államfejlődést, mint amihez nálunk ekkor még foggal-körömmel ragaszkodtak. Ebből fakad, hogy időnként a szépségszörny is megszólalt a magyar liberalizmus és a honi polgári-tőkés társadalom álnyugatias, „színlelt” avagy az utánzott modellt jószívről csak formális módon reprodukáló természetével kapcsolatban. „Lesz-e még ereje, ideje az igazi magyar kapitalizmusnak, hogy a színlelttel birokra keljen? Egyáltalán: arra jelölt-e bennünket a végzet, hogy elkésett másodvirágzását éljük majd itt Keleten a másutt már alkonyodó kapitalizmusnak?” Ezekre a kérdésekre bizonytalan választ adott Leopold Lajos, amely azt sugallta: lehet, hogy kapitalizmus helyett, amelyet nálunk inkább csak színlelnek, nem is az igazi kapitalizmust kellene megvalósítani, hanem valami mást, ami nemcsak az állkapitalizmustól, hanem az igazítól is más irányba vezetne el bennünket.¹³

A Horthy-korban annyiban ténylegesen megoldódott a probléma, hogy a kapitalizmus tovább élt ugyan, de nem az a fajta tőkés gazdasági-társadalmi és főként politikai rendszer talált itt - még ha színlelt módon is - magának érvényesülési teret, ami tőlünk nyugatabbra ekkor volt éppen kibontakozóban. Kétségtelen, hogy az or-

szág nyugatias társadalmi fejlődése ez időben némileg megtorpant. Többek közt már az is ezt a benyomást kelti, hogy a magyar társadalom visszaparasztosodott, ami az 1920-as földreformból éppúgy következett, mint az industrializáció ütemének visszafogottságából és nem utolsósorban a szolgáltatói szektor egyoldalú, a kor mércéihez képest elégtelen fejlődéséből (fejlődésének a hiányából). Tény az is, hogy az idővel mindinkább korporatív irányba fejlődő, ha nem is kifejezetten a modern jóléti állam mintájának megfelelő társadalmi szervezet érzékelhetően különbözött a dualizmus kori struktúrától; e körülményre a kortársak közül Weis István is felfigyelt. A magyar társadalom szociológiájáról 1930-ban publikált munkájában az egész kérdést a települési rendszer és a benne megnyilvánuló „osztálytagosulás” nézőpontjából kezelte.¹⁴ Amikor azonban valamivel több mint egy évtizeddel később visszatért a témára, már úgy találta, korporatív társadalomszervező elv szabja meg inkább a dolgok rendjét hazánkban. „Az osztálytagosulás szerint való szemle a magyar társadalmat csak egyik vonatkozásában mutatja. [...Azonban] nálunk is nagyon sokan a hivatásrendiséget tekintik a társadalom egyedüli igazságos szervezési elvének; meg kell tehát vizsgálnunk azt, hogy a hivatásrendiségnek megvan-e nálunk az alapjai, rendelkezünk-e olyan élethivatási rendekkel, amelyek a rájuk bízott feladatokat jól oldják meg, van-e ezekben a rendekben olyan egymásra utaltsági érzés, hivatási öntudat, hogy hordozói lehetnek a nemzeti gondolat rájuk eső részének.”¹⁵ S ahogy az lenni szokott, amit az ember nagyon keres, azt rendszerint meg is találja; noha Weis azt azért nem állította, hogy a társadalom egészében rendi-korporatív alapokon állna.

Ami pedig 1945-öt és különösen 1950-et követően történt, az minden volt, csak nem a piaci gazdaság valamely válfajának megfelelő társadalomszerveződés. Teljesen más mechanizmusa alakult ki ez időben az egyének és csoportjaik társadalmi rendbe szerveződésének: a szinte már mindenható pártállam ideológiai (és persze a nyers erőszakra is támaszkodó) társadalomszervező munkája a megörökölt formákból új társadalmi képletet segített életre. Példaként kínálkozik e téren a társadalom vezető társadalmi erejét megteremtő folyamatok gyökeres átalakulása.

Még a legdemokratikusabb társadalmakban is égetően nagy szükség van elitre, noha annak már a pusztasága is ellentmondásban áll a társadalmi demokratizmus elvi követelményével. A kettő mégis összeegyeztethető azáltal, hogy a hatalom időleges birtoklása piaci (tehát versenyhez kötött) mechanizmusok működésén alapul.¹⁶ A piac teljes kiküszöbölése, mint történt a szovjet rendszerre való átállás során, azaz jár, hogy többé nincs értelme elitről és elituralomról (valamint elitváltásról) beszélni a szó szigorú jelentésében. Az elit terminus ugyanis mindenekelőtt a demokratikusan választott és ily módon változtatott vezető csoport meglétére utal, amelynek ez a mechanizmus kölcsönöz legitimitást, és benne rejlik egyúttal szuverenitásának a forrása is. A totalitáriánus diktatúrákban azonban a tömegek nem maguk választják és nem választás révén cserélgetik a széles körű, ha nem is korlátlan hatalmat gyakorló vezető réteget. Helyesebb tehát ez esetben nomenklatúráról beszélni, azt a fajta elitet értve a kifejezésen, melyet választás helyett kineveznek, tagjainak a különféle testületekbe való megválasztása pedig tiszta formalitás, a nomenklatúra tagjait kijelölő testület előzetes döntésének mintegy post festa jóváhagyása.¹⁷

Nem szükséges hosszasan bizonygatni, hogy a Kádár-kor bukása, amely ezen társadalmasodási mód végét is jelenti, újfent gyökeres változást hoz a struktúráképző mechanizmusában. Azzal, hogy megint a piac dönt a társadalmi pozíciók (státusok) egyének közötti elosztásáról, a nomenklatúra fogalmával jelölt, általa egyúttal híven szimbolizált struktúráképződés érvényét veszti. A váltás ténye vitathatatlan, a változás jellege azonban felemáságról árulkodik, ezért helyesebb talán azt mondanunk, hogy a változás lassanként történik meg csupán.

Ha a 20. század *eleji* magyar kapitalizmus színlelt utánzatát jelentette a korabeli vagy a kicsit korábbi nyugati társadalmi modellnek, abban is van igazság, hogy a 20. század *végi* magyar társadalom sem igazán nyugatias képződmény. Nem csak azért nem, mert nagy méreteket ölt benne az állami beavatkozás, és kétségtelen továbbá a társadalom és az állam összefonódása, amely a piaci autonómia talapzatán nyugvó társadalom pusztá létét is kérdésessé teszi. Hiszen a jóléti állam mai nyugati valósága szintén ehhez hasonló képletet mutat. A szociális biztonság fokának általános növelésében (és jóval kevésbé – a materiális és immateriális – szociális egyenlőtlenség mértékének a csökkentésében) rejlik a jóléti állam fő hozadéka.¹⁸ A rendszerváltás után a jóléti szerepben közreműködő magyar állam azonban éppen hogy a sokak (mindenki) szociális biztonságát garantálni képes funkciójában nyújtja a legrosszabb teljesítményt. Továbbra is felbecsülhetetlenül nagy viszont az állam szerepe egyes társadalmi státusok fenntartásában, megerősítésében és szüntelen megújításában. Amint Szalai Júlia revelatív elemzése mutatják, a piaci gazdasági-társadalmi viszonyok 1989 utáni tagadhatatlan térnyerése elsősorban nem az állam társadalomépítő, társadalmat konstituáló – korábbról jól ismert – szerepének az erodálódását vagy látható metamorfózisát eredményezte: „a piaci viszonyok kiépülése éppenséggel nem az állam visszaszorítása, hanem szerepének megtartása, sőt kiterjesztése révén ment végbe és megy végbe.” Az 1989 után „átértelmezett” jóléti újraelosztás ilyenformán nem a társadalmi kiegyenlítés nyugatias modelljének megfelelő módon kezdett hatni idehaza, demokratizálva és univerzalizálva a szociális biztonságot, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek és a részben még a múltból örökölt státuskülönbségek megerősítését, többé-kevésbé változatlan fenntartását szolgálta a továbbiakban.¹⁹ Mindenekelőtt a piacosodással veszélyhelyzetbe került középosztály állította saját szolgálatába az állami újraelosztás pótlólagos erőforrásait, kivonva azt a lecsúszók, a drasztikusan deklasszálódó alsó társadalmi csoportok ellenőrzése (és befolyása) alól.

Nem állíthatjuk, hogy merőben új társadalmi fejleményről van szó. Önkéntelenül is eszünkbe jutnak a 19. és 20. század fordulójának érdekvédelmi formát öltő (nép párti) politikai törekvései és mozgalmak, amelyek az agrárbirtokosi érdekek állami szanálását ambicionálták többnyire sikertelen akcióik során.²⁰ Emlékezhetünk továbbá a Horthy-kort kezdettől végigkísérő, a korábbiakhoz képest ekkor több sikerrel kecsegtető hasonló törekvésekre is. Hadd utaljak az utóbbiak kapcsán a kulturális tőke egyoldalú monopolizálását (kisajátítását) célzó 1920. évi numerus clausus rendelkezésre vagy az állami középosztálymentés megannyi más intézkedésére és természetesen a zsidók jogi kirekesztésére. A zsidótörvényekben beszédesen megnyilatkozó diszkrimináció a társadalmi erőforrások radikális állami újraelosztását (is) célozta a külpolitikai és ideológiai indítékok kielégítése mellett. A zsidó nagy- és középpolgárság anyagi kifosztásával, valamint státusuk deklasszálásával igyekezett az állam megsegíteni és felkarolni az általa preferált társadalmi csoportokat, főként a megrendült helyzetű keresztény közép- és kispolgárságot.²¹ Nem más ez, mint az „irányított mobilitás” adott módja, amely mintegy megelőlegezi az 1945 után sietve gyakorolni kezdett közvetlen állami beavatkozást, melynek eklatáns példái a földreform, a B-listázások, a munkaerőpiac fegyelmi büntetések útján való szabályozása igazolási eljárások formájában és természetesen az államosítások.

Mindeme fordulatok, az egyéni életutak és a családi sorsok alakulását újra és újra megtörő drasztikus történelmi változások kifejezetten traumatizálták a 20. századi magyar társadalmat. Nem akadt egyetlen olyan társadalmi csoport sem, amelynek tagjai ne éltek volna át egykoron megrázó élményeket a század változatos és ellentmondásos történelmi sorsfordulóinak jóvoltából.²² A 20. századi történelem illetően magyar tapasztalata némi magyarázattal szolgál arra nézve is, hogy miért válhatta

fel oly gyorsan az 1989-et követően rövid ideig tartó társadalmi eufóriát széles körű kiábrándultság, apátia és valamiféle közösségi melankólia, amely szinte már sajátos magyar lelki és mentális karaktervonásnak tetszik sokak szemében.

Régi és új csoporttudatok és individualizáció

■ A szüntelen megszakítottóság feltételei közepette számtalan magyar társadalom képe bontakozik ki a 20. század teljes intervallumában. Kimutatható-e ezek után valamilyen állandóság a társadalmat strukturáló alapelvekben? A tulajdon tűnik az egyik döntő, relatíve állandó hatóerőnek, amely tartósan vagy majdnem mindig kijelöli az egyén helyét a társadalmi hierarchiában. A tulajdon azonban még akkor sem önmagában esik igazán a latba, amikor történetesen a piaci viszonyok dominálnak, tehát 1945 előtt vagy 1989 után. A tulajdon nagysága és jellege *együtt* válik struktúráképző erővé. Ha valaki született arisztokrata létére latifundiumot birtokolt a közeli múltban, társadalomtörténeti értelemben mindenképpen többet ért (részben azért is, mert ezeknek a birtokoknak tekintélyes hányada hitbizomány volt), mint az a zsidó iparbáró, akinek ugyanakkora földingatlan volt a kezén. S milyen égbekiáltó különbség mutatkozott 1945 előtt a parasztbirtok és az úri birtok presztízse között; holott egyes úri birtokoknál akadtak nagyobb holdszámú paraszti gazdaságok is. Ami jelzi, hogy a még a 20. század első felében is érvényben lévő rendies társadalmi beidegződöttségek komoly hatással voltak a státusok rendjére. A társadalom ilyenformán nem egyszerűen valamely osztályszerkezet közvetlen lenyomata, hanem olyasmi, ami az osztályszerkezetet felülíró, attól olykor elváló rendies szerkezet elvei szerint (is) alakul.

Az itt vázolt jelenséget illette a dualizmus kori magyar gazdaság és társadalom vonatkozásában Jászi Oszkár a feudalizmus kifejezéssel. „A Monarchia feudális légköre mindvégig fennmaradt” – jegyezte meg.²³ Kijelentésének alátámasztására a földbirtokos arisztokrácia szerinte idejétmúlt, a feudális struktúrát konzerváló fajsúlyos jelenlétét említette szinte egyedüli bizonyítékként. S nincs ez másként a két háború között sem. A szociális kérdés akkori diskurzusában tallózva lépten-nyomon szembekeverülünk a magyar társadalom feudális jellegű anakronizmusait felhánytorgató okfejtésekkel. Minden korabeli rendszerkritika egyik állandó, mondhatni sztereotip szólamáról van szó ez esetben. A jól ismert baloldali, főként a falukutató népi írók és szociográfusok nézeteit tükröző megszólalások helyett a nevét később fasiszta politikusként ismertté tevő, eredetileg azonban figyelemre méltó szociológiai műveket publikáló Makkai Jánost idézem. Másoktól eltérően Makkai nem a tulajdoneloszlás tényében, hanem a különböző társadalmi helyzetűek közötti informális kapcsolatok jellegében vélte fellelni a magyar társadalmat mélyen átható anakronizmusokat. „A magyarság patriarkális [értsd: feudális] szemlélete nyilvánul meg [...az egyenlőtlen tegezés gyakorlatában] a szolgalelkűséggel párosulva, amely a felkínált egyenlőségérzést nem meri elfogadni, vagy azt őszintén sohasem ajánlják föl az alacsonyabb rangúnak. Mindenki mindenkinek a szolgája, ahelyett hogy mindenki mindenkinek egyenlő meggyőződés alapján álló küzdőtársa volna...”²⁴

A magyar vidéki (paraszti) társadalomfejlődés olykor még a 20. század második felében is kellőképpen megmagyarázhatónak tűnt sokak számára a feudális anakronizmusok fennmaradásával. A 20. századi „hagyományos” paraszti létforma feudálisként való beállítása mint fogalmi klisé a néprajzi, valamint a falukutató népi irodalom által kultivált diskurzus révén gyökeresedett meg, amely utóbb már az evidencia erejével tartotta foga az elméket. „Nemcsak a nagybirtokrendszer, az úri osztályuralom, emellett – és épp ennek nyomására – a *parasztság a maga egészében is a feudális századok hagyatéka volt*. Történelmi rezervátum, melyet kívülről konzer-

váltak, de belsőleg is konzerválta önmagát.”²⁵ Sőt mi több, szociográfusunk (Erdei Ferenc kevés számú tanítványainak egyike) úgy találja, a mai (a hatvanas évekbeli) agrárproblémáknak is nem kis részben e történelmi múlt prolongálódása a fő oka. „A mai falu – mint település és mint társadalom – még túlságosan is ennek a réginek, a félf feudális parasztfalunak maradványa.” Majd kifejti, az újabb, már korántsem az egyéni paraszti termelésre alapozott termelési szervezeti formák szintúgy a régi beidegződéseket tartósítják, és nem a radikális változások előtt egyengetik az utat. „Az állami gazdaságok eleinte erősen hasonlítottak a régi nagybirtokra. A termelőszövetkezetnek az a struktúrája, amelyet 1948–53 közt erőltettek, s amely 1953–56 közt sem sokat változott [...] ahelyett hogy felrobbantotta volna, *új módon konzerválta a félf feudális nem egy elemét.*”²⁶

Vagy: a kommunista nómenklatúra belső kohézióját megteremtő funkcióban látja visszatérni a feudális múltat a történész, midőn a vadászat ötvenes és hatvanas évekbeli kommunista „úri” passzióját rekonstruálja és értelmezi. „Az új elit az életformák hagyományozódása szempontjából sajátos közvetítő szerepet töltött be: száraz szivacsként [sic!] szívta magába mindazt, amit a régi hagyományból befogadhatott, és így a Horthy-kori tradíciók egyik letéteményesévé, sőt a folytatójává vált.”²⁷

A feudalizmus, ezek szerint, kiirthatatlanul jelen van az újabb magyar társadalmakban, lett légyen szó a század elejéről, a Horthy-korról vagy a Rákosi- és Kádár-korról. Benne látszik megtestesülni az az ideáltipikus társadalmi képlet, amely macakul szembeszegül a modernitás mindenkori kíváncsú állapotával. Ennek értelmében feudalizmus hatja át egyebek közt az anyagi jellegű társadalmi egyenlőtlenségeket (birtokeloszlás) éppúgy, mint a társadalmi érintkezés különféle intézményszerűsített gyakorlatait (az úriság mint patriarkális struktúraszervező erő), továbbá az alsó társadalom munkakultúráját, egész életvitelét és még a települési rendjét is, nemkülönben a kommunista elit integrációját biztosító sajátos életgyakorlatot.

Nem vitás, „formai” tekintetben minden előbb említett és akár tovább is sorjáztatható feudális „maradvány” mint strukturális jelenség emlékeztet a történelmi rendiség egynémely alakzatára. Erősen kérdéses viszont, hogy létezik-e egyáltalán olyan modern kori, eszményien modern európai társadalom, ahol ne fordulna elő a modernitás korában „feudális”-nak tetsző mentalitás, intézményszerűsített egyenlőtlenség vagy társadalmi életgyakorlat.²⁸ S ami legalább ennyire fontos: mindaz, ami valamennyire is emlékeztet a történelmi létformákra, tényleg ugyanazt az entitást képviseli, mint hajdani első előfordulásakor?

Mi tehát azzal a probléma, hogy a mindenkori jelen normatív megítélése során a feudalizmust reflektálatlan metaforaként feltűnően gyakran használják magyarázó elvként? Az eljárás lényege, mellyel ez a fajta nyelvhasználat többnyire együtt jár, abban rejlik, hogy a mindenkori történelmi jelent belehelyezik az abszolút jelenbeliség horizontálisan kiterjesztett kontextusába annak érdekében, hogy értékelési kategóriákhoz jussanak. Ez a tudományos (és nemcsak tudományos) elgondolás az európai modern gazdasági és társadalmi fejlődés teleologikus képzetéből fakad; olyan elgondolás egyúttal, amely az egyedül helyesnek vélt nyugati történelmi fejlődési sémához igazítja hozzá a roppant változatos társadalmi valóságok egyöntetű értékelését. A szemléletmód legkifejlettebb változata a modernizációs elmélet, de valójában már korábban is a modernitás eszményi állapotát posztulálva értekeztek egyesek a magyar társadalom nyugatihoz képest elmaradott, feudális maradványokkal terhes, egyszersmind leküzdendő állapotáról.

Ma már azonban nyugodtan túlléphetünk ezen a szellemi beidegződésen azok után, amit a posztkoloniális elmélet nyomán gondolhatunk a modernitás és a történetiség egymáshoz fűződő kapcsolatáról.²⁹ A „multiple modernity” ma már szinte jelszószerűen alkalmazott elve és értékelési kategóriája felbecsülhetetlenül nagy

hasznunkra lehet a 20. századi magyar társadalmak kiegyensúlyozottabb megítélésében is.³⁰

A saját idejünkben (a maguk ritmusában) és történelmileg adott önnön kontextusaikban változó (átalakulásra képes) társadalmak problémájával szembesülünk a 20. századi magyar eset kapcsán is. Minden külső megrázkódtatás (Trianon, a második világháborús katasztrófa, a kommunista hatalmi expanzió, amely ahhoz a birodalomhoz csatolt bennünket, amelyhez korábban nem volt semmi közünk)³¹ ellentmondásos társadalmi folyamatokat generált; egyszerre indított útjára merőben új fejleményeket, melyeket kívülről erőszakoltak az országra, és egyszerre zajlott a belső feltételek (az adottságok) által megszabott adaptáció folyamata. Az utóbbi jóvoltából, a külső kényszer ellenállhatatlan ereje dacára sem mindig az vagy nem éppen úgy történt, ahogyan a szervesen fejlődés ellenzői vagy lelkes pártolói (a haladók, a normatív modernizáció hívei) gondolni szokták. A többnyire beváltatlan remények keltette csalódás kondicionálja azt, amit erről a társadalmi valóságról gondolni lehet, és amit valóban gondolni is szokás róla. S éppen ez a helyzet a 20. századi magyar társadalmakról forgalomba került, a vele kapcsolatban dédelgetett képzetek némelyikével is. Ennek különösen ékes példája az az Erdei Ferenc szociográfusi-szociológiai munkássága melléktermékeként keletkezett, a nyilvánosság elé azonban általa sohasem bocsátott elképzelés is, amely a modern kori magyar társadalom kettős szerkezeti tagoltságát tételezi.

E sorok írója – mellette azonban számosan mások is – korábban kimerítő bírálatát adta már Erdei gondolatmenetének.³² Szükségtelen ezért újra elismételni a bennük foglaltakat. Érdemes viszont újra foglalkozni azzal az Erdei felvetésében foglalt kérdéssel, hogy beszélhetünk-e egyáltalán bármikor duális alapszerkezetű magyar társadalomról, legyen szó az 1945 előtti, az 1950 és 1989 közötti vagy akár az azt követő (ma még befejezetlen) időszak hazai valóságáról. Hiszen Erdei víziója a menthetetlenül kettéosztott magyar társadalomról, ami a feudális versus polgári sematikus társadalomkép hatásos alkalmazása a 19. század végi, 20. század eleji, sőt a század egész első felét alkotó magyar társadalomra, máig osztatlan népszerűségnek örvendő főleg szociológus körökben. Ennek az lehet főként az oka, hogy a Kádár-kori, sőt az 1989 utáni társadalomfejlődést elemzők egy könnyen és közvetlenül adaptálható magyarázó sémát találnak benne saját tudományos problémáik megoldásához. A feudalizmus folytonos továbbélésének népszerű gondolata kéz a kézben jár az örökkön kettős szerkezetűnek feltételezett magyar társadalom kimúlni képtelen ideájával. Nézzünk néhány beszédes példát.

A Kádár-kor második fele hozta magával a *második gazdaság* fogalmának közgazdaságtudományi kidolgozását. A kifejezéssel azt a jelenséget írták le akkoriban, amely a tervutasításos első gazdaság mellett egy az állam által engedélyezett és pótlólagos jövedelmet biztosító kvázipiaci, immár legális gazdasági térként jött (jöhetett) létre.³³ A második gazdaság fogalmának analógiájaként hamarosan megszületett a *második társadalom* fogalmi konstrukciója, amely a szocialista (magyar) társadalom rejtett pluralizmusát volt hivatva megragadni. A koncepció szószólója az első társadalomhoz tartozónak tekintette „mindazt, ami ténylegesen megvalósult a társadalom ideológiaiilag megvalósult modelljéből”. Nem tekintette tehát „az első társadalomhoz tartozónak azt, egyfelől, ami nem valósult meg belőle (például nálunk széles körű demokrácia, népképviselő), másfelől pedig azt, ami létezik, működik, de nem illik bele ebbe a modellbe (például: korrupció, urambátyám-kapcsolatok, lobbizás”.³⁴ A kettő közötti eltérést hét pontban jelölte meg Hankiss, egyebek közt az egyenlőség-differenciálódás, vertikális-horizontális, centralizáltság-decentralizáltság, ideologizáltság-nem ideologizáltság vagy ellenideologizáltság stb. kritériumait alkalmazva ennek során.

Mindez implicite visszautal a magyar társadalom eredendően kettős strukturális adottságának fogalmi beidegződésére, amely Erdeivel indult el későbbi hódító útjára. A sokak szemében szinte fátumszerű társadalmi dualitás az etatista kommunista társadalmi berendezkedés viszonyai mellett is hatással tudott szerintük lenni a dolgok alakulására. Amint Hankiss megjegyzi: „Az ötvenes években is megvolt már a második gazdaság, főképp falun s kisebb mértékben a városokban is, de ez a második gazdaság az illegalitásban vagy már-már illegalitásban élt. Naponta száz és ezer olyan tranzakció zajlott le, amelyekből haszna volt a kistermelőnek és a társadalomnak, de amelyek törvényessége minden pillanatban megkérdőjeleződött. [...] Azzal, hogy a hatvanas, de még inkább a hetvenes években a kormány e tranzakciók túlnyomó többségét beemelte a törvényesség szférájába, egyszeriben mindez hatékonyabban kezdett működni.”³⁵ Párhuzamosság, de sohasem közvetlen együvé tartozás, nem igazi egybeszerveződés jellemzi tehát Hankiss szerint az ún. első és az ún. második társadalom egymáshoz fűződő viszonyát.

A társadalom megkettőződésének idézett elképzelése vitathatatlanul, bár kimondatlanul Erdei Ferenc kettős társadalom koncepcióját eleveníti fel. Nézzük meg ezt bizonyítandó Erdei érvelését. Úgy kerül nála egymás mellé a tisztán történelmi alapon álló, mindenekelőtt az államban és az állam által intézményesülő ún. nemzeti társadalom, valamint a piaci viszonyokban gyökerező, a piaci tevékenységekhez és az üzleti éthozshoz kapcsolódó ún. polgári társadalom, hogy párhuzamosságuk elnére sem alkotnak közös társadalmi entitást. Lássuk, mit mond Erdei az államhoz kötött nemzeti társadalomról: bár „célszerűsödött az államszervezet működése, s közelebb ereszkedett a gazdasági érdekek által irányított társadalom viszonyaihoz. Engedett magasságából [sic!] és jogász-uralkodó exkluzivitásából, *anélkül azonban, hogy ezen a vonalon is gyökeresen átalakult volna*. Tehát lényegében mégis megmaradt elvonatkoztatott konzervatív szervezetnek, amely általános és magas szempontokkal kormányzott és igazgatott, s nem vált olyan könnyen változó és befolyásolható üzemmé, mint például a frissen és még gyarmatibban kapitalizáló kelet-európai társadalmak.”³⁶ A piaci kapitalizmusnak megfelelő társadalmi formát állítja vele szembe. „A kapitalizmus az egész magyar társadalomnak a termelőrendje, tehát a kapitalista vállalkozás nemcsak a nagyvállalatok, gyárak, nagy kereskedőcégek és bankházak formájában jelentkezik. Viszont mégsem általános termelőformája a magyar termelésnek és áruforgalomnak, tehát a vállalkozás nyílt és kötetlen üzletszerűsége nem érvényesül a gazdasági élet egész területén.”³⁷ Nem vagy alig hatja át ugyanakkor a szerző szerint az úgyszólván minden gátlás nélkül haszonra törő üzleti-vállalkozói szellem az állam és kapcsolt részeinek működését.

Ezzel koránt sincs azonban vége a társadalmi megkettőződésben való szinte hitszerű gondolkodásmód divatjának. Az 1990-es években, főként az évtized végétől mind nyilvánvalóbb politikai törésvonal, amely két, egymással kibékíthetetlen politikai táborra látszik bontani a magyar politikai közösséget, újból előtérbe állította az eredendő és úgyszólván leküzdhetetlen dualitás fantazmagóriáját. „Évek óta sokan mondják itthon és külföldön – szól a jellemző megállapítás –, hogy Magyarország szélsőségesen megosztott ország. Van, aki egyenesen két Magyarországról beszél, mintegy a társadalom kettészakadásáról.” Végül a szerző felteszi a kérdést: „Van-e egyáltalán struktúrája a magyarországi társadalomnak, és a sokat hangoztatott ketté- vagy többfelé szakadás a strukturális választóvonalak mentén történt-e?”³⁸

Gombár elismeri, a politikai pártok szüntelenül keresik a törésvonalakat, hogy megszilárdításukkal, sőt a kitágításukkal szilárd társadalmi támogatást biztosítsanak maguknak. Kétli ugyanakkor, hogy az ország mai kettészakadtsága tényként is megállná a helyét. Léteznek ugyan gazdasági, hitelvi, kulturális és egyéb törésvonalak, amelyek száma azonban mindenképpen több egynél. Arra hajlik végül, hogy „az in-

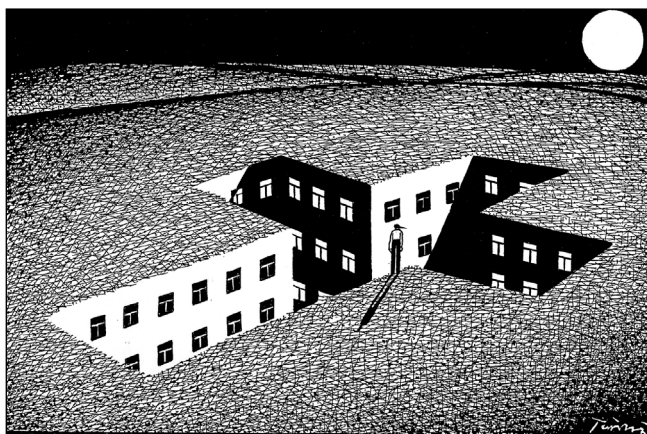
dividualizáció hosszú-hosszú menetelése során” mára teljességgel szétporladtak a nagy társadalmi tömbök, beleértve az osztályformációkat is; ez pedig, fűzi hozzá, a törésvonalak megsokszorozódását, időlegességét és gyors változékonyságát, egyszóval a nagyfokú társadalmi fragmentáltság tapasztalatát nyomatékosítja.

Távol áll tőlem, hogy megpróbáljam historizálni ezt az egyébként plauzibilis ezredvégi társadalmi láttelepet, visszavetítve a közeli és a távolabbi múltba. Úgy vélem azonban, hogy az osztálytudat vagy a többi hozzá fogható csoporttudat feltételezett valamikori valósága, amiknek tényleges csoportthatárokat lehetne megfeleltetni, többnyire a korabeli társadalmi imagináció terméke, semmint hogy az életgyakorlatban kifejeződő, általa tárgyiasított társadalomszerkezeti tény lenne. A 20. századi magyar múltban az ezredvéget megelőző évtizedek távlatában is felfedezhető ugyanis az individualizációnak az osztály- és rendi jellegű csoportformákat fellazító hatása. Emiatt is oly nehéz azok dolga, akik nem túl nagyszámú átfogó társadalmi tömb kontúrjait megrajzolva gondolják megragadni a társadalmi struktúra statikus (a státushierarchiában megjelenő) és dinamikus (a mobilitásban megnyilvánuló) alapvető jegyeit. Az egyedi, a partikuláris identitások felé fordítva a tekintetünket ahelyett, hogy csupán vagyoni, jövedelmi, foglalkozási alapon osztályoznánk (tagolnánk) a 20. század bármely korszakának magyar társadalmát, hívebb képét nyújthatjuk a leltűnt világoknak. Igaz, menthetetlenül odavész ezáltal a társadalmi egész jól megszerkeszthető, könnyen átlátható szerkezeti rendben való történelmi rekonstrukciója és elbeszélése, amely a társadalomtörténet-írás eddigi fő célkitűzése is volt egyúttal. Ha valaki ma mégis effajta kép alkotására vállalkozna, tudnia kell, hogy konstrukciója mesterkéltnek hat azokhoz az ágensi tapasztalatokhoz képest, amelyeket maguk a történelmi aktorok szereztek azokról a társadalmakról, melyek megteremtői, elszenvedői s nem utolsósorban éles szemű megfigyelői is voltak egy személyben.³⁹

■ JEGYZETEK

1. Gyáni Gábor: A 20. század mint emlékezeti „esemény”. Forrás, 2009/7–8. 3–4.
2. Ernst Bruckmüller: Was there a „Habsburg society” in Austria-Hungary? Austrian History Yearbook, XXXVII 2006. 1–2. A politikai (diplomáciai) elit síkján a problémát hasonló szellemben exponálja Somogyi Éva: Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. L'Harmattan, Bp., 2006.
3. Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Bp., 2005. 213. Lásd továbbá: „a szovjet politika provinciaként kezel[t]e Magyarországot”. Uo. 248.
4. Uo. 198.
5. Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. Első kötet 1896–1953. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 272.
6. Gondoljunk a Monarchiának mint közös vámterületnek, továbbá a Monarchiának mint a tőke és a munka szabad áramlását biztosító közös – birodalmi – térnek az óriási gazdasági, áttételesen társadalmi jelentőségére.
7. A fogalomhoz vö. Örkény Antal: A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái (1989). In: Valuch Tibor (vál. és szerk.): Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig. Argumentum – Osiris, Bp., 2004. 386.
8. Az 1958–1959 telén megindított harmadik kollektivizálási hullám mögött is moszkvai kezdeményezés rejlett, a kommunista és munkáspártok 1957. novemberi értekezlete ugyanis „parancsba adta” a téesszervezést. Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Napvilág, Bp., 2001. 58.
9. Gyáni Gábor: Társadalmi struktúrák és szociálpolitikai kihívások a két háború között. In: Uő: Történelemszisztematikusok. L'Harmattan, Bp., 2002. 221–228.
10. Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztése. MTA TTI, Bp., 1989. 80.
11. A megállapítást igazolja a romániai magyar társadalom történetéről írt első társadalomtörténeti munka. Gagyai József: Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.
12. Ezt a benyomást erősíti a következő forrásértékű munka is. Máthé János: Magyarhermány kronológiája (1944–1964). Közreadja László Márton. Pro-Print, Csíkszereda, 2008. A tézis bővebben kifejtve Gyáni Gábor: „Egész nap pityóka és adóhajsza”. Élet és Irodalom, 2009. július 31. 26.
13. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus. In: Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete. I. A reformkortól az első világháborúig (Szöveggyűjtemény). 1. kötet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., é. n. 29.
14. Weis István: A mai magyar társadalom. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1930. 161.
15. Uő: Hazánk társadalomrajza. Országos Közoktatási Tanács, Bp., 1942. 115.
16. Gyáni Gábor: Demokrácia – hatalom. Az elit fogalma és történelmi változékonysága. Korunk, 2009/3. 4–6.
17. Huszár Tibor: Az elitől a nőmenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989). Corvina, Bp., 2007. 47.

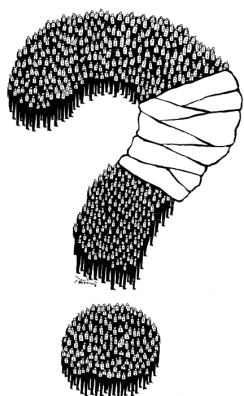
18. Vö. Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Osiris, Bp., 2009. 203–246; Uő: Trendek, típusok, teljesítmények: jóléti államok a 20. században. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2009. (Századok Füzetek 4.)
19. Szalai Júlia: Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon. Osiris, Bp., 2007. 79.
20. A probléma máig legrészletesebb, legkonceptiózusabb, bár néha egyoldalú beállításban talált elbeszéléséhez vö. Szabó Miklós: Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Új Mandátum, Bp., 2003.
21. Ungváry Krisztián: „Nagy jelentőségű szociális akció”. Adalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben. In: Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.): Évkönyv 2002. 1956-os Intézet, Bp., 2002. 287–321.
22. Losonczi Ágnes: Sorsba fordult történelem. Holnap, Bp., 2005.
23. Jászi Oszkár: A Habsburg Monarchia felbomlása. Gondolat, Bp., 1982. 307.
24. Makkai János: Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája. II. kiadás. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. Bp., é. n. 96.
25. Márkus István: Kifelé a feudalizmusból (1966). In: Uő: Kifelé a feudalizmusból. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1971. 198.
26. Uo. 199.
27. Majtényi György: Örök a vártán. Uralmi elit Magyarországon az 1950-es, 1960-as években. In: Horváth Sándor (szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2008. 315–316.
28. A kérdés újszerű felvetésére és ekkénti megválaszolására kiemelkedő historiográfiai példa Arno J. Mayer: The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War. Pantheon Books, New York, 1981.
29. A posztkolonális szemléletmódnak a társadalom- és kultúrtörténet szempontjából vett értelmét és jelentőségét taglalja Simon Gunn: History and Cultural Theory. Pearson, Harlow, 2006. 156–181.
30. A sokféle vagy alternatív modernitás tudományos diskurzusába enged betekintést Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.): Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban. Nyitott Könyv – L'Harmattan, Bp., 2008.
31. Lásd a szerző vitáját az ország kelet-európaiságát tézissé merevítő historikusok, különösen Péter László fel fogásával. Gyáni Gábor: Hol tart ma a történészek régió-vitája, továbbá A magyar Sonderweg története. In: Uő: i. m. (2003) 249–262, 285–291
32. Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. Korall, 3–4, 2001. Tavasz–Nyár, 221–231; Bódy Zsombor: „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettőstársadalom-konceptiójában és a társadalomtörténet-írásban. Kommentár, 2007/3. 3–15.
33. Gábor R. István – Galasi István: A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek. KJK, Bp., 1981.
34. Hankiss Elemér: „Második társadalom?” Kísérlet egy fogalom meghatározására és egy valóságtartomány leírására. Valóság, 1984/11. 27–28.
35. Uo. 37–38.
36. Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. In: Gyáni Gábor (szerk.): Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944 (Szöveggyűjtemény). Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 52. Kiemelés tőlem.
37. Uo. 78.
38. Gombár Csaba: Törésvonalak. 2000, 2005. június, 3. A kérdést hasonló szemlélet jegyében történeti problémaként ecseteli Romsics Ignác: Magyarország(ok) a két világháború között. 2000, 2005. október, 12–39.
39. Az ágens (és individuum) központú társadalomtörténet-írás programját (és követelményét) fejtegeti Kövér György: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. Történelmi Szemle, 2006. 3–4. 235–260.

TOMKA BÉLA

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÉS FOGYASZTÁS MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZADBAN

Szakaszok, dinamika és meghatározók

A 20. század második felében azonban – bármilyen mutatót is elemzünk, s bármilyen módszert alkalmazunk – a nyugat-európai nemzetgazdaságok teljesítményéhez képest romlott Magyarország helyzete, s a lemaradás mértéke egyre nőtt a század utolsó évtizedeiben.

A gazdasági növekedés vizsgálata már jó ideje kiemelt szerepet kap a közgazdasági és a gazdaságtörténeti irodalomban.¹ Természetesen léteznek a gazdasági fejlődésnek más fontos aspektusai is – mint például a szerkezeti eltolódások vagy a technológiai átalakulás –, de a kutatók széles körének meggyőződése szerint a növekedés és ezzel összefüggésben a konjunktúra az összgazdasági fejlődés legfontosabb megjelenési formája.² Ennek megfelelően a gazdasági tevékenység színvonalát legátfogóbban a gazdasági kibocsátással, illetve ennek növekedésével lehet jellemezni.³ Mindez indokolja azt, hogy a következőkben Magyarország 20. századi gazdasági változásainak bemutatása során kiemelt figyelmet kap a gazdasági növekedés.

Bármennyire is a növekedésre koncentrálnunk azonban, e téma teljességre törekvő ábrázolása még mindig szétfeszítené a rendelkezésre álló terjedelmet, ezért további korlátok felállítására kényszerülünk. Célunk a gazdasági fejlettség magyarországi alakulásának hosszú távú – az első világháború és 1990 közötti – bemutatása, a növekedési szakaszok elhatárolása, melynek során fontos szerepet kapnak az összehasonlítások, hiszen ezek hozzájárulhatnak az egyes gazdaságtörténeti korszakok megalapozott értékeléséhez. Teljes egészében le kell mondanunk viszont a kérdéskör historiográfiájának és a vele összefüggő módszertani problémáknak a tárgyalásáról, valamint a forrásdottságok ismertetéséről, s csak érinteni tudunk

olyan fontos aspektusokat, mint a növekedési folyamat meghatározói vagy társadalmi hatásai.⁴

Szakaszok és ütem

■ Magyarország 20. századi gazdaságtörténete négy fő korszakra tagolható. 1) Az első világháború kitöréséig terjedő szűk másfél évtized egy korábban kezdődött szakaszhoz sorolható.⁵ 2) A következő periódus az első világháború kitörésétől a század közepéig ívelt – a pontos korszakhatárról alább még lesz szó. 3) A század második fele alkotja a következő gazdaságtörténeti korszakot. 4) Végül az utolsó szakasz a század végén kezdődött, s csak utólag tudjuk majd megállapítani azt, hogy a 2008-ban kezdődött válság lezárta-e ezt a periódust, vagy csupán annak részét jelentette.

A pontos szakaszhatárok mindazonáltal vita tárgyát jelenthetik. Kérdéses az, hogy az első és a második szakasz közötti választóvonalat 1945, 1949 vagy 1954 jelenti. 1945 mellett szól, hogy a háború rendkívüli sokkot okozott nemcsak társadalmi, hanem gazdasági értelemben is: a háború vége törést eredményezett a növekedési folyamatban, s kezdetét jelentette a gazdasági rendszer gyökeres átalakulásának is. Az 1954-es év mint korszakhatár mellett pedig az ad érvet, hogy ekkor érte el Magyarországon az egy főre jutó GDP szintje a korábbi legmagasabb értéket, vagyis lényegében ekkor zárult le a háborús újjáépítés. A magunk részéről mégis 1948/1949-et tekintjük választóvonalnak, elsősorban azért, mivel ekkor a tervutasításos gazdaság leváltotta a korábbi, még piacgazdasági elemeket is tartalmazó rendszert, vagyis a gazdasági koordináció mechanizmusai ekkor változtak meg alapvetően.

Kevésbé lehet vitatni azt, hogy meddig tartott a következő nagy gazdaságtörténeti időszak Magyarországon. 1990 a rendszerváltás éve, ami egyben alapvető változást hozott a gazdaság koordinációs rendszerében, mivel ekkortól a piaci mechanizmusok átvették a bürokratikus irányítás szerepét. E tanulmány is ezt tartja a fő választóvonalnak. Ugyanakkor ezt a váltást a gyakran transzformációs válságnak nevezett visszaesés kísérte, aminek nyomán a bruttó hazai termék több éven keresztül csökkent. 1994-től látunk ismét növekedést, ami – alacsony szintről indulva – egy ideig olyan gyors volt, hogy évtizedek után ismét megindult a felzárkózás Európa legfejlettebb régióihoz. A magyar gazdaságot nemzetközi perspektívában szemlélve tehát ez az év fontos fordulópont, új szakasz kezdete volt. A bruttó hazai termék korábbi legmagasabb szintjét azonban csak 2000-ben érte el ismét a magyar gazdaság. Így ez az év is szóba jön mint korszakhatár, mivel növekedéseméleti szempontból okkal érvelhetünk úgy, hogy 1990 és az ezredforduló között a központilag irányított gazdasági rendszer által okozott károk felszámolása folyt, vagyis ez az évtized a korábbi korszakkal alkot egységet.

Mint látható, a szakaszhatárok kijelölése szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy milyen nézőpontot-nézőpontokat tartunk fontosnak a gazdaságtörténeti elemzésben. A korszakolás nem csupán minden átfogó ábrázolás alkotórésze, de egyben az ilyen jellegű történészi munka nehéz feladata: bármennyire is indokolt egy-egy elemzési szempont – esetünkben a gazdasági növekedés – érvényesítése, nem lehet figyelmen kívül hagyni más tényezőket sem, ami ellenben csökkentheti az interpretáció koherenciáját.

A következőkben célkitűzésünknek megfelelően elsőként az 1914–1948/1949 közötti időszakot tekintjük át. Ha a bevezetésben megjelölt szempontokat érvényesítjük, akkor e periódus fő jellemzői a következők voltak: a) a gazdasági növekedés folyamatát háborúk és a nagy világ gazdasági válság szakították meg, ugyanakkor ezek közé igen erőteljes növekedésű helyreállítási periódusok ékelődtek; b) a magyarországi konjunktúra alakulása jórészt követte az Európa más részein megfigyelhető fo-

lyamatokat; c) a növekedés üteme az első világháború előtti évekhez képest valamelyest lassult, de lényegében megfelelt az Európa fejlettebb térségeiben látható dinamikának.

Ebben az időszakban hat belső szakasz különíthető el:

1. *A háború kitörésétől a valutastabilizációig terjedő időszak (1914–1924).* Az első világháború alatt és különösen azután lényegesen megváltoztak a magyar gazdaság működési feltételei. A háborús események közvetlen pusztítást ugyan alig okoztak, de számottevő volt a humán tőkében esett kár, s 1918-ra nagyfokú gazdasági dezorganizáció alakult ki, növekvő fiskális problémákkal és inflációval.⁶ Ezt tovább súlyosbították a háborút követő forradalmak és a szomszédos országokkal kialakult konfliktusok, a területi veszteségek, a békeszerződés hátrányos rendelkezései és a nemzetközi gazdasági környezet előnytelen átalakulása. Az új adottságok természetesen a gazdaság teljesítményében és szerkezetében is jelentős módosulásokat okoztak. 1920-ban az egy főre jutó GDP az 1913-as szintnek csak 81,5%-át tette ki.⁷ Mindazonáltal az 1920-as évtized elején a nehézségek ellenére gyorsan folyt az új körülményekhez való alkalmazkodás gazdasági téren is, s 1924-re már sikerült elérni az egy főre jutó kibocsátás háború előtti szintjét.⁸

2. *Az 1925-től a gazdasági válság kitöréséig tartó időszak.* Az inflációt lezáró 1924–1925-ös stabilizációval a húszas évek első felének fő célja, a háború közvetlen következményeinek elhárítása teljesült.⁹ A korona stabilizálása, a szilárd pénzügyi intézményrendszer kialakítása, az államháztartás egyensúlyának helyreállítása, a kötött devizagazdálkodás megszüntetése és az 1925 elején bevezetett új vámrendszer lehetővé tette a világgazdasági konjunktúra kihasználását.¹⁰ Az 1920-as évek második felének fellendülése jelentős eredménnyel járt Magyarországon, mivel 1929-re az egy főre jutó hazai termék mintegy 18%-kal haladta meg az utolsó békeév színvonalát.¹¹

3. *A nagy válság éveit.* Bár a világgazdasági válság kitörését az 1929. őszi New York-i tőzsdekrachhoz szokás kapcsolni, maga a válság Magyarországon is fokozatosan mélyült el a következő években. 1929-ben még 2,5%-kal nőtt az egy főre jutó GDP, majd 1930-ban körülbelül ugyanennyivel csökkent. 1931-ben már jelentős volt a visszaesés, amit nemzetközi pénzügyi válság kísért. Összességében azonban a magyar pénzügyi rendszer nemzetközi összehasonlításban viszonylag kis áldozatokkal jutott túl a válságon.¹² Így az állam – például Ausztriától vagy Németországtól eltérően – nem kényszerült mélyen a zsebébe nyúlni, és nem került sor átmeneti bankállamosításokra sem. A törvényhozói intézkedések elegendőnek bizonyultak a hitelválság súlyos következményeinek elkerülésére.¹³

Lényegesen nagyobb veszteségeket kellett elszenvednie a magyar gazdaság többi ágazatának. Az ipari kibocsátás 1932/33-ban az 1929-es csúcsponthoz képest 19,8%-kal esett vissza. A mezőgazdasági termelés mennyiségét kevésbé érintette a válság, de értéke hanyatlott, s ez – a mezőgazdaság a legnagyobb ágazat lévén – alapvetően meghatározta a depresszió mértékét is.¹⁴ Az egy főre jutó bruttó hazai termék 1932-es mélypontján a négy évvel korábbihoz képest 11,5%-kal zsugorodott. Ezt követően azonban lendületesen indult meg a gazdaság helyreállítása.¹⁵

4. *A válság utáni évek (1935–1939).* 1935-re az egy főre jutó GDP elérte az 1929-es korábbi csúcspontot, s a kisebb 1937-es visszaesés után 1939-ben már lényegesen, 14,6%-kal meg is haladta azt (*Táblázat*). A depresszióból való kilábalás az egész régióban Magyarországon volt a legsikeresebb, olyannyira, hogy az 1930-as évek végére Magyarország gazdasági fejlettsége közel került Csehszlovákiáéhoz, s messze maga mögött hagyta Lengyelországot.

Az 1930-as évek közepétől Magyarország erőteljesen megváltozott nemzetközi politikai és gazdasági erőtérbe került, amiben Németország szerepe jelentősen felértékelődött. Ennek nyomán Magyarország külgazdasági kapcsolataiban Németország

részesedése nagymértékben emelkedett, s ennek jelentős hatása volt a növekedésre is.¹⁶ A gazdasági növekedéshez szintén hozzájárult a győri programként ismeretes 1000 millió pengős 1938-as nagy állami beruházási terv meghirdetése. Ez a fegyverkezési célokat is szem előtt tartotta, s nyomában az állami befolyás tovább növekedett a gazdaságban, hiszen az elképzelések megvalósítása egyrészt különadók révén, másrészt hitelekől történt, melyek végső forrása túlnyomórészt a jegybank volt.¹⁷

5. *A háború kora (1940–1945).* 1939 jó ideig a konjunktúra csúcsát jelentette, mert a második világháború alatt – hasonlóan más hadviselő országokhoz – a termelés először lényegében stagnált Magyarországon is, majd pedig a háború utolsó időszakában – az 1943/1944-es újabb tetőzés után – dezorganizálódott és visszaesett.¹⁸

6. *A háborút követő helyreállítási periódus (1945–1948/1949).* A második világháború okozta veszteségek Magyarország esetében meghaladták az első világháború által okozott károkat.¹⁹ Az objektív körülmények mellett a gazdaságirányítás hibái is hozzájárultak ahhoz, hogy egyre gyorsuló ütemű infláció alakult ki, mely azóta is a világtörténelem legnagyobb méretű pénzromlásának számít, s amit 1946 nyarán tudott megállítani az új valuta, a forint bevezetése.²⁰ Az infláció is közrejátszott abban, hogy 1946-ban az 1939-es szintnek csupán 60,6%-át tette ki az egy főre jutó bruttó hazai termék, s erről a szintről lényegében a következő évben sem sikerült elmozdulni. 1948-ban azonban már számottevő volt a növekedés, hiszen a GDP az 1938-as szint háromnegyedére rúgott, amihez hozzájárult a jóvátételi szállítások részleges és ideiglenes felfüggesztése. Vagyis e szakaszban alacsony szintről indulva és nehéz kezdet után összességében számottevő növekedést sikerült elérni. Tény azonban, hogy az 1939-es év termelési szintjét csak évek múlva, 1954-ben érte el Magyarország, ami nemzetközi viszonylatban nem számított jó eredménynek. Kezdetben még domináltak a piacgazdaság elemei, de a periódus végére már szinte teljes egészében kiépült a szovjet típusú tervgazdálkodás.

A világháborúk korának növekedését értékelve érdemes arra rámutatnunk, hogy az első világháború előtti évtizedeket a – nemzetközi és különösen a magyarországi – historiográfiában általánosan a magyar gazdaságtörténet kiemelkedően sikeres szakaszának tekintik, míg a két világháború közötti periódus hagyományosan negatív értékelést kap.²¹ Újabb kutatások szerint a dualizmus korának magyarországi gazdasági növekedése nemzetközi összehasonlításban nem volt olyan gyors, mely indokolná a két világháború közötti időszakkal való éles szembeállítást.²² Ezen eredményekkel itt nem foglalkozhatunk részletesen, csak annyit állapítunk meg, hogy az első világháború előtt a magyarországi gazdasági növekedés kétségtávol jelentős, bár nemzetközi összehasonlításban nem kiemelkedő ütemű volt: az egy főre jutó GDP az 1870-es 1092 dollárról 1913-ra 2098 dollárra nőtt, vagyis negyven év alatt mintegy megkétszereződött (*Táblázat*).

Összességében azonban a gazdasági növekedés üteme a két világháború között csak mérsékelten lassult Magyarországon, bár a konkrét növekedési adatokat nagyban befolyásolja az, hogy melyik évet választjuk kiindulásként. Ha az utolsó békeévhez viszonyítunk, akkor azt kapjuk, hogy hazánkban 1913 és 1939 között átlagosan évi 1,2% volt a növekedés. Így azonban a háborús évek okozta gazdasági károk súlyos következményeit is tartalmazza a ráta, vagyis az nem csupán a két világháború közötti periódus gazdasági teljesítményét jellemzi. Egy másik kezdőpont 1920 lehet: 1920 és 1939 között az egy főre jutó GDP évi átlagos növekedése Magyarországon 2,7% volt. Ugyanakkor ebben az esetben olyan év a kiindulópontunk, amikor a termelés nem érte el a háború előtti szintet, ami jelentős növekedési tartalékokat jelentett, vagyis eredményünk nem szigorúan a két világháború közötti gazdasági teljesítményre vonatkozik. E probléma ellenére az utóbbi adat is alátámasztja azt, hogy drámai visszaesésről nincs szó a növekedési ütemek terén ebben az időszakban.

A Nyugat-Európában megszokottól több tekintetben eltérően tagolható Magyarország – és általában Kelet-Közép-Európa – második világháború utáni gazdasági fejlődése a növekedés és annak legfontosabb feltételei szempontjából. Mindenekelőtt a háborút követő újjáépítési szakasz után Magyarországon nem látható egységes, több évtizedes gyors fejlődés jellemezte periódus. Ehelyett a gazdaságpolitika jelentős irányváltásaival kísérve a növekedés gyorsabb és lassúbb időszakainak váltakozását figyelhetjük meg. Bár az olajválság a kommunista országok gazdaságaira is hatott, jelentősebb belső korszakhatárnak itt ehelyett inkább az 1970-es évek vége, az 1980-as évek eleje tekinthető, amikortól állandósultak a gazdasági válságjelenségek. Végül a rendszerváltás egy olyan újabb, erőteljes választóvonalat húzott a régió gazdaságtörténetében, mely Nyugat-Európa esetében hiányzik.²³

A század második felének (1948/1949–1990) magyarországi növekedését a következő fő vonásokkal jellemezhetjük: a) viszonylag hosszú békés időszakról volt szó, amikor nem háborúk és gazdasági válságok jelentették a növekedés korlátait, hanem a politikai és társadalmi rendszer; b) a gazdasági konjunktúra tekintetében szembevetnők az eltérések Európa élenjáró gazdaságaihoz képest; c) a korszakban úgyszólván folyamatosan nőtt a Nyugat-Európához viszonyított távolság a gazdasági kibocsátás terén. A gazdasági szakaszok és azok fő jellemzői a következőképpen alakultak:

1. *Az 1948/1949 utáni bő fél évtized.* A már a háború alatt is tekintélyes központi befolyás 1945 után tovább erősödött a gazdaságban: az ipari üzemeket a központi hitelezéssel és az állami megrendelésekkel, a mezőgazdaságot a beszolgáltatási előírásokkal, a fogyasztást a jegyrendszerrel már 1947-ben is képes volt vezérelni a kommunista vezetésű Gazdasági Főtanács. A politikai pluralizmus mind erőteljesebb korlátozásával párhuzamosan a szovjet gazdasági és társadalmi modell egyre több eleme valósult meg Magyarországon. 1947 júliusában kihirdették az első hároméves tervet, de a legnagyobb jelentőségű átalakulás a tulajdonviszonyokban következett be.²⁴ Először kiemelt szektorokat és iparvállalatokat államosítottak, majd 1948-ban az összes 100 főnél, 1949-ben pedig a 10 főnél többet foglalkoztató ipari üzemre sor került. Közben megindult a mezőgazdaság kollektivizálása is, bár ez a folyamat lassan haladt, s a magántulajdon még jó ideig dominált ebben az ágazatban. Az állami tulajdon fokozatosan szintén meghatározóvá vált a kereskedelemben. Végül a külgazdasági kapcsolatokban a szovjet típusú átalakítást a külkereskedelem állami monopóliuma mellett a nyugati országoktól való fokozódó elzárkózás jelentette mind az árucserében, mind pedig a tőkekapcsolatokban.

Az 1950-es évek első felét a szélsőségesen centralizált tervgazdálkodás keretei között végbement erőltetett iparosítás jellemezte.²⁵ Egyes években a GDP növekedése magas volt (1950: 5,4%, 1951: 8,7%), míg máskor alacsony (1953: 0,1%). A növekedés nemcsak évről évre ingadozott, hanem igen nagy szektorális és egyéb aránytalanságok kialakulásának közepette zajlott. A növekedés eleve extenzív jelleget öltött, vagyis mindenekelőtt a fogyasztás visszafogása révén a felhalmozási hányad nagyarányú emelésén és a foglalkoztatottak számának bővítésén alapult. A nehézipar kiemelten részesült az erőforrásokból – a beruházások mellett mindenekelőtt a munkaerőből –, így itt a növekedés üteme lényegesen meghaladta az átlagot. A könnyűipar fejlesztése ellenben háttérbe szorult, s még inkább a nem termelő infrastruktúrára és a mezőgazdaságra.²⁶ Az életszínvonal hanyatlása nagyban hozzájárult az 1956-os forradalom kitöréséhez is, melynek nyomán ebben az évben 5,3%-os gazdasági visszaesés következett be.²⁷

2. *Az 1957-től az 1960-as évek közepéig terjedő szakasz.* Az 1957-től kezdődő szűk egy évtized gazdasági növekedése folyamatos és viszonylag magas ütemű volt. Az egy főre jutó GDP 1957-ben kiemelkedő ütemben, 9,1%-kal nőtt, de ennek magyarázata részben az előző év zsongorodásában rejlik. Ezt követően az évi növekedé-

si ütemek 3,5% és 6,2% között ingadoztak. A gazdasági rendszer működésére előnyös hatással volt, hogy a forradalom leverése után a kormány – megtartva a tervutasításos gazdasági kereteket – csökkentette a központilag előírt és a szektorok, illetve vállalatok számára lebontott tervmutatók számát, s így nagyobb teret engedett a vállalatok önállóságának. Új gazdaságpolitikai eszközként a vállalatok a terven felüli nyereség egy részét megtarthatták, s egyrészt fejlesztési célokra, másrészt dolgozók ösztönzésére fordíthatták.²⁸

Mindazonáltal e növekedést csak olyan felhalmozási hányad segítségével sikerült elérni, mely nemcsak a két világháború közötti magyar viszonyokhoz képest emelkedett meg óriási mértékben, hanem nyugat-európai összehasonlításban is igen magasnak számított. Az 1956 utáni időszakban nagyban hozzájárult a növekedéshez és az életszínvonal-emelkedéshez az, hogy az ország külső erőforrásokat is igénybe vett, más kommunista országok – így a Szovjetunió és Kína – által nyújtott hitelek és segélyek formájában.

A hatékonyság javulása az iparban a második ötéves tervben (1958–1960) csak felerészben járult hozzá a termelés emelkedéséhez, az 1960-as évek közepére pedig a növekedési tartalékok minden tekintetben kimerültni látszottak. 1965-ben már lényegében stagnált az egy főre jutó bruttó hazai termék.²⁹

3. *Az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek végéig tartó periódus.* Az 1960-as évek közepének stagnálása után az évtized második felében gyorsult a gazdasági növekedés, de ez csak átmeneti jelenség volt. 1968-ban már ismét megrekedést látunk, s ettől kezdve az 1970-es években egymást követték a gazdasági stagnálás és az alacsony növekedés időszakai, s csak néhány évben volt magas, 4% feletti a növekedés.

Az 1960-as évek első felének rossz hatékonysági mutatói és közepének gazdasági nehézségei a korábbinál átfogóbb reformok kidolgozására ösztönözték a politikai döntéshozókat.³⁰ Az elképzelések a tervgazdálkodás és a piaci viszonyok valamiféle összehétközését célozták: a vállalatok önállóságának növelését, ezzel párhuzamosan pedig a központi irányítás, az érdekeltségi rendszer javítását irányozták elő.³¹ A reformok nem jártak a várt eredménnyel. A szabályozók kialakítása és későbbi, úgyszólván folyamatos átalakítása során nagy szerep jutott a politikailag befolyásos érdekcsoportoknak. Míg ezek korábban a terveket, most a szabályozókat voltak képesek saját maguk számára kedvezően befolyásolni: a tervalkut felváltotta a szabályozóalku. Sőt az egyedi elbírálások mellett az 1970-es évek elején az új adottságokhoz nehezen alkalmazkodó legnagyobb több tucat iparvállalatot teljesen kivonták a gazdaságirányítás normatív rendszeréből, ami tovább rontotta a rendszer következetességét.³² Emellett az 1970-es évek elején a külgazdasági környezetben fontos – és a magyar gazdaság számára előnytelen – változások következtek be. Az energiahordozók és más nyersanyagok világpiaci árának gyors növekedése jelentős cserearányromlást eredményezett. Az így előállt veszteség mértékét jól mutatja, hogy az 1974–75-ben elérte az éves beruházások felének megfelelő értékét.³³

4. *Az 1970-es évek végétől a rendszerváltásig terjedő időszak.* Az 1970-es évek végével lezárult egy szakasz, melyben a magyar gazdaság ugyan – mint később látni fogjuk – mindinkább lemaradt a nyugat- és dél-európai gazdaságok mögött, de legalább abszolút mértékben képes volt a növekedésre. A következő időszakban már ez is veszélybe került.

Az 1979-től a rendszerváltásig terjedő időszakban állandósultak és súlyosbodtak a gazdasági válságjelenségek Magyarországon. Az egy főre jutó GDP növekedési üteme két-három év kivételével alacsony volt, vagy egyenesen csökkenése látható. A problémák nyitányaként az 1979-es második olajárrobbanás tovább élezte a külgazdaság már súlyos egyensúlyi problémáit. Az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején drámai mértékben nehezedtek a hitelfelvétel feltételei a világpiacon, s így

1981-ben súlyos fizetési válság alakult ki Magyarországon.³⁴ Ezt követően az 1980-as években a magyar gazdaságpolitika elsőrendű feladata a külső fizetési egyensúly megőrzése lett.³⁵ A gazdaságpolitikai erőfeszítések nyomán – a növekedés s különösen a beruházások visszafogása, a kivitel ösztönzése – a gazdaság exportteljesítménye nőtt, s az 1980-as évek közepére javult a fizetési mérleg is. Ezzel párhuzamosan sor került további piaci irányú változásokra. Erősebben érvényesítették a hazai ár-alakulásban a világgpiaci tendenciákat. A bérszabályozás kötöttségeit lazította, hogy az állami cégek úgynevezett vállalati gazdasági munkaközösségeket (vgmk) alakíthattak. A magánszféra egyre nagyobb teret nyert, különösen a kereskedelemben és a vendéglátásban, amit segített, hogy új típusú magánvállalkozások jöhettek létre, mint a kisszövetkezet, a gazdasági munkaközösség és a polgári jogi társulás. 1985-től elindult a kétszintű bankrendszer megteremtése is. Mindazonáltal jól mutatja az így átalakuló rendszer inkoherenciáját, hogy a magánkezdeményezések ugyan egyre nagyobb lehetőségekhez jutottak, de mindez döntően az úgynevezett második gazdaság keretein belül történt. Ezt a szektort a működés hosszú távú biztosítékainak hiánya, az adózás részleges vagy teljes elkerülése, a köztulajdon magáncélokra való használata, a rossz munkakörülmények és az alacsony hatékonyság jellemezte.³⁶

A külső egyensúly az 1980-as évek közepére javult, de az alacsony szintű növekedés fenntartása nehezen volt vállalható a politikai vezetés számára, így az 1985-ben ismét a gazdasági gyorsítás és az életszínvonal emelése mellett döntött. Az adott hatékonysági körülmények között ez az eladósodást fokozta: a bruttó adósságállomány három év alatt közel megduplázódott, s 1987-ben 19,584 milliárd USD-t tett ki. A gazdaságpolitikai ciklus újra a fékezés szakaszához ért, s 1988-ban már jelentősen csökkentek a beruházások, s visszaesett a fogyasztás is. Az infláció 1946 óta nem látott szintre ugrott: 1988-ban 15,5%-os, 1989-ben 17,0%-os volt. Bár az 1980-as évek végén további fontos piacgazdasági reformokra is sor került — mint például a részleges importliberalizálás (1989), az általános forgalmi adó és a személyi jövedelemadó rendszerének bevezetése —, de a rendszerváltáshoz kiélezett külső egyensúlyi helyzettel és alacsony növekedési potenciállal, vagyis gazdasági válság közepette érkezett az ország.³⁷

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az 1950 és 1990 közötti időszakban az évi átlagos növekedés 2,4% volt Magyarországon. Mint jeleztük, ezen perióduson belül a gazdasági fejlődés szakaszai jelentős mértékben eltértek a Nyugat-Európában megfigyeltektől. Mindazonáltal amennyiben az összehasonlíthatóság kedvéért a kontinens nyugati felének fontos gazdaságtörténeti szakaszhatárát, az olajválság kezdetét választjuk belső választóvonalként, jól kirajzolódik a kezdeti és későbbi időszak növekedési dinamikájának markánsan eltérő jellege: míg 1950 és 1973 között átlagosan évi 3,6%-os növekedést állapíthatunk meg Magyarországon, addig 1973 és 1990 között ez 0,8%-ra csökkent (Táblázat).

Nemzetközi perspektíva

■ Magyarország 20. századi növekedési szakaszainak áttekintése után hazánk és a nyugat-európai országok közötti gazdasági közeledések és távolodások alakulását jellemezzük. Ebből a célból a magyar adatokat egy 13 országból álló nyugat-európai minta átlagával, illetve Ausztria dinamikájával vetjük össze, s hely hiányában ezúttal lemondunk más, összetettebb módszerek alkalmazásáról. Az előzményekről itt annyit állapíthatunk meg, hogy a 19. század végi Magyarországra vonatkozóan elérhető adatok azt bizonyítják, hogy az egy főre jutó GDP Magyarországon – a mai területet alapul véve – a nyugat-európai átlagnak csak alig több mint a felét tette ki, s minden nyugat-európai ország mögött elmaradt. A 20. század elején Magyarország

ebben a tekintetben enyhén közeledett Nyugat-Európához, s ez a folyamat az első világháború előtti években érte el csúcspontját.³⁸

Az első világháború és annak gazdasági következményei súlyosabb visszaesést eredményeztek Magyarországon, mint a legtöbb nyugat-európai országban, s ez megjelent a gazdasági kibocsátás arányainak alakulásában is. A fellendülés azonban viszonylag gyorsan bekövetkezett, s így az egy főre jutó GDP 1929-re elérte a nyugat-európai átlag 57,1%-át. Ezt a szintet a második világháború előestéjén kissé még meg is haladta Magyarország: az 1939-es 58,3%-os értékkel majdnem elérte az első világháború előtti relatív gazdasági fejlettség szintjét (*Táblázat*).

Jelentősen eltérő eredményt kapunk, ha Magyarországot Ausztriához viszonyítjuk. Egy ilyen összehasonlítást indokolhat az, hogy Magyarország és Ausztria történelmileg hosszú időszakon keresztül – változó formában és mértékben – gazdasági egységet képezett. Másrészt, amikor ez a szoros összefonódás megszűnt, a két világháború között hasonló politikai és gazdasági adottságokkal és körülményekkel rendelkezett a két ország. Ráadásul ezeket az államokat földrajzi helyzetük és nagyságuk is rokonítja. 1870 után a magyarországi gazdasági kibocsátás enyhén közeledett az osztrákhoz, és 1890-re egy főre vetítve elérte annak 60,3%-át. Ezt követően nagyjából ezen a relatív szinten maradt az első világháborúig. A két szomszédos ország közötti különbség azonban jelentősen tovább csökkent a két világháború között, aminek eredményeként a második világháború előtt Magyarország egy főre jutó gazdasági kibocsátása az osztrák szint 74,6%-ára emelkedett. Az egész 20. század során ekkor volt Magyarország legközelebb Ausztriához ezen a téren (*Táblázat*).

Visszatérve a magyar és a nyugat-európai GDP-szintek viszonyának alakulásához, a század közepe fordulópontnak tekinthető ebből a szempontból. A második világháború előtti évtizedekben a Nyugat-Európához való konvergencia és divergencia periódusai egymást váltották, s az eredményt gyakran befolyásolja az is, hogy hol húzzuk meg a vizsgált periódus határait. A 20. század második felében azonban – bármilyen mutatót is elemzünk, s bármilyen módszert alkalmazunk – a nyugat-európai nemzetgazdaságok teljesítményéhez képest romlott Magyarország helyzete, s a lemaradás mértéke egyre nőtt a század utolsó évtizedeiben. Ebben az esetben a trendek tanulmányozását az is elősegíti, hogy – mint erre már utaltunk – egy viszonylag hosszú olyan időszakról van szó, amikor háborúk nem szakították meg a gazdasági fejlődést sem Nyugat-Európában, sem Magyarországon. Az egy főre jutó GDP magyarországi szintje 1950 és 1965 között a nyugat-európai átlag 45–48%-os szintjén mozgott, vagyis lényegesen alacsonyabb volt nyugat-európai összehasonlításban, mint bármikor a megelőző közel egy évszázadban. Ugyanakkor újabb jelentős távolodás ekkoriban nem volt tapasztalható. Ebben következett be változás az 1960-as évek közepén, amikortól megkezdődött a magyar szint eróziója. Ez kezdetben csak lassan folyt. Az 1970-es évek végétől azonban Magyarország relatív helyzetének jelentős hanyatlása indult meg, majd az 1980-as évek végétől és az 1990-es évek elejétől a kommunista gazdasági rendszer összeomlása a Magyarország és Nyugat-Európa között valaha is mért legnagyobb szakadékot eredményezte a gazdasági fejlettség terén. Ezt követően – ez már kívül esik vizsgáldásunkon – az 1990-es évek közepétől ismét lassú felzárkózást láthatunk Magyarország részéről (*Táblázat*).

Ha az osztrák színvonalhoz hasonlítunk, Magyarország lemaradása ugyancsak folyamatos a második világháború után. Az egy főre jutó magyarországi GDP 1950-ben az osztrák szint 66,9%-át tette ki, míg 1970-ben 51,6%-ra, az 1980-as évek végén 42,2%-ra rúgott. A Magyarország és Ausztria közötti divergencia az 1950-es évek során volt a leggyorsabb. Ekkor tíz év alatt több mint 10 százalékponttal tárgult a szakadék a két ország relatív gazdasági fejlettsége között (*Táblázat*).

Ezek az eredmények több szempontból különböznek a 20. századi magyarországi gazdasági növekedést tárgyaló irodalom eddigi megállapításaitól. Az eltérések két tekintetben különösen jelentősnek tűnnek. A nemzetközi összehasonlítások egyik tanulsága minden bizonnyal az lehet, hogy nem tartható a dualizmus és a két világháború közötti periódus gazdasági teljesítményének éles szembeállítás. Mint korábban bemutattuk, a dualizmus időszakának gazdasági növekedése csak akkor tűnik magasnak, ha az első világháborús éveket is magában foglaló periódushoz viszonyítunk, de az eltérés még ekkor sem nevezhető drámai mértékűnek: például 1890 és 1913 között átlagosan évi 1,6%, míg 1913 és 1939 között évi 1,2%-ot tett ki a növekedés üteme. Ha az 1920 és 1939 közötti érat vizsgáljuk, ebben az esetben lényegesen magasabb – évi átlagban 2,7%-os – dinamika az eredmény. Arra utaltunk azonban korábban, hogy 1920-ban a termelés szintje még nem érte el a háború előtti, s ez magában hordozza a torzítás lehetőségét. Éppen az ilyen, egy országra korlátozódó elemzéssel nehezen megoldható módszertani problémák esetében kínál kiutat a nemzetközi összehasonlítás. Ennek során azt láttuk, hogy a dualizmus évtizedeinek magyarországi gazdasági teljesítménye nemzetközi mércével mérve legfeljebb egy árnyalattal tekinthető jobbnak, mint a két világháború közötti évek növekedési dinamikája.

Ennél is egyértelműbbek eredményeink a második világháború utáni évtizedekre vonatkozóan. Nem igazolhatóak azok a vélemények, melyek szerint ebben a periódusban vagy annak bármely részében megindult volna Magyarország felzárkózása a fejlett európai ipari országokhoz. Ellenkezőleg: egy kezdeti, inkább relatív stagnálás jellemezte időszak után folyamatos és fokozódó ütemű lemaradás állapítható meg, ami egészen az 1990-es évekig tartott.

A változások tényezői

■ A gazdasági növekedés 20. századi folyamatának bemutatása mellett hasznosnak tűnik – a hosszú távú meghatározókra koncentrálni – áttekinteni a növekedés mértékét befolyásoló tényezőket, mert ezek segítenek megérteni a gazdasági lemaradások vagy éppen közeledések mögött meghúzódó okokat.³⁹ Mivel a 20. század első felében kevésbé változott a magyar gazdaság színvonala Nyugat-Európához képest, főként a század második felében bekövetkezett lemaradás igényel magyarázatot.

A közgazdasági és gazdaságtörténeti irodalom hagyományosan a technológiai fejlődést tartja a gazdasági növekedés legfontosabb forrásának, de emellett az egyes nemzetgazdaságok közötti kereskedelmi és tőkekapcsolatok intenzitása, az egyes gazdasági tevékenységek szerkezetében bekövetkezett eltolódások, a természeti erőforrások nagysága is jelentősen befolyásolja a növekedés mértékét. Figyelembe kell venni azt is, hogy a technológia, a tőkefelhalmozás vagy a természeti erőforrások érvényesülését és kölcsönhatását a társadalmi intézmények határozzák meg. Utóbbiak – Douglass C. North meghatározása szerint – „a kooperáció és verseny emberek által kialakított formái, s azok a rendszerek, melyek ezeknek a szabályoknak az érvényesítését szolgálják”.⁴⁰ Az intézmények fontossága abban rejlik a gazdasági fejlődés szempontjából, hogy ösztönzik-e az egyéneket a tágran értelmezett termelőtevékenységben – a termelésben magában, a beruházásokban, a tudás és a találmányok létrehozásában, az innovációban – való hatékony részvételre, illetve mennyire segítik az egyének és a csoportok közötti hatékony kooperációt.

Az intézmények néha szervezeti formát öltenek – mint egy állami hatóság –, máskor azonban nem. A legfontosabb intézmények közé tartozik a tulajdonjogok rendszere (a tulajdonjogok garanciái), a társadalmi struktúra (pl. az osztályok jellege, a

jövedelemeloszlás sajátosságai), a lakosság vallási és ideológiai beállítottsága és attitűdjei (munkaerőköls, adómorál stb.). Szintén az intézményi sajátosságok közé tartoznak az oktatási rendszer jellemzői (iskolaszerkezet), a családszerkezet (nukleáris vagy összetett családformák), a gazdasági érdekképviselők (szakszervezetek rendszere) és más olyan tényezők, melyek alakítják a lakosság értékvilágát. North különös jelentőséget tulajdonít az államnak a gazdasági fejlődésben. Mint írja, „minden jól működő piac szervezett, mégpedig olyan módon, hogy a piaci szereplők az ár és a minőség tekintetében versenyezzenek, s ne [...] más módon”.⁴¹

A növekedési tényezők rövid bemutatására azért volt szükség, mert ezek segítene a Magyarország és a Nyugat-Európa közötti gazdasági divergenciák értelmezésében. A megismert második világháború utáni távolodást négy fő – részben egymást átfedő – tényezőre vezethetjük vissza. Ezek a beruházások nem megfelelő hatékonysága, a külföldi áruk és a tőke behozatala iránti nyitottság hiánya, a humán tőke fejlesztésének elhanyagolása, valamint a gazdasági intézmények elégtelen volta.

A második világháború után a kelet-európai tervutasításos gazdaságok általában magasabb beruházási hányaddal rendelkeztek, mint a nyugat-európai országok, s a tőkefelhalmozás az előbbi régió növekedésében nagyobb szerepet játszott, mint a termelékenységnövekedés. Ezt a növekedési modellt extenzívnek is nevezhetjük, szemben az intenzív nyugat-európaival, ahol nem a termelési tényezők (tőke, munkaerő) mennyiségének fokozása, hanem a termelékenység javulása volt a növekedés legfontosabb forrása.

A kommunista gazdasági rendszerek zártsága, elszigeteltsége rendkívül akadályozta a technológiaátvételt az élenjáróktól, jóllehet az a történelmi tapasztalatok alapján kulcsfontosságú volt minden felzárkózás során, de nélkülözhetetlennek bizonyult ahhoz is, hogy egy nemzetgazdaság egyszerűen megőrizze pozícióját a világ-gazdaságban. A gazdaság nyitottságának mértéke jól látható a külkereskedelem és a külföldi befektetések/beruházások nagyságából. A kelet-európai országok nyitottsága egyértelműen csökkent a második világháborút követően. Gyakran kimondottan cél volt a nemzeti vagy legalábbis KGST-szintű autarkia. A gazdasági kibocsátás jelentősen kisebb részét tette ki a külkereskedelmi forgalom, mint Nyugat-Európában, ráadásul ennek is túlnyomó része a KGST-országokon belül bonyolódott. A külkereskedelem csökkenése nemcsak elzárta a fejlett technológiájú termékeket, de mérsékelte az importversenyt, annak minden előnyös, a termelés racionalizálását és az erőforrások hatékony allokálását elősegítő hatásával együtt. A KGST-n belüli kereskedelem sem járhatott ilyen hatásokkal, mert az gyakran inkább erősítette a monopolhelyzeteket. A külkereskedelemben tapasztalhatónál is nagyobb visszaesés következett be a külföldi beruházások terén, sőt azok a tervutasításos gazdálkodás kezdeti évtizedeiben egyenesen megszűntek, jóllehet a külföldi beruházások jelentik a technológiaátvétel legfontosabb mechanizmusát.⁴²

Az iskolázottság terén a két világháború között a kelet-közép-európai régió elmaradt ugyan a legtöbb nyugat-európai országtól, de jobb eredményt tudott felmutatni, mint Dél-Európa, s ezt a helyét egy ideig a második világháború után is megőrizte. A humán tőke fejlesztésében más kommunista országokhoz hasonlóan Magyarország is jelentős eredményeket ért el, ami megmutatkozott például a beiskolázási rátákban és az analfabetizmus csökkenésében. Az 1960-as évektől azonban lelassult a javulás az alapfokú és a középfokú oktatásban, a felsőfokú oktatás terén pedig nőtt az elmaradás Nyugat-Európától, sőt 1970 körül a Dél-Európával szembeni előny is eltűnt. Ráadásul a beiskolázási mutatók nem tükrözik megfelelően az oktatás minőségét. Néhány vizsgálat azt jelzi, hogy – pl. a szakmunkások képzése terén – jelentősen jobban teljesítettek a nyugat-európai oktatási rendszerek.⁴³

Mindazonáltal a növekedésre ható kulturális tényezőket célszerű tágabban értelmezni s nem csak az oktatás szférájára vonatkoztatni. A humán tőke, az iskola által közvetített tudás magas szintje ugyanis a tapasztalatok szerint szükséges, de nem elegendő a gazdasági rendszerek hatékony működéséhez. Ehhez szükséges olyan értékek és normák vagy másként magatartási szabályok megléte és érvényesülése is, melyek elősegítik a közösségek – nemzetek, társadalmak – tagjainak hatékony együttműködését. Ezen értékek és normák közé tartozik a bizalom, a becsületesség, a tolerancia vagy a szolidaritás. Az újabb szakirodalomban több fogalmat is találunk ezek – vagy ezek egy részének – megjelölésére, mint az ún. „abszorpciós képességek” (*absorptive capacity*) és a „szociális képességek” (*social capabilities*). Ezek ugyan nehezen kvantifikálhatók, s számos gazdasági és politikai intézményt foglalnak magukban, de a jelek szerint döntő szerepet játszanak abban, hogy melyik társadalom képes jól kihasználni a technológiai fejlődés kínálta lehetőségeket, melyik nem.⁴⁴ Az utóbbi években-évtizedben nagy hangsúlyt kapott a nemzetközi szakirodalomban a társadalmi tőke koncepciója, mely éppen ezeket a neoklasszikus növekedésemléletek által elhanyagolt társadalmi tényezőket állítja a középpontba a társadalmi-gazdasági jelenségek vizsgálata során. A magyar gazdaságtörténet vonatkozásában mindez ugyan *terra incognita*, jó okkal feltételezhetjük azonban azt, hogy a magyar társadalmat a század első felében sem jellemezte tagjainak magas szintű kooperációs készsége és szolidaritása, amit aztán a kommunista diktatúra évtizedei különösen súlyosan károsítottak – s ezzel hosszú távon is befolyásolták az ország növekedési lehetőségeit.

Ezzel elérkeztünk a közgazdasági értelemben vett intézmények jelentőségéhez. Azt mondhatjuk, hogy az imént felsorolt tényezők egyaránt visszavezethetők egy negyedik meghatározóra, mégpedig a sajátos kommunista politikai-intézményi rendszerre. Ennek sajátosságai erősen determinálták a növekedés jellegét Kelet-Európában: a világháború utáni mintegy két évtizedben az extenzív növekedési modell követése még viszonylag gyors növekedést eredményezett. Már ebben az első időszakban megindult azonban a hosszú távú növekedés forrásainak felélése egyebek között a humán tőke fejlesztésének elhanyagolása, a társadalmi kooperációt és szolidaritást gátló magatartásminták elterjedése következtében. Ráadásul az ekkor kialakult gazdasági-politikai intézményrendszer még átalakítások és reformok révén sem volt képes a hatékonyság olyan fokú és folyamatos növelésére, mint az a nyugat-európai gazdaságokban megfigyelhető volt. Így tehát a 20. századi magyarországi gazdasági növekedés tanulmányozásának tanulságai közé tartozik, hogy a determinánsok között a politikai tényezőknek is hangsúlyosan helyet kell kapniuk.

Fogyasztás

■ A gazdasági növekedés piaczgazdasági körülmények között – és hosszú távon – szoros összefüggést mutat a fogyasztás színvonalának alakulásával: a magasabb egy főre jutó bruttó nemzeti termék magasabb fogyasztási szintet tesz lehetővé s fordítva. Mindazonáltal léteznek olyan tényezők, melyek eltéríthetik egymástól a gazdasági kibocsátás és az életszínvonal alakulását. Ezek közé tartozik a felhalmozás (beruházások) és a fizetési mérleg (hitelek felvétele vagy nyújtása).

Mint azt bemutattuk, a két világháború között Magyarországon az egy főre jutó gazdasági kibocsátás színvonala nagyjából a nyugat-európai átlag 55–60%-a között mozgott, s az első világháború utáni mélypont után enyhe felzárkózási tendencia volt megfigyelhető – különösen, ha a több tekintetben hasonló adottságú Ausztriához hasonlítjuk a magyar fejlődést. A rendelkezésre álló adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a fogyasztás szintje megfelelt a gazdasági kibocsátás relatív színvonalá-

nak. Sőt a nyugat-európai mértéknél alacsonyabb felhalmozási hányad némileg magasabb relatív fogyasztást tett lehetővé.

Míg a két világháború között a magyarországi beruházások alacsony szintje s így a nemzeti terméken belül a magas fogyasztási hányad valamelyest ellensúlyozni tudta a nemzeti termék tekintetében a nyugat-európai országokkal szemben fennálló hátrányt, addig a második világháborút követően éppen ellentétes hatást váltott ki az ekkor kialakult nemzetközi viszonylatban jelentős felhalmozási hányad. Ez ugyanis szükségszerűen visszafogta a fogyasztást, s így annál is alacsonyabb fogyasztási szintet eredményezett, mint ami a gazdasági kibocsátás alapján várható lett volna.

Ezt a helyzetet egyes időszakokban részben vagy egészben ellensúlyozták a külső hitelfelvételek, melyek növelték a fogyasztás- és beruházáspolitikai mozgásterét. Magyarország eladósodása az 1980-as évek elejére azonban olyan szintet ért el, ami a további hitelfelvételt lehetetlenné tette. Ellenkezőleg: ekkor már a növekvő tőke- és kamattörlesztések éppen a fogyasztás és különösen a beruházások rovására történtek. Összességében tehát a második világháború utáni évtizedekben a fogyasztás színvonala még inkább távol került a nyugat-európai színvonaltól, mint az egy főre jutó bruttó hazai termék.

Eközben a fogyasztás szerkezete folyamatosan változott, de nyugat-európai összehasonlításban mindvégig feltűnően magas maradt az élelmiszerekre fordított kiadások aránya a háztartások kiadásai között. Szintén jellemző volt a második világháború után a természetbeni társadalmi juttatások viszonylag magas hányada Magyarországon.

Az életszínvonal sajátosságai azonban teljes egészében csak akkor ragadhatóak meg, ha figyelembe vesszük a fogyasztás minőségi vetületeit is. Míg a két világháború közötti Magyarországon az árak minősége és választéka, a fogyasztók kiszolgálása nem tért el lényegesen a hasonló fejlettségű korabeli piacgazdaságok viszonyaitól, addig teljesen más érvényes a század közepe utáni évtizedekre. Ez az a terület ugyanis, ahol a nyugat-európai piacgazdaságokkal való összevetés a leginkább kedvezőtlen volt a hiánygazdálkodás jellemezte kommunista Magyarország számára. Az 1950-es évek végétől a fogyasztók szempontjait jobban érvényesítő tervezés és az 1968-as gazdasági reform ugyan fontos eredményekkel járt ezen a téren, hiszen jelentősen javult az áruválaszték, de az alapvető szolgáltatások és árucikkek hiánya s a fogyasztók ezzel összefüggő kiszolgáltatott helyzete ennek ellenére végigkísérte a kommunista rendszer gazdaságtörténetét.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy alaptalan a fogyasztói társadalom mintájára „fogyasztói szocializmus”-ról beszélni az 1960-as vagy akár az 1970-es évek Magyarországon – mivel az csak fogalmi zavarokhoz vezethet. Néhány téren ugyan megfigyelhetők hasonló jelenségek Magyarország és Nyugat-Európa között ebben az időszakban, mint pl. a fogyasztás színvonalának jelentős növekedése vagy egyes tartós fogyasztási cikkek – háztartási gépek, gépkocsi – terjedése. Ennél erőteljesebbek voltak azonban a különbségek, melyek nemcsak a fogyasztás távolodó színvonalában, hanem szerkezetileg is erősen jelentkeztek, s különösen nagyok voltak a fogyasztás minősége tekintetében, még akkor is, ha utóbbi tekintetben az 1960-as és 1970-es évektől kétségkívül jelentős javulás figyelhető meg. Vagyis az említett fogalmi kíséreltek elfedek a fogyasztás alapvető különbségeit Magyarország és a nyugat-európai társadalmak között.⁴⁵

■ Tanulmányunkban hosszú távú és összehasonlító perspektívában vizsgáltuk a 20. század – illetve az első világháború vége és az 1990 közötti időszak – fontos gazdasági trendjeit Magyarországon. Érdeklődésünk mindenekelőtt arra irányult, hogy a magyarországi gazdasági növekedésnek mi volt a dinamikája, s ez miként viszonyult a kontinens nyugati felében lezajlott változásokhoz. Az eleve vázlatos áttekintés összefoglalása nem lenne célszerű, ehelyett zárásképpen inkább egy fontos további összefüggésre hívjuk fel a figyelmet.

A 20. század során az európai országok gazdasági növekedése minden korábbinál nagyobb ütemű volt, s – országonként és társadalmi csoportonként eltérő mértékben – ugyancsak nagyban javult az életszínvonal, emelkedett a fogyasztás. Már az 1960-as években – a gazdasági prosperitás csúcán – megjelent azonban a fejlett ipari országokban az a gondolat, hogy a gazdasági növekedés nem minden esetben jár a szélesebb értelemben vett gazdasági és szociális körülmények javulásával.⁴⁶ Ezzel összefüggésben számos kutató megkérdőjelezte a gazdasági tevékenység színvonalának mérésére a második világháború után elterjedt módszerek – elsősorban az olyan mutatók, mint a GDP és a GNP – kielégítő voltát. Ezek ugyanis eredetileg valóban csak a gazdasági tevékenység – pontosabban a gazdasági kibocsátás – színvonalát voltak hivatottak mérni, de az idők során a szélesebb értelemben vett jólét szintjének jelzésére kezdték használni őket.

A kritikák nyomán teret nyert az az elképzelés, hogy a társadalmi célok nem csupán a gazdasági növekedést, sokkal inkább az életminőség javítását kell hogy tartalmazza. Az életminőség magában foglalja a gazdasági jólétet – ha úgy tetszik a fogyasztást –, de annál lényegesen tágabb fogalom. Kiterjed ezen túl a polgári és politikai szabadságjogokra, a környezet állapotára, a bűnözés szintjére, a szociális biztonságra, a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségeinek mértékére és egy sor további olyan tényezőre, melyek befolyásolják az emberek megelégedettségét. Ezenkívül nemcsak a rövid távú változások, hanem a hosszú távú gazdasági, környezeti és társadalmi hatások figyelembevételének szükségessége is hangsúlyt kapott.

Az életminőség történeti kutatása ugyan számos nehézségbe ütközik, de az utóbbi években több kísérlet is történt a nemzetközi gazdaságtörténeti irodalomban a fogalom alkalmazására, különösen az úgynevezett *Human Development Index* (HDI) felhasználásával. Az ENSZ által számított HDI három területen méri az országok teljesítményét. Ezek az élet hossza, a tudás és a gazdasági erőforrások nagysága. Mindez lényegében három területre vonatkozó mutatók figyelembevételét jelenti egy összetett index formájában (születéskor várható átlagos élettartam, az iskoláztatás színvonala alap- és középfokon, és az egy főre jutó bruttó nemzeti termék vásárlóereje).⁴⁷

A HDI kétségkívül több szempontból vitatható megoldást kínál a jólét, illetve az életminőség alakulásának nyomon követésére. A legfontosabb kritikai pontok közé tartozik az, hogy inkább a fejlődő országok társadalmi-gazdasági változásainak jellemzésére alkalmas, s az iparosodott országok esetében erre már alig képes, valamint érzéketlen a minőségi tényezőkkel szemben, hiszen például az oktatás minőségét nem tudja figyelembe venni. Mindezek a problémák nem jelentik azt, hogy a HDI használhatatlan lenne a gazdaság- és társadalomtörténészek számára, már csak azért sem, mert ilyen jellegű problémák minden hasonló összetett index esetében jelentkeznek.

Számításaink eredményét röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Magyarország az első világháború előtt a HDI által felölelt három terület mindegyikén jóval a nyugat-európai átlag alatt teljesített: ennek nyomán 1913-ban az index 0,464-es értéke 13 nyugat-európai ország közül mindössze Finnország megfelelő arányát múlta felül (0,450). A következő évtizedek javulása azonban európai viszonylatban is ki-

emelkedő volt, s csak Finnország és Ausztria haladt gyorsabban előre, mint Magyarország – de Ausztria esetében adott a statisztikai torzítás lehetősége, aminek hátterét itt hely hiányában nem tudjuk ismertetni. Ennek következtében ugyan a 20. század közepén is csak egy országot – ekkor már Olaszországot – előzött meg Magyarország, de ekkorra nagyban csökkent hátránya az előtte lévőkkel szemben.

A következő időszak éles kontrasztban áll a század első felével. Nemcsak azért, mert Magyarország ekkor hamarosan az összes nyugat-európai ország mögé került, hanem különösen abból a szempontból, hogy 1950 és 1990 között minden nyugat-európai országtól elmaradt a relatív javulás – azaz a lehetséges változás százalékban mért aránya – tekintetében is. Míg ez Magyarországon 35,7%-os volt, addig a Nyugat-Európában leggyengébben teljesítő Egyesült Királyságban 47,9%, de a többi nemzet esetében általában 55 és 60% között. Magyarország fokozódó hátránya azért is figyelemre méltó, mert – már csak a HDI sajátos számítási módszeréből adódóan is – az alacsony szinten álló országok könnyebben javíthattak relatív helyzetükön.⁴⁸ Az életminőség e mutatójának magyarországi alakulása tehát még élesebb vonásokkal rajzolja meg ugyanazt a képet, amit korábban a gazdasági növekedés vizsgálata során láthattunk.

Táblázat

Az egy főre jutó bruttó hazai termék alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1890–2005
(1990-es Geary–Khamis nemzetközi dollár)

	1890	1900	1910	1913	1920	1929	1930	1938	1939
Magyarország	1473	1682	2000	2098	1709	2476	2404	2655	2838
Nyugat-Európa átlaga	2535	2910	3269	3474	3247	4336	4301	4667	4867
Mo./Ny.-Eu. átlag × 100	58,1	57,8	61,2	60,4	52,6	57,1	55,9	56,9	58,3
Mo./Ausztria × 100	60,3	58,4	60,8	60,5	70,9	66,9	67,0	74,6	69,3

	1950	1960	1970	1973	1980	1989	1990	2000	2005
Magyarország	2480	3649	5028	5396	6306	6903	6459	7136	8909
Nyugat-Európa átlaga	5467	7693	11 117	12 327	14 235	16 979	17 359	21 232	22 917
Mo./Ny.-Eu. átlag × 100	45,4	47,4	45,2	45,4	44,3	40,7	37,2	33,6	38,9
Mo./Ausztria × 100	66,9	56,0	51,6	49,8	45,8	42,2	38,2	34,6	40,1

Megjegyzések: Nyugat-Európa: Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Belgium, Írország, Németország, Ausztria, Svájc, Svédország, Dánia, Norvégia, Finnország, Olaszország. Eltérő időpontok: Írország 1910 helyett 1913, 1921.

Források: Saját számítások a következő források alapján: Angus Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD, 1995. 194–195 (Németország 1890–1990), 198 (Írország 1890–1990); Angus Maddison: *The World Economy. Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003. 60–61 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1890–1913), 62–63 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1920–1960), 64–65 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1970–1990), 67–69 (Írország 1913–1990), 100–101 (Magyarország 1890–1990); <http://www.gdpc.com> (Magyarország és Nyugat-Európa 2000–2005).

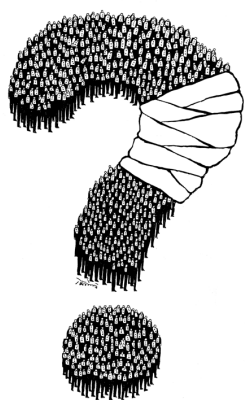
■ JEGYZETEK

1. A tanulmány nagymértékben támaszkodik a következő munkára: Tomka Béla: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség: Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig. (Kézirat.)
2. Reinhard Spree: Wachstum. In: Gerold Ambrosius – Dietmar Petzina – Werner Plumpe (Hrsg.): *Moderne Wirtschaftsgeschichte*. Oldenbourg, München, 1996. 137.
3. Adam Szirmai: *The Dynamics of Socio-Economic Development*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. 7–16, 68–116; J. L. Anderson: *Explaining Long-Term Economic Change*. Macmillan, London, 1991. 8–17.
4. Adatbázisunk legfontosabb forrásai: Angus Maddison: *Phases of Capitalist Development*. Oxford University Press, Oxford, 1982; Angus Maddison: *The World Economy in the 20th Century*. OECD, Paris, 1989; Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*. Oxford University Press, Oxford, 1991; Angus Maddison: *The World Economy. A Millennial Perspective*. OECD, Paris, 2001; legutóbb Angus Maddison: *The World Economy. Historical Statistics*. OECD, Paris, 2003.
5. Katus László: *Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867-1913)*. A Quantitative Analysis. In: *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Akadémiai, Bp., 1970; Legutóbb Katus László: *Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca*. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Új Mandátum, Bp., 2007. 22–43; Kövér György: *Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye*. Lépték és tempó. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Új Mandátum, Bp., 2007. 44–72.
6. Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. MTA, Bp., 1927; Max-Stephan Schulze (ed.): *Austria-Hungary's economy in World War I*. In: Stephen Broadberry – Mark Harrison (eds.): *The Economics of World War I*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. 78–111.
7. Az egy főre jutó magyar bruttó hazai termékre vonatkozó adataink – mint a következőkben mindig – mai országterületre vonatkoznak, s 1990-es Geary–Khamis nemzetközi dollárban vannak kifejezve. Az összehasonlíthatóság megteremtése érdekében ugyanez érvényes a többi vizsgált, a nyugat-európai mintában lévő ország esetében is.
8. A korszakra lásd Buday László: *Magyarország küzdelmes évei*. A szerző kiadása, Bp., 1923; Varga István: *Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése*. In: Laky Dezső (szerk.): *Emlékkönyv Kenéz Béla negyedszázados professzori munkásságának évfordulójára*. Statisztikai Hivatal, Bp., 1932. 179–214; Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. 7–129; Péteri György: *A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. KJK, Bp., 1979. 177–182; Pogány Ágnes: *Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége, 1920–1924*. In: Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. KJK, Bp., 1993. 438–444; Elizabeth Boross: *Inflation and Industry in Hungary, 1918–1929*. Haude und Spener, Berlin, 1994; Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története, 1836–1947*. Aula, Bp., 2000. 77–102; A tágabb régióra: Derek H. Aldcroft – Steven Morewood: *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Edward Elgar, Aldershot, 1995. 1–127.
9. A szanálásra: Magyarország pénzügyi újjáépítése. A Nemzetek Szövetsége magyarországi főbiztosának első-huszonharmadik jelentése. 1924. május–1926. március. Bp., 1924–1926; Domány Gyula: *A magyar szanálás*. Grill, Bp., 1927; Pogány Ágnes: *A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi és belföldi előzményei*. In: Bácskai (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. 501–585; Péteri György: *Montagu Norman és a magyar „szanálási mű”*. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. Századok, 119. évf. (1985) 1. sz. 121–152.
10. Derek H. Aldcroft: *From Versailles to Wall Street, 1919–1929*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 1981. 97–155.
11. Magyarországára vonatkozó adatok: Matolcsy Máttyás – Varga István: *Magyarország nemzeti jövedelme*. 1924/25–1934/35. Magyar Gazdaságkutató Intézet, Bp., 1936; Előbbi munka átdolgozott változata: Matthias Matolcsy – Stephen Varga: *The National Income of Hungary, 1924/25–1936/37*. P.S. King and Son, London, 1938; nemzetközi adatok: Angus Maddison: *The World Economy: Historical Statistics*. OECD, Paris, 2003. 60–101.
12. A Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései. 12. szám. Magyar Gazdaságkutató Intézet, Bp., 1931. 11.
13. A kormány válságintézkedéseire: A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években. k. n., Bp., 1946. 33–36; Tomka Béla: *Az 1931-es német bankválság*. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Oeconomica-Politica, Tom. XXIV (1987) 51–67; Pogány Ágnes: *Válságok és választások. Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában, 1931–1936*. Aetas, (2000) 4. sz. 32–49.
14. Matolcsy – Varga: *The National Income of Hungary 1924/25–1936/37*. 45.
15. Maddison: *The World Economy: Historical Statistics*. 100.
16. Ránki György: *Hitel vagy piac*. In: Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák*. Magvető, Bp., 1983. 341–382; Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért, 1919–1939*. Magvető, Bp., 1981.
17. Berend T. Iván–Ránki György: *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944*. Akadémiai, Bp., 1958. 374–375; Csikós-Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája*. Tanulások az ezredfordulón. Akadémiai, Bp., 1996. 98–105.
18. Surányi-Unger Tivadar: *Magyar nemzetgazdaság és pénzügy*. Kir. Egyetemi Nyomda, Bp., 1944. 153.
19. Barát Mária et al.: *A magyar gazdaság várgabetűje*. Aula, Bp., 1994. 86; Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. I. KJK, Bp., 1985. 17–25; Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Aula, Bp., 2006. 104–105.
20. Varga István: *A magyar valutacsoda*. Magyar Gazdaságkutató Intézet, Bp., 1946. 1–12.
21. Lásd pl. Berend T. Iván – Ránki György: *Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon, 1867–1914*. In: Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdaság és társadalom*. Magvető, Bp., 1974. 36–58; Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944*. Kossuth–KJK, Bp., 1978. 117–118, 320–321.

22. Max-Stephan Schulze: Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History*, 4 (2000) 314; A kutatási problémák áttekintésére: Kóvér: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. 44–72.
23. A korszak gazdaságtörténetére átfogóan: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. I. KJK, Bp., 1985; János Kornai: Paying the Bill for Goulash-Communism. Boulder, Co.: Atlantic Research and Publications, 2000.; Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Aula, Bp., 2006; Ungvárszki Ágnes: Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon, 1948–1988. KJK, Bp., 1989.
24. Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor. KJK, Bp., 1964. 53–96.
25. A gazdasági rendszer működésének részletes bemutatására ehelyütt nyilvánvalóan nincs lehetőség. Erre vonatkozó kiváló munkák: Kornai János: A hiány. KJK, Bp., 1980; Kornai János: A szocialista rendszer. HVG, Bp., 1993.; Bauer Tamás: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. KJK, Bp., 1981.
26. Kornai János: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. KJK, Bp., 1957. 104–121; Kornai János: Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Akadémiai, Bp., 1972. 50–57; Bogár László: A fejlődés ára. KJK, Bp., 1983. 108–125; Ungvárszki: Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon, 1948–1988. 28–40.
27. Pető – Szakács: A hazai gazdaság négy évtizedének története. 273–292.
28. Barát et al.: A magyar gazdaság vargabetűje. 93; Włodzimierz Brus: 1957 to 1965: In Search for Balanced Development. In: M. C. Kaser (ed.): The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975. Vol. III. Institutional Change Within A Planned Economy. Clarendon, Oxford, 1986. 70–138.
29. Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés, 1956–1965. Magvető, Bp., 1983. 123–158
30. Pető Iván: A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén. *Medvetánc*, 1986. 4. sz. – 1987. 1. sz. 63–100; Gábor Révész: Perestroika in Eastern Europe: Hungary's Economic Transformation, 1945–1988. Westview Press, Boulder, Co., 1990. 55–83.
31. János Kornai: Paying the Bill for Goulash-Communism. Atlantic Research and Publications, Boulder, Co., 2000. 58–75.
32. Szalai Erzsébet: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. *Valóság*, 25. évf. (1982) 5. sz. 23–35. A reformfolyamatról sok tekintetben ellentétes álláspontok: Kovács János Mátyás: A reformalku sűrűjében. *Valóság*, 27. évf. (1984) 3. sz. 30–55; Berend T. Iván: A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években. *Valóság*, 31. évf. (1988) 1. sz. 1–26.
33. Barát et al.: A magyar gazdaság vargabetűje. 99
34. Külső eladósodás és adósságkezelés Magyarországon. Magyar Nemzeti Bank Műhelytanulmányok, 2. Magyar Nemzeti Bank, Bp., 1993.
35. László Csaba: Hungary and the IMF: The experience of a cordial discord. *Journal of Comparative Economics*, 20 (1995):2, 230–231; Szamuely László (szerk.): A világgazdasági nyitás: gazdaságpolitikai fordulat és intézményi reform. KJK, Bp., 1989.
36. Gábor R. István: A második (másodlagos) gazdaság. *Valóság*, 22. évf. (1979). 1. sz. 22–36; Gábor R. István – Galasi Péter: A „második” gazdaság. KJK, Bp., 1981. 46–106.
37. Barát et al.: A magyar gazdaság vargabetűje. 104–108.
38. Hasonló jellegű számításokra lásd Ivan T. Berend: Past Convergence within Europe: core-periphery diversity in modern economic development. In: Gertrude Tumpel-Gugerell – Peter Mooslechner (eds.): *Economic Convergence and Diversity in Europe*. Edward Elgar, Cheltenham, 2003. 9–23.
39. A témára összefoglalóan lásd Maddison: *Monitoring the World Economy*. 33–40; Szirmai: *The Dynamics of Socio-Economic Development*; Anderson: *Explaining Long-Term Economic Change*.
40. Douglass C. North: *Structure and Change in Economic History*. W. W. Norton, New York, 1981. 17.
41. Douglass C. North: *Understanding the Process of Economic Change*. The Institute of Economic Affairs, London, 1999. 23.
42. Bart van Ark: Convergence and divergence in the European periphery: productivity in Eastern and Southern Europe in retrospect. In: Bart van Ark – Nicholas Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 300–302.
43. Van Ark: Convergence and divergence in the European periphery. 299–300.
44. M. Abramovitz: Catching up, forging ahead and falling behind. *Journal of Economic History*, vol. XLVI (1986). 385–406.
45. A fogyasztás alakulására a második világháború után lásd Valuch Tibor: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Argumentum – 1956-os Intézet, Bp., 2006. 202–267.
46. Avner Offer: Economic Welfare Measurements and Human Well-Being. In: Paul A. David – Mark Thomas (eds.): *The Economic Future in Historical Perspective*. Oxford University Press, Oxford, 2003. 372–383; Avner Offer: Introduction. In: Avner Offer (ed.): *In Pursuit of the Quality of Life*. Oxford University Press, Oxford, 1996. 1–17; William D. Nordhaus – J. Tobin: Is Growth Obsolete? New York: NBER 50th Anniversary Colloquium, vol. 5., 1972; Clifford Cobb – Ted Halstead – Jonathan Row: *The Genuine Progress Indicator: Summary of Data and Methodology*. Redefining Progress, San Francisco, 1995. 13–39; R. Eisner: *Extended Accounts for National Income and Product*. *Journal of Economic Literature*, 26 (1988) 1611–1618; Xenophon Zolotas: *Economic Growth and Declining Social Welfare*. Bank of Greece, Athens, 1981; legújabban: Joseph Stiglitz – Amartya Sen – Jean-Paul Fitoussi: *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. 2009. <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr>. Retrieved 10.11.2009.
47. United Nations Development Programme: *Human Development Report*. 1998. Human Development Report Office, New York, 1998; Arne Melchior – Kjetil Telle – Henrik Wiig: *Globalisation and Inequality: World Income Distribution and Living Standards, 1960–1998*. The Norwegian Institute of International Affairs, Oslo, 2000. 23–32; Nicholas Crafts: *The Human Development Index and changes in standards of living: Some historical comparisons*. *European Review of Economic History*, 1 (1997). 299–322.
48. A számítások részleteire lásd Tomka: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*, i.m.

PRITZ PÁL

20. SZÁZADI MAGYAR KÜLPOLITIKA

A magyarság jövője (is) nem csekély mértékben külpolitikája eredményességétől függ. S ennek az eredményességnak fontos összetevője, hogy a nép és nemzet közötti – olyannyira látható – szakadék érdemben kisebbedjék.

Nézhetjük akár „hosszúnak”, akár „rövidnek” ezt a századot, egy bizonyos: a tovatűnt három-négy emberöltő mérhető a *hosszú időtartam* követelményével. Magunk azt gondoljuk, hogy egy-egy évszázad „rövid”, illetve „hosszú” volta mellett is szólnak érvek; a kétfajta nézőpont (amennyiben a történelmet a lehető legteljesebb összetettségében vizsgáljuk) összesímitható.

A külpolitika, a diplomácia világában azért indokolt az elbeszélés fonalát a 19. század végével, a 20. század elejével elkezdni, mert nagyon sok jel szerint erre az időre eltűnik Deák Ferenc, Eötvös József, id. Andrássy Gyula generációjának az 1867. évi kiegyezést magyar oldalról megalkotó judíciuma, s velük szemben a századforduló generációja nemhogy a dualista épület erősítésén, sokkal inkább annak átépítésén (értsd: tönkretételén) munkálkodik.

Jó dolog, ha egy társadalomnak s tagjainak van önbizalma, önbizalmuk, hisz csüggedt fővel nem lehet nagy dolgokat véghezvinni. Ám azoknak az időeknek a túlcsgorgó öntudata a másik véglét felé kormányozta az elméket. A túlzottan nagy magabiztosság jegyében döntött úgy a kormány, hogy honfoglalásunk ezredik évfordulóját 1896-ban ünnepeljük, holott az illetékes történészek egyértelműen a döntéshozók tudomására hozták: bejövetelünk hosszú folyamatának a döntő időpontja 895.¹

A fent lévők oly mértékben feledték közös kincsünk, a nyelvünk üzente bölcsességet: gyűjtsük a híreket, mert különben majd *hír-telenül* nagy fekete dolgok szakad(hat)nak ránk, hogy amikor 1920.

június 4-én abban a számunkra oly rossz emlékű (egyébként az életet szeretni tudók számára oly szépséges) Nagy-Trianon palotában alá kellett írni azt a szörnyű dokumentumot, akkor olyan megrendülés vágott végig a nemzeten, amit mai ésszel már a témában járatos historikus sem tud felfogni, s még ha lenne is tolla hozzá, olvasói számára nem tudja azt megeleveníteni.²

Ma és a jövőben is nagyon helyesen tesszük, ha külföldi barátainknak büszkén mutatjuk meg az 1885 és 1906 között a Duna-parton épült szépséges neogótikus palotánkat, az Országházat, ám tudnunk kell, hogy ez az épület már a saját korában sem megalapozott birodalmi öntudat egyik megtestesülése: az egész kontinensen nem emeltek ehhez fogható méretű parlamentet, s a londoni párja csupán néhány centiméterrel nagyobb, miközben a brit impériumnak annak idején az egész világon szava volt.

A Duna másik oldala fölé magasodó királyi palota is a századfordulón újul meg úgy, hogy közben méretében, tömegében megkétszereződik. Megkétszereződik, miközben funkcionális értelme nemigen volt, hiszen a közös uralkodó Bécsből irányította birodalmát.

Nem az volt a baj, hogy a nemzet nagynak álmodta magát, a baj az volt, hogy urainak legtöbbször mindeközben nemigen volt tisztában a mind kedvezőtlenebb nemzetközi körülményekkel, s itthon nemhogy nem tettek szinte semmit a népnek a nemzetbe emelése érdekében, hanem éppen hogy az áldatlan állapotokat akarták mindenáron konzerválni. Az Országházat a szorgos és ügyes kezek bámulatosan széppé varázsolták, ám amit a honatyák benne műveltek, az bizony messze nem volt méltó ezekhez a külsőségekhez. A fajtájáért jajongó, sokszor valóban szertelenül szélsőségesen fogalmazó Ady Endre minden bizonnyal túloz, amikor „szép zsványtanyának” nevezi az épületet, ám bizonyosan messze több volt ott az üres szócséplés, meddő közjogi vita, mint az országepítés. Ez utóbbi szó kapcsán természetesen sokkal inkább Tisza István nevét helyes említeni, mint – például – a hosszú éveket hamis magyarkodással eltöltő nemzeti koalíciót, ám a jeles államférfi ereje inkább az állagörzésre, mint a korszerűsítésre összpontosult.

Történetírásunk világosan bemutatta, hogy a korabeli panaszokkal szemben a magyarságnak társnemzeti pozíciója volt a Monarchiában, s annak külpolitikájára ennek megfelelő befolyást gyakorolt. A nagyhatalmi mércének hagyományos értelemben³ igen, modern értelemben⁴ ellenben már megfelelni képtelen dunai monarchiának külpolitikája igazából csak a Balkánon volt, s amikor felvette a harcot a századelőn ott ismét megelevenedő nemzetfelszabadító és -egyesítő törekvésekkel, akkor valójában minden beavatkozási lépésével és kísérletével saját jövőjét akarta garantálni, nemzetiségeinek centrifugális energiáit elemészteni. A magyar miniszterelnököknek megvolt a lehetősége arra, hogy akarata ebben a külpolitikában testet öltjön. Tisza István tevékeny közreműködésével iparkodott a Monarchia diplomáciája Szerbiát elszigetelni, ellenerőként, szövetségesként Bulgáriát gazdasági, katonai tényezővé tenni, Romániát pedig szövetségesi hűségében megerősíteni.

A Szent István-i birodalom bukásának – e tekintetben a történetírás mértékadó köreiből nincsen semmiféle vita – két oka volt. Az egyik az, hogy olyan körülmények között vesztettük el a háborút, amikor a Monarchia már nem volt képes hagyományos egyensúlyozó szerepét betölteni, a másik pedig, hogy a hazai nemzetiségeket nem tudtuk itthon marasztalni. Mivel a nemzetiségi mozgalmakat a magyar nacionalizmussal erősen szemben álló nacionalizmusok izmosították, ezért aligha történetiek, sokkal inkább ilyen-olyan ideológiai rugókra járók (vagyis hamisak) azok a vádaskodások, amelyek a magyar uralkodó osztályok önzését, szűklátókörűségét teszik meg *kizárólagos* okaként a kialakult helyzetnek.

Ami biztosan tudunk:

1) A hatalom birtokosának mindig nagyobb a lehetősége a cselekvésre, a jó megoldás megtalálására, mint a birtokon kívülnek.

2) Tisza Istvánnak (joggal leszűkíthetjük a kérdést az ő személyére) bizonyosan volt lehetősége jobb politikát folytatni, mint az, amit folytatott. Ha hírhedten nevezetes 1918. szeptemberi, szarajevói szavaira gondolunk – „ha komolyan akarunk beszélni, hagyják a nemzeti önrendelkezési jog jelszavát békén! [...] Azért jöttem én ide, hogy ezt a butaságot meghallgassam?”⁵ – jól látható a politikai hiba.

3) Messze nem felesleges a múlt faggatása, mert a történelemben semmi sem történik feleslegesen, semmi sem vész el nyomtalanul. Teljesen bukott ügyeknek is lehet egyszer hatása, foganatja, míg magukat (véglegesen) győztesnek hitt személyek, rendszerek, helyzetek váltak, válnak semmivé, illannak el az idő retortáiban a semmibe, hogy azután ilyen-olyan módosulásokkal újjászületések történjenek.

A modern korok külpolitikájának a nacionalizmusok adják a motorját. Nacionalizmuson roppant egyszerűen nemzeti érzületet értünk, s innentől kezdődhet a vizsgálása annak, hogy ez a nemzeti érzület mennyiben volt jogos, mennyiben jogtalan, mennyiben védett jogos nemzeti érdeket, mely esetben volt „haladó”, s mely alkalmakkor szolgált „reakciós” hatalmaknak, hol volt olyan helyzet, hogy jogos nemzeti érdekek csaptak egybe, s hol adódott mindeközben alkalom harmadik (kisebb vagy nagyobb hatalomnak) mindebből hasznot húzni, vagy miképpen kellett mindebből sérelmet elszenvednie.

Egy ország, egy birodalom külpolitikája akkor (lehet) erős, ha mögötte erős a nemzeti gondolat, ha úgy tetszik, erős nacionalizmus hajtja.

A nemzet – sugallják bár nagy hangerővel ellenkezőjét politikusok pátoszos ünnepi beszédei – történeti kategória, annak tartalmát jelentős mértékben a hatalmat gyakorlók szabják meg. Így lehet megérteni a haza(nemzet)járulózás körüli számtalan történet tragikomikus értelmét: korábbi nagyságok váltak (törvényben is rögzítetten) „hazaárulóvá”, majd (változván az idők) ugyancsak törvényben rögzítetten a „nemzet nagy fiává”. Kizárólag a hosszú időtáv adja a kezünkbe az eszközt, hogy világosan láthassuk: a pillanatnyi hatalom által oly harsányan hirdetett nemzeti érdekből végül is mi bizonyult valóban nemzeti érdeknek. Tehát olyasminek, ami valóban, érdeemben segítette a nagy közösség (= nemzet) sorsának kedvező alakulását.

Mivel tájainkon a hazaárulózás jelensége messze nem a múlt szomorú rekvizituma csupán, ezért szükségesnek tartjuk leszögezni: a kriminális esetektől⁶ eltekintve nincsenek, nem voltak és nem lesznek a jövőben sem hazaárulók. A kérdés „csupán” annyi: az illető jól vagy rosszul⁷ képviselte/képviseli a nemzet érdekét.

A modern nemzeti gondolat megszületése előtt a dinasztizmus volt a külpolitika motorja. Magyarország államfői 1918-ig Habsburg uralkodók (I. Ferenc József, majd IV. Károly) voltak, ám ez a kor már jó ideje a nacionalizmus kora, következőleg a dinasztia szava ugyan ott van a külpolitikai döntésekben, ám a nemzeti erők egymást segítő, gyengítő összjátéka a külpolitikai mozgások alapmeghatározója.

Az 1867. évi kiegyezés adta lehetőségeket kihasználva a korabeli külpolitika sokat tudott tenni nemzeti érdekeink érvényesítése érdekében. Id. gróf Andrássy Gyula a másik féllel elfogadtatta: a közös külügyi szolgálaton belül a magyar honosságú tisztviselők aránya annyi legyen, amennyi a közös ügyek viteléhez megszabott magyar hozzájárulás, korabeli kifejezéssel élve: a kvóta. S bár ezt nem tudtuk elérni, ám az idők során alaposan megközelítettük.

Jól tudjuk: a politika/külpolitika vitele, a megfogalmazott célkitűzések megvalósítása szempontjából az apparátus jelentősége mindenkor számba veendő.

Aztán eredményes volt e külpolitika a nemzeti érdekek szempontjából, amennyiben 1868-ban elhárította a dualista épület trializmussá formálását. Az Oroszországhoz való viszonyban, a Balkánon a magyar érdekek a realitás határáig érvényesültek.

A Monarchiát 11 nemzet, nemzetiség lakta, s ezek érdekei oly mértékben voltak szétartóak, hogy hiába volt Bécs–Budapest egy nagyhatalom feje, e külpolitika dinamizmusa nem eredményezett gyarmatokat, s hatóköre nem ért el a tengerekig, s főleg nem terjedt azokon túl – márpedig annak idején a nagyhatalmi léttel ilyesmi járt együtt. A dinasztia ugyan dinamikusabb külpolitikát szorgalmazott, ám annak az eredményessége a fent jelzett strukturális gyökerek miatt csak igen csekély lehetett.

1914-ben bizonyosan nem volt nemzeti érdek a világháború kirobbantásában vállalt meghatározó szerep, ám azt még egy olyan robusztus államférfi, mint Tisza István sem tudta elhárítani. A kérdésnek óriási az irodalma, s a betűtenger azért dagadhatott ily hatalmasra, mert a polémia aligha volt több a süketek, a tényeket tendenciózus módon csoportosítók fontos összefüggéseket tudatosan/tudattalanul elhallgató párbeszédénél.

Tisza István tudta, hogy ebből a háborúból még az adott pozíció megtartásával sem lehet kikerülni: ha győzünk, akkor a németek szava lesz itt a meghatározó, ha veszítünk, akkor az antant szabad folyást enged majd a nemzetiségek önállósodási törekvésének.

Olyan volt a helyzet, hogy nem lehetett a végzetet elhárítani.⁸

Amikor 1918. november 3-án a már nem is létező Monarchia nevében Viktor Weber tábornok Padovában aláírja a fegyverszüneti megállapodást, akkor ebben a Duna-medencei térségben már nem csupán a nemzeti, hanem a társadalmi kérdés is napirendre került. Tehát társadalmi forradalmak is győzedelmeskednek. A magyarság tragédiája az volt, hogy a Károlyi Mihály neve szimbolizálta őszirózsás, polgári demokratikus forradalom nemhogy nem tudta (széles körökben kitéphetetlenül élő, az 1989/1990-es rendszerváltás nyomán ismét virulenssé váló felfogással szemben szögezzük le nagyon határozottan: nem tudhatta) megvédeni a történelmi Magyarországot, de arra sem volt képes, hogy saját társadalmi programját, a polgári demokratikus Magyarország megteremtését megvalósítsa.

Károlyi Mihályt leginkább azért szokás bírálni, hogy – úgymond – naiv volt a győztesek tényleges szándékaival szemben, s nagyon elkésve tett lépéseket az ország határainak megvédésére. Az első dolgában magam is úgy vélem, hogy Károlyi nagyot tévedett, ám a második dolgában bírálója első helyen az 1918. november 13-án Belgrádban aláírt katonai konvenció értelmét hamisítja meg. Márpedig az olyan pillanati siker volt, amelyet aztán a győztesek érdekeinek logikája tépett szét. Aki Károlyit elmarasztalja az ország fegyveres védelmének elmulasztásában, az nem veszi tudomásul azt a tényt, hogy a katonák torkig voltak az addig kénytelen-kelletlen elviselt szenvedésekkel, hogy számukra maximum a szülőföld védelme volt a fontos, ám a haza távoli szegleteinek sorsánál messze jobban izgatta őket egyéni életüknek a jobbra fordulása.

Tehát ismételjük: Károlyi Mihály a *történelmi Magyarországot* nem védhette meg,⁹ ellenben – bár itt is kemény tendenciák működtek akarata ellenére – egyéni politikusi gyengesége, hogy abban az irgalmatlanul nehéz helyzetben, amibe a Ferdinand Vix alezredes néven elhíresült jegyzékével az antant manőverezte, nem tudta felmérni a belpolitikai helyzetet, s komolyan hitte: a szociáldemokratáknak adja át a kormányt, maga pedig megőrizheti az államfői hatalmat.

A két háború közötti magyar diplomácia egyik kitűnősége, Barcza György – 1938 és 1941 között Őfelsége kormányánál képviselte Magyarországot – visszaemlékezésében (nagyon sok kortársa máig elevenen élő nézetét megfogalmazva) elvitatja Károlyi Mihály forradalmának nemzeti jellegét, szerinte nem képviselt nemzeti érdeket.¹⁰ Valójában azonban az 1918. őszi magyar polgári demokratikus forradalom minden szempontból nemzeti alapon állt. Jóllehet magát november 16-án *népköztár-*

saságnak deklarálta, sokkal inkább volt nemzeti, mint népi. Nemzeti a szó valódi, történeti tényanyag alapján megragadható értelmében, ami azt is jelenti, hogy a nemzetté válás hosszú-hosszú folyamata okán a nép és a nemzet között hatalmas szakadék tátongott.¹¹

Téved Barcza György, amikor azt írja, hogy nem volt véres ez a forradalom. Valójában – bár minden vonatkozásban megnyugtató kutatások híján pontos számokat nem ismerünk, ám számos jel alapján elmondható: nem csupán a Tanácsköztársaság és az annak nyomán berendezkedő ellenforradalom volt véres – az őszirózsás forradalom időszakában sem kevés véres esemény történt.¹² Mert Károlyi Mihály polgári demokratikus forradalmának jutott első helyen feladatul, hogy megzabolázza a négy-éves *tömegháború* során a hatalmas tömegek egyéni élete és érdeke szempontjából teljességgel *értelmetlen* háborúban felgyűlt véres indulatokat. Mert Batthyány Ilona grófnő és társai helyesen adták ki és terjesztették 1918. november elején a jelszót: „Mihályt erősíteni, mert utána jön a bolsevizmus.”¹³ És Károlyi Mihály valóban ennek megfelelően cselekedett.¹⁴ A nép indulata akkor sok arisztokratának az életét kioltotta volna. Gróf Bethlen Istvánnak is menekülnie kellett az erdélyi Sámsondon lévő birtokáról. Családjával a közeli nádasban húzták meg magukat, hogy aztán a beálló sötétben Marosvásárhelyre menekülhessenek. Bethlen István azonban a saját bőrén tapasztalta meg, hogy Károlyi Mihály forradalmánál sokkal inkább az őt felkoncolni akaró néppel van a „baj”.

Ha másként lett volna, akkor külföldre menekül tovább. Ő ellenben a forradalmas fővárost választotta, ahol már biztonságban volt, s ott egy ideig Károlyi Mihállyal együtt igyekszik politizálni.¹⁵

Amikor a kormány véresen, statáriummal, teremtetett rendet, csillapította le a várost és a falut, akkor jelentős mértékben régi nemzeti alapon politizált. És régi nemzeti alapon állt, amennyiben érzelmi és taktikai okokból képtelen volt szakítani a Szent István-i Magyarország eszméjével.

Mindezt azért is el kell mondani, mert félreértelmezik a múltat, akik szerint a Tanácsköztársaság az átmenetileg valóban sikeres északi hadjáratral többet tett volna az ország integritása érdekében, mint az őszirózsás forradalom. Természetesen világért sem kisebbíteném ennek a hadjáratnak az értékét, ám a történelmi hűség jegyében aligha feledhető, hogy egyfelől Kun Béla és társai szeme előtt a világforradalom víziója lebegett, másfelől pedig az antant (Georges Clemenceau álságos ígéretei ezt aligha takarhatják el) nemhogy nem volt megengedőbb az új rezsimmel szemben, hanem éppenséggel ekkor változtatja meg hátrányunkra álláspontját Nyugat-Magyarország tekintetében, s Párizsban – a Tanácsköztársaság példájának ausztriai másolását megakadályozandó – e terület elcsatolása mellett voksolnak.

A bolsevizmus bukása nyomán berendezkedő ellenforradalmi rendszer megszületését döntő mértékben az antant s nem csekély mértékben az itt állomásozó, augusztusban a fővárosba is bevonuló román hadsereg segítette. Az eredeti programjához visszatérő szociáldemokrácia azt tartotta nemzeti érdeknek, ha az antant segítségével polgári demokratikus rendszert valósít meg, az ellenforradalom táborában mindinkább túlsúlyossá váló Horthy Miklós és környezete egy erősen antiliberalis, autoriter rendszerben látta a nemzet érdekének megtestesülését. Bármily eltérő jövőképek is feszültek egymásnak, mindkét tábor képviselői magától értetődőnek vették, hogy vitájukat (ha úgy tetszik: nem egymás között, nem nemzeti keretek között rendezik) az antant moderálja.

S a moderátori szerepet betöltő Sir George Clerk (bár megbízói s saját világfelfogása jegyében ugyancsak hajlott volna Garami Ernő és társai felfogásának érvényesítésére) kénytelen volt olyan kompromisszumot formálni közöttük, melynek jegyé-

ben mindkét félnek engednie kellett. Így alakul ki (bármennyire ma is még hangos a zajongás a Horthy-rendszer jellege körül, míg nem kevesen rút diktatúráról beszélnek, a másik térfélen pedig majdhogynem nyugati minták alapján működő parlamentáris rendszert láttatnak) az a *korlátozott parlamentáris rendszer*, amelynek épületét a maga részleteiben majd Bethlen István építi ki, s amely rendszer ugyan a kormányfő 1931-es bukása nyomán nem keveset torzul, ám alapvetően mégis egészen az ország 1944. márciusi német megszállásáig működött.

A rendszer úgy tartotta, akkor szolgálja a nemzet érdekét, ha nem enged a történelmi Magyarország visszaállításának céljából, miközben a nem túl jelentős s szinte folyamatosan gyengülő szociáldemokrácia, a nálánál is erőtlenebb polgári demokratikus tábor az etnikai revízió mellett volt. Mindezeket ugyan (kimondva-kimondatlanul) gyakran érte a vád, hogy nem, illetve nem eléggé nemzetiek, valójában nem kétséges, hogy a nemzet érdeke valami efféle program megvalósítását kívánta (volna).

Mert a hivatalosság nagyra törő programja a lényegét tekintve soha nem volt reális.

A két háború közötti magyar külpolitika alapvető ellentmondása az volt, hogy intézői, támogatói úgy törekedtek a Szent István-i határok visszaállítására, hogy mindenkor (természetesen nem a ködevők, hanem a reálisan, közel reálisan gondolkodók számára) világos volt: elegendő saját erő erre nincs és nem is lesz, rá vagyunk szorulva a békerendszerrel elégedetlen nagyhatalmak támogatására.

Potenciálisan Olaszország s ereje (várható ereje) okán leginkább Németország jöhetett számításba. A konszolidálódó, a húszas évek zömében a Franciaországgal való megbékélést kereső – ahogy akkoron mondták, a teljesítési politikát folytató – Németország ugyan nem ez a hatalom volt, de Bethlen Istvánban, Gömbös Gyulában és sokan másokban már igen korán megfogalmazódott az újabb német szövetség gondolata. Tehát csírájában már a húszas években ott van a *vabankos gondolat*, amit majd Gratz Gusztáv lobbant Bethlen szemére. Igaz, nem nyilvánosan, de mégis a majdani nyilvánosságnak szánva, valamikor a második világháború éveiben írott összefoglalásában.¹⁶

Tudniillik a megmaradt országot teszik kockára az elvesztett területek visszanyeréséért.

Oroszországot nem lehet kizárni a potenciális szövetségesi körből (ezért gróf Bánffy Miklósban, Bethlen Istvánban, Kánya Kálmánban, néhány más kevesekben felvetődik az együttműködés gondolata, ám 1924-ben még a diplomáciai kapcsolatok felvételét sem tudják elérni, az erre vonatkozó megállapodás parafált szövegéből nem lett megállapodás, a kapcsolatok rendezését a Gömbös-kormány végzi el 1934 februárjában), de a két háború közötti Magyarország azt elképzelhetetlennek tartja. Még a szociáldemokraták is ide tartoznak. A kapcsolatok azonban vértelenek maradnak, Teleki Pál 1940-ben elutasítja a románokkal szembeni együttes magyar-szovjet politika moszkvai ajánlatát.

Olaszország ugyan 1927-ben látványos, örök barátsági szerződést¹⁷ köt Magyarországgal, s ez Budapest számára tényleges diplomáciai siker, hiszen ezzel lezárul az elszigeteltség azon keserves korszaka, amikor a Nemzetek Szövetségébe történő felvételünket is csak második nekirugaszkodásra (1921 helyett 1922-ben) lehetett keresztülvinni, amikor hosszú, szívós diplomáciai küzdelmet kellett folytatni, hogy a gazdasági élet konszolidálásához elengedhetetlenül szükséges tőkeinjekcióhoz jusson az ország a népszövetségi kölcsön formájában, ám Rómának természetesen főleg Duna-medencei és nem magyar politikája volt. A korabeli magyar-olasz viszonyt bizony megterhelte az olasz regionális politika. Kiváltképpen Romániával kedvező sokáig az olasz viszony, s Mussolini éveken át jó kapcsolatokra törekszik Prágával is. Mert egyszerűen ez volt az olasz érdek, amit a propaganda, főleg a hazai buta szölmök alaposan elfedtek.

Budapest számára még súlyosabb gondot okozott az a tény, hogy az olasz–német viszonyt sokáig nem kevés feszültség terhelte. Ebből következően a magyar politikának „tojástáncot” kell járnia Róma és Berlin között, mert mindkettőre szükség van a revízió érdekében. Mussolini el akarja reteszelni Berlin elől a Duna-medencébe vezető utat. Ezért Róma–Bécs–Budapest politikai blokkot akar. A magyar politika ebbe nem mehet bele, mert elveszítené Berlin jóindulatát. A németek érzik, látják a veszélyt, s azt elhárítandó 1934 februárjában megkötik velünk az 1931-ben létrejött, vértelen gazdasági szerződés 2. pótegyezményét. Ez 50 ezer tonna magyar gabona átvételét helyezi kilátásba. Aztán Berlinben csalódnak, mert Rómában mégis létrejönnek a jegyzőkönyvek.

Gömbös tehát ügyesen lavíroz a két nagyhatalom között: nincs politikai blokk, amivel elveszítené a németek jóindulatát, a jegyzőkönyvek révén megbékíti a rosszkedvű Mussolinit, sőt a gazdasági jegyzőkönyv 320 ezer tonna gabona átvételét irányozza elő, amiből Berlinben láthatják, hogy többet ér a magyarok jóindulata, mint az ő 50 ezer gabona átvételére kalibrált gesztusuk. A 20. századi magyar külpolitikában nem tudunk hasonló, két, egymással szemben álló nagyhatalom közötti ilyen sikeres lavírozásról. Nem beszélve arról, hogy a magyar külpolitika ezzel kiáll az osztrák függetlenség mellett, amit a németek szintén ugyancsak megjegyeznek.

Szóval az osztrák függetlenség elvesztésében nekünk semmi szerepünk. Ezt azért kell aláhúzni, mert a belpolitikai csetepaték bajnokai akkor sem voltak restek hadálásaik javítására – s nemigen törődve a fennen hirdetett nemzeti érdekek tényleges sérelmével – a külpolitikai kérdésekbe belekontárkodni, valótlanságokat állítani. Az Anschluss 1938-ban majd úgy következik be, hogy előtte Mussolini hajlik meg Hitler akarata előtt, mert támogatást kellett nyernie a Führertől az angolokkal, franciákkal szemben az abesszíniai kalandja keservesen sikeres befejezéséhez.

Mindennek és egyebeknek okán történetileg megalapozatlan az a ma is léptenyomom olvasható állítás, mely szerint kizárólag Gömbös Gyuláé az ódium a végül tragédiába torkolló magyar–német viszonyért.

Lássunk világosan: a magyar–német politika a *vabankos* alapállás miatt torkollott tragédiába.

Tehát a kérdés nem csupán a fentebb vázoltak okán volt jóval összetettebb. A viszonyt tovább terhelte a magyarországi németek ügye, amelyben Gömbös hajthatatlan magyar nacionalista álláspontot foglalt el. A sokszor s igencsak egyoldalúan felémlegetett 1933-as németországi út realitásabb nemzetközi kontextusba helyezéséhez tudni kell, hogy a Hitlerrel történt találkozó előtt két héttel a derék nyugati demokráciák meghatalmazottjai Hitlerrel és Mussolinivel paktumot parafálnak. E dicső dokumentum akkor ugyan nem lépett életbe, de jó talajt teremtett az 1938-as szégyenletes müncheni megállapodáshoz. Az itthoni úttöréshez pedig hozzátartozik Bethlen István tevékenysége, az ő 1930-as berlini látogatása. Való igaz, hogy az idő még nem Adolf Hitleré, ám ezt az utat is alapvetően a *vabankos* alapállás motiválta.

A revíziós program akkor sem volt reális, amikor 1938 és 1941 között megszületnek a látványos területi sikerek, s összességében az ország 1920. évi nagyságának majd duplájára növekszik.

A gyarapodás (természetesen nagyon is önző) nagyhatalmi ajándékként született meg. A magyarság mindezért a szörnyű második világháborús bukással fizetett, nem beszélve arról, hogy a zajos propaganda tovább deformálta a nemzet korábban sem éppen kifogástalan külpolitikai tájékozottságát.

Ugyanakkor óriási különbség van az 1938. november 2-i első és az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés között. Az előbbi a nyugati demokráciák lényegében tudomásul veszik, az utóbbi idején Franciaország jelentős része megszállt terület, a

vichyi Franciaország erősen függ Németországtól, a magára maradt, a német légierő által keményen bombázott Anglia miniszterelnöke szinte azonnal, szeptember 5-én az Alsóházban leszögezi, hogy nem ismerik el.

A második bécsi döntés kapcsán szokásos dolog felsorolni, hogy milyen súlyos árat kellett azért fizetni. Ha a „kapok” és „adok” oldalt tárgyilagosan vesszük szemügyre, akkor *túlzottan* nagy árról nem lehet beszélni. Országnyi terület került vissza az anyaországhoz.

A legsúlyosabb körülmény az egész ügyben – amire „természetesen” itthon maroknyinál is kevesebben figyeltek oda – sokkal inkább az akkorra már teljes antagónizmussá vált angol–német viszony volt. És itt sem Churchill szeptember 5-i szavai voltak a legsúlyosabbak. Hiszen akkor már a bécsi döntés meghozatott. Hanem a hivatalba lépésekor elhangzott s akkor is ismert szavak üzenetét kellett volna mérlegelni: ti. hogy itt élet–halál küzdelemről van szó, amelyet a brit birodalom nem veszíthetett el.

Az 1940 decemberében megkötött magyar–jugoszláv „örök barátsági” szerződés körül ma is tapasztalható számos esetben félreértés, legenda. Ezért el kell mondanunk, hogy ez a valóban önállónak tervezett magyar lépés valójában belesimult a németek terveibe. Hitler nem jószántából rohanja le Jugoszláviát, hanem azért, mert az angol titkosszolgálat által manipulált belgrádi lakosság megdönti a háromhatalmi szerződéshez csatlakozott kormányát. Nincs német nyomás a magyar csatlakozás érdekében, van ellenben helyette egy roppant kecsegtető ajánlat, amitől Horthy azonnal elveszti a fejét, Teleki, Bárdossy alig tudja visszatartani a meggondolatlan választól. A lényeg az, hogy a német ajánlat révén megoldhatatlan helyzet keletkezett.

A történelemben természetesen minden kérdés megoldódik, „csak” éppen az a kérdés, hogy milyen vérfolyam árán. Való igaz: mi soha nem támadjuk meg Jugoszláviát, megvárjuk, hogy szétesen, 1941 áprilisában a magyar honvédség az 1918 előtti Magyarországhoz tartozott területekre vonul be.

Előtte a szerbek az angol légierő által támogatva sokkal komolyabban provokálnak bennünket, mint amit majd a kassai incidens jelentett a maga összesen 29 bombájával. A magyar honvédség mégis csak akkor indul meg, amikor Slavko Kvaternik horvát usztasa vezető már kikiáltotta Horvátországot. Az akkori horvát állam természetesen csatlósa lesz a németeknek. A horvátoknak akkor csak ez jutott, valóban függetlenné (már amennyire a globalizált világban egy nemzetállam „független” lehet) 1990 után sikerült válniuk.

Ám a formai kellékek súlytalanok voltak ahhoz a mindent eldöntő tényhez képest, hogy a németek által megtámadott Anglia semmit nem nézett el Magyarországnak.

Teleki Pál volt a hivatalosságon belül akkor az egyetlen, aki ezt megértette. A hátraarcra nem volt képes, de arra igen, hogy életével figyelmeztessen: vissza kell fordulni ezen az úton.

Teleki öngyilkosságánál természetesen az erkölcsi szempont is nagy figyelmet érdemel. Ám ennél is lényegesebb utolsó tettének üzenete: az út járhatatlan, a jugoszláviai magyarság sorsánál fontosabb az anyaország jövője.

Horthy Miklós és Bárdossy László természetesen megértette az üzenetet.

Mégis továbbmentek a Legfelsőbb Honvédelmi Tanácson Telekivel együtt április elsején kiformált úton.

Bárdossyt később gyalázzák, Telekit egekbe emelik. Valójában Bárdossy „csupán” a Teleki által korábban kijelölt úton *akkor* megy tovább, *amikor* volt miniszterelnöke már halálával üzent, hogy ne menjen.

A rendszer akkor követte el ezen az úton a legnagyobb bűnt, amikor 1941 júniusában megtámadta a Szovjetuniót. Jóllehet e témának is hatalmas, nagyon sok vitá-

tól terhes irodalma van, ennyi évtized távlatából nem nehéz meglátni, hogy *akkor és úgy* nem kellett volna ezt a szörnyen rossz lépést megtenni. Nem szeretnénk félreértetni: *abban* a geopolitikai helyzetben, *s azzal* a Berlin iránti lekötöttséggel *s azzal* a mindinkább szélsőjobb felé csúszó társadalommal nem lehetett elkerülni a háborúba való belesodródást, ám 1941 júniusában a revízió okozta csapdahelyzet sem kényszerítette ki a lépést, mert a német nyomás nem közvetlen, hanem csak „atmoszferikus” volt.¹⁸ A szfinxszerű rejtélyességbe merevült Hitler tudta, hogy Magyarországot helyzete bele fogja sodorni a háborúba. Volt tehát manőverezési lehetőség, de az elvakult katonákkal, s az államférfiúi vonásokat nélkülöző államfővel szemben a tisztviselő alkatú Bárdossy nem tudott ellenállni.

Ellenben a sokszor felemlgetett Molotov-üzenetnek valójában nem volt számkra hasznosítható, a jövőt kedvezően befolyásoló tartalma. A végtelenül szorult helyzetben lévő Szovjetunió taktikai húzásáról van szó, Bárdossy pedig elkövette azt az otromba diplomáciai hibát, hogy nem küldetett egy hasonlóan taktikus, udvarias választ. Aki picit is beleéli magát az akkori helyzetbe, az nem gondolja, hogy Bárdossy elhallgatta a táviratot. A korabeli hivatalos Magyarországon nem kellett egy ilyen papírt elhallgatni, mint ahogy – a személyes felelősségek mellett – a Szovjetunió megtámadása a korabeli hivatalos Magyarország lényegéből sarjadt, mélyen népellenes s a nemzeti érdeket is nagyon rosszul képviselő lépése volt.

A kassai provokációt első helyen az államfő kezelte (megalapozatlanul) háborús ellenlépést követelő tényként, ehhez igazodott tartás nélkül a Bárdossy-kormány.

Itt történik az utolsó végzetes lépés az 1944-es német megszállásig. Az Anglia és az USA elleni hadiállapotot az így létrejött kondíciókkal már nem lehetett elkerülni. Minden élcélődés az ismert események kapcsán félrevezető, roppant felszínes.

Kállay Miklós, aki semmiféle „hintapolitikát” nem folytatott, és „kiugrási kísérletei” sem voltak, de valóban szeretne volna az országot kivezetni a háborúból, ennek érdekében az angolszászokkal kereste a kapcsolatot abban a makacs tévhitben, hogy azok hajlandóak lesznek velünk szovjet szövetségesük nélkül megállapodni. A koalícióban ellenben sokkal több volt az összetartó, mint a széthúzó erő, s a valóban meglévő nagy-nagy bizalmatlanság miatt semmiféle lépésre nem voltak hajlandóak Moszkva háta mögött, annál is inkább, mert tudták, hogy a szovjetek azonnal mindent megtudnak. Nem beszélve arról, hogy a geopolitikai adottságok miatt Moszkva szava lesz a térségben a meghatározó, s hogy így legyen, abba az amerikaiak is besegették az angolokkal szemben, akiknek világpolitikai előtörténetét – saját tapasztalatok alapján is – alaposan ismerték, s úgy vélték, hogy ezt a históriát a háború után nem kellene folytatni. A Kállay-kormány egyébként is nagyon kicsi mozgástere így szinte teljesen beszűkült.

Mindebből következően az 1943. szeptemberi előzetes fegyverszüneti megállapodás az angolokon keresztül valójában az antifasiszta koalícióval jött létre, hogy aztán abból semmi se valósuljon meg.

Az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet kudarcának mélyebb oka, hogy Horthy végtelenül rossz márciusi döntése (ti. nem lett volna szabad elmennie Klessheimbe, nem lett volna szabad nevét adnia a megszálláshoz) nyomán az ország államgépezete már alkalmatlan arra, hogy az államfő döntéseit megvalósítsa. A kormányzó bizalmatlansága igencsak megalapozott volt, így viszont az előkészítés a szálnalmas diletantizmus, tragikomédia jeleit mutatta, a csőd elkerülhetetlen volt.

Az 1945 – a nulladik év – utáni új Magyarország működtetői helyesen tették, amikor tudomásul vették: az újabb Trianon (fő vonásaiban) elkerülhetetlen. Más dolog, hogy az illúziók váltógazdasága jegyében a baloldalon nagyon sokan komolyan gon-

dolták: Moszkva hatékony segítője a magyar nemzeti érdekeknek, miközben ott bizony inkább a büntetés mellett voltak, s a polgári világrend hívei is csalfa reményeket tápláltak, amikor a nyugati demokráciákban látták a magyar érdekek támaszát, miközben ott (bizony jóval a hidegháború előtt, alatt és után) ezek az érdekek szinte teljesen súlytalanok voltak a bipoláris világrend premisszáival szemben.

A hazai közvélemény széles köreiben mindeközben alapvetően az a felfogás tartotta magát, mely szerint – úgymond – a nyugati hatalmak Jaltában bennünket eladtak az oroszoknak. E felfogásban nagyon érezhető egy túlsúlyos érzelmi mozzanat, ami soha nem segít a hiteles eligazodásban, Jalta emlegetése azért is hibás volt, mert a lényegi döntés már az 1943. novemberi teheráni konferencián megszületett (a balkáni partraszállás tervének feladásával az angoloknak érdemben nem maradt eszközük a közép-európai térség ügyeinek majdani befolyásolására), ám mindezzel együtt a politikacsinálók által lesajnáltak közelebb jártak a rideg valósághoz, mint a fenti illúziókban élők.

1956-ig s utána is jó darabig Moszkvával szemben nem, illetve alig volt lehetőség a nemzeti érdekek érvényesítésére, mint ahogy magyar külpolitika 1953-ig gyakorlatilag nem létezett, s utána is alig-alig.

Az 1956-os magyar forradalomnak – mindenfajta délibábfestegetéssel szemben¹⁹ hangsúlyozzuk – semmifajta esélye nem volt a sikerre, mégis e nemzeti felkelés hősei tették a 20. században a legtöbbet nemzeti érdekeinkért. Az akkori szereplők között bizony igencsak markáns különbségek voltak, mégis egyek voltak a diktatúra és Moszkva uralmának elutasításában. S ekképpen a szabadságharc vállalása (a bukás ellenére is) a legteljesebb nemzeti érdek jegyében történt, s kamatozott is. Bármennyire is lezárult korszakot jelent a bukás utáni 33 esztendő, annyira sújt bennünket egyfelől nagyon sokak antikorszakos gondolkodása, másfelől ugyancsak sokaknak az elmúlt két évtized feletti mély csalódottsága, hogy időt álló *összegző* vélemény²⁰ ezekről az évtizedekről *ma még* aligha lehet mondani. Ám az egész bizonyosan s széles konszenzus alapján megfogalmazható, hogy mind Kádár János Magyarországnak jóval élhetőbbé válásában, mind pedig a rendszerváltás vértelen voltában győzedelmeskedett 1956 öröksége.

Nagyon sok helyütt lehet olvasni a szakirodalomban, publicisztikában, tankönyvekben, hogy a Kádár-rendszer növekvő belpolitikai önállóságát a moszkvai igényekhez – úgymond – szolgai módon igazodó külpolitikával vásárolta meg. A gyarapodó okmánypublikációk, valamint feldolgozások ellenben arra figyelmeztetnek, hogy ez a kép több vonatkozásban sematikus. Magam úgy vélem, hogy ez esetben is ügyelni kell a kutatónak arra az alapvető módszertani figyelmeztetésre, mely szerint az árnyalások nem halványíthatják el az alapigazságot: a mérhetetlen erőkülönbségből, a politikai, geopolitikai kötöttségekből, a fejekben lévő ideológiai torlásokból következően szinte mindvégig az igazodás volt a meghatározó. Lehet és kell is (például) plasztikusan felidézni az 1968-as csehszlovákiai intervenció hiteles történetét, ha úgy tetszik, elmondani: ez egyben Kádár János drámája is volt, ám egyértelmű, hogy ezzel a kényszerűen megtett lépéssel a rendszer vétett a nemzeti érdekekkel szemben.

Ma már (egy másik nagy témát megpendítve) arról is sokat tudunk, hogy zárt ajtók mögött számtalanszor voltak viták az MSZMP vezetésén belül a szomszédos országok magyarsága valós érdekeinek felkarolása érdekében, ám alapvetően a rendszer képtelen volt az összmagyarságban gondolkodni. Ennek híján pedig lényegében képtelen volt nekivágni azoknak a (valóban keskeny, ám mégsem járhatatlan) ösvényeknek, amelyeken haladva igenis volt lehetőség az érdemi változtatásra.

Az 1989–1990-es rendszerváltás hozta meg (sok egyéb fundamentális fordulattal együtt) az összmagyarságban gondolkodó külpolitikai gyakorlatot.

Az 1989–1990-es rendszerváltás szerves része volt a térségen végigsöpő elemi erejű változásoknak, eltéphetetlen kapcsolatban volt a Szovjetunió pusztulásba torokló megroppanásával. Mindennek következtében Jalta évtizedekig oly hatékony szelleme nem várt hirtelenséggel elillant, s összeomlott a nemzetközi kapcsolatokat szinte a második világháború befejezte óta uraló kétpólusú világrend. 1990–1991-ben a forradalmi lendület drámaiságával halmozódtak egymásra sorsdöntő jelentőségű változások: kivonják a szovjet csapatokat, megszűnik a Varsói Szerződés, a KGST, felbomlik a Szovjetunió, majd Csehszlovákia, véres hosszú polgárháborúban Jugoszlávia.

Mindezen nagy horderejű változások alapvetően megváltoztatják a magyar külpolitika irányát. A változások strukturális jelentőségét plasztikusan mutatja, hogy az azóta elmúlt két évtizednek bármennyire is egymástól markánsan különböző kormányzatai voltak, külpolitikai törekvéseik három tengely körül forogtak. A korábbi Kelet felé fordulás helyett a Nyugattal megszakadt szálak maradéktalan helyreállítása s ennek keretében a NATO-tagság, valamint az EU-tagság elnyerése képezte az egyik tengelyt. A közvetlen és közvetett szomszédokkal való együttműködés elmélyítésében rejlő lehetőségek feltalálása és kiaknázása formálta a másik tengelyt, míg a harmadik tengely körül a szomszédos országokban élő magyar kisebbség sorsával kapcsolatos, a korábbinál összehasonlíthatatlanul komolyabb erőfeszítések jegecsedtek ki.

Az ezen kormányok külpolitikái között egyébként kétségtelenül megmutatkozott különbségek röviden úgy ragadhatók meg, hogy míg az MSZP–SZDSZ koalíciójára épülő kormányok a NATO- és EU-tagság stratégiai céljának alárendelten törekedtek a magyar diaszpóra ügyének a felkarolására, addig az Antall- és az Orbán-kormány a kisebbségi kérdést a kultúrnemzet koncepció jegyében kezelve az EU-tagsággal ilyen kapcsolatot nem állított fel.

A szokásos csodavárás jegyében, a határon túli világban való nem kellő mélységű tájékozódás következtében széles társadalmi körök az óhajtott NATO- és EU-tagságot kéznívú közelségben látták, s a kapitalizmushoz való visszatérést is úgy képzeltek el, hogy hamarosan a jóléti társadalmak bősége jellemzi majd a magyar állampolgárok mindennapjait. A keserű valóságban aztán a társadalom mintegy harmada a rendszerváltás vesztese, egy másik mintegy harmada relatíve vesztese lett, az 1990-re kiformalódott új külpolitikai irány ellenben megőrizte, ma is bírja a magyar társadalom többségének támogatását.

Sorsunkban az elmúlt két évtizedben két alapvető jelentőségű esemény történt. 1999 márciusában – majd évtizednyi előkészület után – hazánk tagja lett a NATO-nak, 2004. május elsején pedig – közel másfél évtizednyi küzdelem nyomán – bebozsítottunk az Európai Unióba. Mindkét esetben népszavazás hitelesítette a hivatalos Magyarország lépését. A szavazások mindkét esetben meggyőző többséggel igenlők voltak.

Ám szavazni nem a nép, hanem „csupán” a nemzet ment el. A szavazásra jogosultak 51%-a maradt távol az első, és 54% a második referendumtól.

A magyarság jövője (is) nem csekély mértékben külpolitikája eredményességétől függ. S ennek az eredményességnak fontos összetevője, hogy a nép és nemzet közötti – olyannyira látható – szakadék érdemben kisebbedjék.

■ JEGYZETEK

1. Nem lett volna semmi tragédia, ha 1895-ben szerényebb keretekben ünnepel az ország, ám a nagyság ígézetében inkább a „dátumigazítás” útját választották.
2. Ha ezt nem tudjuk is megtenni, ám azt igen, hogy elmondjuk: az a Barcza György, aki átlagos honfitársainál diplomata mivoltából adódóan messze képzetesebb, tájékozottabb volt (kellett lennie), és 1916-tól már a tágas osztrák–magyar birodalmat külföldi állomáshelyeken szolgálta, a békekötés pillanatában éppen abban a Dániában dolgozott, ahol a velünk szemben korántsem ellenséges beállítottságú beszélgető partnerei pórén

megmondották, hogy azt kaptuk, amit a németek oldalán megérdemeltünk – nos ez a Barcza György is így ír becsben tartott visszaemlékezéseiben: „...egész meggyőződés és politikai érzékem azt sugallta, hogy ezt a békét magyar embernek aláírnia sohasem lenne szabad”. Minden szakmai tudását, józanságát feledve így „gondolja tovább” diplomata képzettségével összeegyeztethetetlen álláspontját: „Az entente persze visszautasításunk esetében katonailag megszállt volna, szabad kezet engedett volna bosszúra vágyó szomszédainknak, kik a hatalmukba került területeinkben eléggé megmutatták, hogy mily érzelmekkel viseltetnek irántunk és mily módszereket alkalmaznak, s éveken át a legnehezebb sors várt volna ránk. De minden szenvedést inkább vállaltam volna, mintsem hogy egy ily diktátumot aláírással szentesítsek és önként egyezzem bele [...] Az entente megszállás nem tartott volna örökké, sőt sokáig sem, legfeljebb néhány évig, hiszen az entente is kimerült volna [...] és látva elhatározásunkat, *talán* revidálta volna álláspontját [...] ha kibírtunk egy százötven éves török uralmat, úgy kibírtunk volna egypár éves entente vagy cseh–szerb–román uralmat is azzal a tudattal, hogy ezzel az ország jövőjét *talán* mégis megmentjük és az egész világ becsülését *biztosan* elnyerjük.” (Kiemelések tőlem – P.P.) Barcza György: *Diplomata-emlékeim 1911–1945.* – I–II. Összeállította és szerkesztette Antal László. A jegyzeteket és az utószót Bán D. András, a bibliográfiai utószót John Lukacs írta. Európa, Bp., 1994. I. 149–150.

3. Terület, népesség, mozgósítható hadsereg létszáma.

4. Gazdaság dinamizmusa, tőkeexportáló képesség, a társadalom berendezkedésének milyensége, civilizációs mutatói.

5. Pölöskei Ferenc: *Tisza István.* Gondolat, Bp., 1985. 268; Vermes Gábor: *Tisza István.* Osiris, Bp., 2001. 460–461; Tökécski László: *Tisza István eszméi, politikai arca.* Kairosz, Bp., 2000.

6. Tehát – mondjuk – az illető személyes anyagi haszonszerzés okán államtitkot ad el, stb.

7. Az átmenetek sokaságát egyáltalán nincs szándékunkban vitatni, ám a lényegyet minden bizonnyal a fenti módon lehet a legvilágosabban megfogalmazni.

8. Tisza Istvánt 1918. október végén bosszúálló katonák meggyilkolták. A mélyen vallásos, kálvinista hitű államférfiú utolsó szavai ezek voltak: „Ennek így kellett történnie.”

9. Tehát nem arról van szó, hogy pont ezek a határok voltak elkerülhetetlenek. Az antant törekvéseit, az akkori nemzetközi helyzet adottságait, a politika világának furfangjait jobban ismerő politikával részleteiben bizonyára lehetett volna jobb eredményt kiharcolni.

10. Barcza 1994. I. 116.

11. Nép és nemzet mára sem vált eggyé. Ennek taglalása ellenben nem e dolgozat tárgya.

12. Lásd részletesebben Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth, Bp., 1968. 85–103. – A Magyar Történelmi Társulat 2009. márciusi rendezvényén tartott előadásában Hajdu Tibor így fogalmazott: „A napjainkban másodvirágzását élő ellenforradalmi szemlélet egyenesen katasztrófiként, a magyar történelem mélypontjaként mutatta be [ti. a Tanácsköztársaságot – P. P.], többek között eltúlozva a »vörös terror« áldozatainak számát, amely pedig nemhogy a fehérterror, de az őszirózsa forradalom rendcsináló akciói áldozatainak számát sem haladta meg...” Századok Füzetek 5. (2009.) 5.

13. Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Kossuth, Bp., 1978. 286.

14. Innen is látszik a vádnak a képtelensége, hogy ő adta volna át 1919 márciusában Kun Bélának a hatalmat.

15. Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarországi Intézet, Bp., 1991. 71, 72–75.

16. A sokáig lappangó kéziratból 2001-ben lett könyv. Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között.* Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Paál Vince. Osiris, Bp., 2001.

17. A szerződés alapvetően egy, a korszakban szokványos választott bírósági megállapodás volt, amihez – elvileg jelentősebb tételként – kölcsönös konzultációs kötelezettség járult, ám az hamarosan a feledés homályába hullott, s gyakorlatilag az sem jelentett nagy segítséget (átmenetileg inkább súlyos gondok forrása lett), hogy Mussolini megígérte az első világháborúban zsákmányolt fegyverek visszaadását. Ebből kerekedett 1929-ben a szentgotthárdi, 1933-ban pedig a hirtenbergi fegyvercsempészési botrány, amiből főleg a kisantant csapott nagy hühöt.

18. Bárdossy László ismeri ezt el, használja ezt a kifejezést népbíróági perében.

19. Vö. Charles Gati: *Vesztett illúzió* – Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom. Osiris, Bp., 2006.

20. A korrekt forrásközléseknek, a szolid részfeldolgozásoknak természetesen semmi nem áll útjában, s azok komoly hozzájárulást jelentenek/jelenthetnek a majdani időálló összeggések megalapozásához.

■ IRODALOM

Barcza György: *Diplomata emlékeim.* I–II. Szerk. Bán D. András. Európa, Bp. 1994.

Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról. Szerk. Bán D. András. Osiris, Bp., 1996.

Helyünk Európában. I–II. Szerk. Berend T. Iván. Magvető, Bp., 1986.

Bethlen István: *Válogatott politikai írások és beszédek.* Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2000.

Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és Egyesült Államok között, 1945–1956.* Corvina, Bp., 2005.

Dombrády Loránd: *Katonapolitika és hadsereg 1920–1944.* Ister, Bp., 2000.

Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszieldpolitik des kaiserlichen Deutschlands. 1914–1918.* Düsseldorf, 1962.2

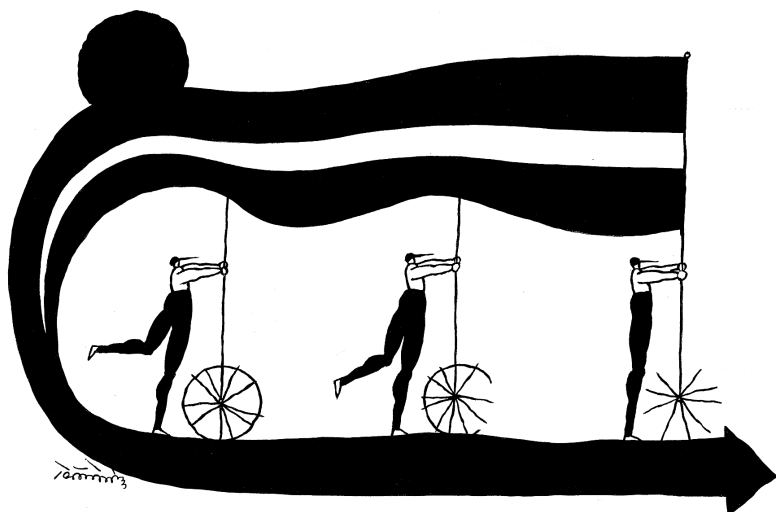
Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés. 1956–1989.* Napvilág, Bp., 2007.

Funke, Manfred (szerk.): *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches.* Droste, Düsseldorf, 1976.

Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX században.* Aula, Bp., 1998.

Gati, Charles: *Vesztett illúzió* – Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom. Osiris, Bp., 2006.

- Gerő András: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. PolgArt, Bp., 2004.
- Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utósót írta Paál Vince. Osiris, Bp., 2001.
- Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth, Bp., 1968.
- Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Kossuth, Bp., 1978.
- Herczegh Géza: A sarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyar Szemle, Bp., 1999.
- Hillgruber, Andreas: Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940–1941. Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main, 1965.
- Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós és Szűcs László. Kossuth, Bp., 1962.
- Hory András: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Gondolat, Bp., 1987.
- Hubatsch, Walther: (Hrsg.) Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht. Frankfurt am Main, 1962.
- Jeszzenszky Géza: Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1848–1918). Magvető, Bp., 1986.
- Juhász Gyula: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Kossuth, Bp., 1978.
- Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Harmadik, átdolgozott kiadás. Kossuth, Bp., 1988.
- Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942–1944. I–II. Bp., 1991.
- Náray Antal visszaemlékezése 1945. Szerk. Szakály Sándor. Zrínyi, Bp., 1988.
- Pölöskei Ferenc: Tisza István. Gondolat, Bp., 1985.
- Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1995.
- Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós (szerk.): Magyarország helye a 20. századi Európában. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2002. (<http://mek.oszk.hu/5300/05398>)
- Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2005. (<http://mek.oszk.hu/5600/05648>)
- Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós (szerk.): Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2006. (<http://mek.oszk.hu/5200/05284>)
- Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991.
- Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai. 1942–1944. Szerk. Romsics Ignác. Typovent, Gödöllő, 1992.
- Romsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris, Bp., 1996.
- Romsics Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris, Bp., 2006.
- Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Osiris, Bp., 2007.3
- Tökécski László: Tisza István eszméi, politikai arca. Kairosz, Bp., 2000.
- Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanez... I–II. Európa, Bp., 1996.
- Vermes Gábor: Tisza István. Osiris, Bp., 2001.
- A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányokat írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1968.

SZARKA LÁSZLÓ

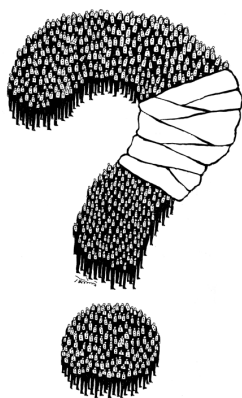
EGY ÉVSZÁZAD KISEBBSÉGBEN

Magyarok a 20. századi
kelet-közép-európai nemzetállamokban

Értelmezési keretek, beszédmódok, olvasatok

■ A kontinens hanyatló és fejlődő nemzeteinek szembeállítására gyakori toposza az európai történetírásnak. Ezzel az organikus nemzetfejlődés koncepciójáig visszanyúló felfogással az európai nációk folyamatosan változó erőviszonyai s velük együtt a mindenkori Európa-képet meghatározó értékvilágok kerültek előtérbe. A történeti tanulságok tárházaként kezelt történelem egyik legáltalánosabb üzenete dekódolható úgy is, hogy azok a dinasztikus, rendi, politikai, kulturális „nemzeti” közösségek, amelyek az adott korszak európai értékrendjén kívülre kerültek, általában súlyos veszteségek elszenvedőivé váltak.

A 20. századi magyar történelem olvasatainak többsége akarva-akaratlanul a felelősség elhárításán, a nagyhatalmi meghatározottságokra, kényszerpályákra történő hivatkozásokon nyugszik. A magyarság trianoni és a párizsi magyar békeszerződésekben rögzített megosztott nemzeti létformájának kisebbségi dimenzióit vizsgálva óhatatlanul más megközelítései, más kontextusai is előtérbe kerülnek a múlt századi történelmi fejlődésnek.¹ E tekintetben a „magunk revíziójának” szükségessége, a rólunk alkotott külső kép figyelembevételének megkerülhetetlensége folyamatosan jelen van a magyarországi, és – kimutathatóan jóval nagyobb súllyal – a kisebbségi magyar közgondolkodásban. A történelmi tévedésekért, hibákért, a múltért viselt felelősség vállalását sürgető Makkai Sándortól Grendel Lajosig, Kós Károlytól Jócsik Lajoson, Szenteleky Kornélon át Szelei Istvánig,

A kisebbségek saját történeti önképe sok tekintetben másként szerveződött, mint a magyarországi történeti konstrukciók kisebbségképe. Kezdetről fogva jóval több volt a kritikai mozzanat a romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai magyar helyzetértékelésekben, mint a magyarországiakban.

Bori Imréig, Kántor Lajosig, Cseke Péterig, Egyed Péterig, Salat Leventéig, Öllős Lászlóig, Balla D. Károlyig, azaz a kisebbségi korszak kezdetétől napjainkig ér ez az önkritikus történelemszemléletre építkező szellemi vonulat.²

A mozgalmas 20. században sokféle törekvés, ideológia harcolt a központi értékek meghatározásáért. Két világháború, két békerendszer, kétféle diktatúra következményei és logikája mentén a század egyik főszereplője egészen biztosan a nemzetállam volt. A modern nemzetállamban a nemzetiség és államiság gondolköreit a függetlenség, szuverenitás, egyenjogúság értékvilágait összekapcsolva a kulturális alapzatú, de politikai célzatú nacionalizmus erős hatalmi dimenziót kapott, és alig korlátozható legitimitásra tett szert. Magyarországon a 19. századi reformkori nemzetépítő (pozíciókijelölő), az 1848–1849-es forradalmi (pozíciószerző) és a dualizmus kori nemzetállami, („etatista-pozícióőrző”) magyar nacionalizmus ebben a tekintetben jórészt belesimult az európai eszmétörténeti kontextusba. Negatív fogadtatásra jó ideig csak az érintett nem magyar népek, nemzetek körében talált.³ A 20. századi magyar nacionalizmustípusok közt a revíziós-restauráló, a látszólag antinacionalista, de a pártállam igényeinek megfelelően a nacionalizmus „haladó hagyományait” kisajátító szocialista és a magyar kisebbségeket a nemzet részének tekintő „kultúrnemzeti” nacionalizmus azonosítható be leginkább egyértelműen.

Nemzetállami kalodák és konfigurációk

■ A 20. századi nemzetállamok többségi nemzetei már jóval erőteljesebben érvényesítették kizárólagossági igényeiket. A politikai nemzet kategóriájával visszaélve saját etnikailag rokon nemzeteiket éppúgy lenyelték, mint az állam területén élt kisebbségeket. 1947 után azután a nagyhatalmi érdekszférák, a bipoláris világ ideológiai, hatalmi rendje részben korlátokat szabott a megerősödött nemzetállamoknak. Lefekszte, befagyasztotta vagy éppen csak „szőnyeg alá söpörte” a megoldatlan nemzeti, nemzetiségi problémákat, ambíciókat. A kisebbségi kérdések kezelésében tehát nemcsak az etnikai konfliktusoknak volt szerepe, hanem a 20. századi európai kapitalista, nemzetiszocialista, fasiszta, szocialista, kommunista, harmadikutas és más politikai, ideológiai formációk is nagyban meghatározták az államok aktuális etnopolitikai gyakorlatát.

Ráadásul majdnem minden nemzetállam egyszerre többféle szerepet játszott. A két világháború közötti klasszikus nemzetállami Közép-Európában például néha egyszerre volt egy-egy állam a más országba került kisebbségeit védő, védhatalmi szerepet betöltő „anyaország” („kin state”, „external homeland”), „vonatkoztatási ország” („Bezugsland”) és nemzeti egyöntetűsége törekvő, asszimiláló, „nemzetiesítő” valódi nemzetállam („nationalising state”). Kisebbségvédelem, radikális revízió, illetve kemény etatizmus és asszimiláció – „nemzetépítés” és „nemzetiesítés” szerepei keveredtek bennük egymással.⁴

A 20. század a kelet-közép-európai nemzetek többsége számára – minden pusztítás, szenvedés ellenére – nemzetpolitikai szempontból is jelentős fejlődést hozott: a lengyel, cseh, szlovák, szlovén, horvát, román nemzeti társadalmak számára az állami függetlenség helyreállítása vagy kivívása hatalmas előrelépést jelentett. Ezzel szemben a magyar társadalom számára – a két vesztes világháború, az 1918–1919-es, az 1945-ös, 1956-os forradalmak felemás kimenetele, a hosszú évszázadok után – újraegyesített soknemzetiségű történeti Magyar Királyság felbomlása, a magyar anyanyelvű népesség egyharmadának kisebbségi helyzetbe kerülése miatt – az elmúlt évszázad sokak olvasatában a tatár- és törökdlások emlékezetéhez fogható romlás képeként jelenik meg.

A veszteségeket, külső, belső konfliktusokat, antinómiákat középpontba állító magyarországi történeti önkép egyoldalúságaira, belső logikájára jellemző, hogy a független magyar államiség háromszori helyreállítása ebben a kontextusban alig regisztrált fejleménye az elmúlt kilencven évnek. A nemzeti közösség és az aktuális magyar államkeretek közti különbség ellentmondásait önmagában sem a szomszédos nemzetállamok korszakonként akár toleránsnak, pozitívnak is nevezhető kisebbségpolitikája, sem a magyar kulturális nemzet mindig is vontatottan haladó intézményesítése nem volt képes feloldani. Jórészt erre vezethető vissza, hogy a határok spiritualizálásának sokszor elképzelt esélyével – a schengeni rendszer kínálta megoldás ellenére – a magyar elitek nem igazán tudnak mit kezdeni, ha a szomszéd nemzetekkel való pragmatikus vagy távlatos megegyezéseket a mindkét oldali nemzetállami görcsök rendre megakadályozzák.⁵

Kényszer-, sors- vagy feladatközösségek?

■ „Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros kétmillió magyarja, nem én mondom neked, de a megcsonkított Magyarország mondta ki a szentenciát rólunk: nem tehetek mást, elfogadom az ítéletet, mely akaratom és hitem ellenére fejemre olvastatott, kihirdetett és végrehajtatott: Én rólatok, akiket erőszakkal leszakítottak rólam, lemondok. Ez az igazság! Aki mást mond: hazudik az; aki mást hiszen: álmodik az; aki másban reménykedik: délibábot kerget az.” A trianoni békeszerződés következményeinek legdrámaibb kisebbségi magyar olvasatát 1920-ban adta közre *Kiáltó szó* címmel Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István, a szerveződő erdélyi magyar politikai élet vezető képviselői.⁶ Az Erdéllyel egyesült Magyarország alig fél névszázadon át működött, s a kisebbségi helyzetben a *Kiáltó szó* az erdélyi magyarság autonómiájának megteremtését tűzte ki célul.

A romániai, csehszlovákiai, szerb–horvát–szlovén királyságbeli és ausztriai magyar kisebbségek 1918–1920 közötti kialakulása a 20. századi magyar történelem meghatározó sajátossága. A kisebbségi magyar közösségek jogsérelmei, folyamatos demográfiai fogyása, a magyarországi magyar társadalomtól, nyelvhasználatától, kultúrától való távol tartása egyrészt erőteljes szétfejlődést okozott. A megosztott s megosztottságában kényszerűen többközpontú magyar nemzet latens, kibeszéletlen koncepciója részben áldatlan viták, részben termékeny közösségi konstrukciók alapjává vált. Az asszimiláció, szórványosodás, „nemzeti szétfejlődés” a nemzetállami Közép-Európán belül egy évszázadra konzerválta az 1918–1920 között lezajlott nemzeti dezintegráció fenyegetettségélményét.

Kezdetől fogva nehéz csak egész és rész viszonyaként értelmezni a Trianon utáni magyarság kulturális közösségét. A soknemzetiségű régiók sajátosságainak felerősödése, a kétnyelvűség, a szórványosodás ebben az olvasatban az „elsodort falu” képét vetíti elénk. Holott a Kárpát-medencei multietnikus tér olyan jellegadó folyamatiról van szó, amelyeknek mindig a domináns politikai helyzetben lévő nyelvi közösségek voltak haszonélvezői. Az egymáshoz a „legközelebbi rokonság” felelősségével tartozók folyamatosan átalakuló viszonyára ezért volt sokkal találóbb Illyés Gyula ötágú síp metaforája, Csoóri Sándor mozaiknemzet hasonlata.⁷

A „belmagyar” és „külmagyar” világok kulturális gravitáción, nyelvi kohézióan alapuló rendjét nehéz lenne a naprendszer bolygóinak összetartozásához hasonlítani. A kisebbségek „nemzetrészi” meghatározása óhatatlanul figyelmen kívül hagyja a regionális előzményeket, az interetnikus kontextust, a közösségszerveződés belső dinamikáját, a kölcsönös és a többségi–kisebbségi viszony Brubaker által „hármaskonfigurációként” („triadikus nexusként”) leírt kapcsolatrendszerét.⁸ Ezzel együtt az elmúlt kilencven év alatt a kisebbségi léthelyzeteket leggyakrabban tehát mint folya-

matos térvessztést, fogyást, veszteséget szokás értékelni. A kisebbségi léthelyzetek sora ebben az interpretációs keretben a kisebbségi közösségek megszűnéséhez vezető depravációs folyamatként írható le.⁹

A „külső” magyar világok, közösségek legjobban feltárt történeti rétegeit kétségkívül a művelődéstörténeti (ezen belül is főként az irodalom-, színház- és eszméletörténeti) megközelítések jelentik. Az egységes vagy egyetemes magyar kultúra s azon belül kivált az irodalom hol normatív, hol meg értékközpontú kiindulópontjaival szemben – a magyar nyelvhasználat elemzéseire hasonlóan – időről időre megfogalmazódnak a több központú magyar glóbusz elképzelései, a szétfelbődés tendenciáira felfűzött narratívák és értelmezések.¹⁰ A politikatörténeti interpretációk a kisebbségi politikai önszerveződés, a magyar kormányzati nemzetpolitika, illetve a többségi nemzetek kisebbségi politikájának történeti konstrukcióiban mára kisebb-nagyobb hiányokkal folyamatos történeti képet kínálnak. Társadalomtörténeti megközelítésben – egy-két törésvonalhoz kötődően részben a nagy narratívák – földbirtokreform, revízió, asszimiláció, lojalitás, jogvédelem – mentén ma még inkább csak egyes részleteiben kidolgozott rekonstrukciós kísérletek állnak rendelkezésünkre.¹¹ Jórészt hasonló a helyzet a gazdaság- vagy éppen a mentalitástörténeti megközelítésekben.¹²

A kisebbségek saját történeti önképe sok tekintetben másként szerveződött, mint a magyarországi történeti konstrukciók kisebbségképe.¹³ Kezdetől fogva jóval több volt a kritikai mozzanat a romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai magyar helyzetértékelésekben, mint a magyarországiakban. A két világháború közti évtizedekben például a többségi nemzetek irányába nyitott kapcsolati elem, a kisebbségi tapasztalatokból leszűrt realizmus, a kisebbségi helyzet által megkövetelt újítás, megújulás igénye szinte kizárólag a kisebbségi közírást jellemezte.¹⁴

Sérelmi, adaptációs, közösségi narratívák

■ A nemzetállami „rövid 20. század” magyar kisebbségtörténetének három általános olvasata, mintázata ragadható meg. A vagyon-jogvesztésben, folyamatos demográfiai fogyásban megragadható sérelmek gazdag tapasztalati anyagára, az egyéni sorsok szenvedéstörténeteire támaszkodik a minden korban, legtöbb elemzésben, ábrázolásban jelen lévő gravaminális beszédmód a maga heroizáló vagy éppen negativista hangszerelésével. Ennek szélső pólusán a kisebbségtörténet több periódusában is megjelentek olyan parciális csoportok, amelyek a kisebbségi helyzet abszurdításait, megélhetetlenségét hangsúlyozták, s a magyarság államjogi megosztottságának kialakulásáért viselt felelősségét összeesküvés-elméletekkel magyarázó extrém nacionalista olvasatok is, amelyek az 1918 előtti állapotok teljes visszaállításán kívül semmilyen más megoldás legitimitását nem ismerik el.¹⁵

Ezekkel szemben a kisebbségi értelmiség mértékadó része mind a két világháború közti, mind a pártállami korszak konszolidációs periódusában rendre a sérelmi megközelítések háttérbe szorítását, a jogegyenlőtlenség feldolgozását szorgalmazta, és a kisebbségek önjelére, a politikában, közéletben való részvételre, azaz a saját történelmét formáló szerep vállalására helyezte a hangsúlyt. Felfogásukban kezdetől fogva az önszerveződés, a jogvédelem, a közvetítés sikereit középpontba állító interpretáció dominál. A jogkorlátozó, asszimilációs többségi nyomással szemben ez a beszédmód a túlélést, a kisebbségi „muszáj-Herkules” habitusát, a minőségi magyarság étoszát éppúgy jelenti, mint a közvetítés, önszerveződés mérhető teljesítményeit.¹⁶

Ez a megközelítés a hétköznapi aprómunka nehezen megragadható sikereit fontosabbnak tartja a sérelmeknél és a nemzeti narratívák nagy történeteinek, szimbolikus győzelmeinek. A leginkább realista olvasatnak a két előző megközelítést ötvöző, a ki-

sebbségi léthelyzetet egyfajta permanens adaptációs folyamatként kezelő értelmezést tekinthetjük. Eszerint például a demográfiai fogyás, az elvándorlás, szórványosodás, nyelvhíány, nyelvvesztés, jogsérelem valójában a kisebbségi közösségi önszerveződést folyamatosan késztültségben tartó, mobilizáló tényező, ahol a két- és többnyelvűség, a kettős és többes identitás változatos formációi valójában a többségi nyomásgyakorlás kivédését, a körülményekhez való alkalmazkodás rutinját jelentik.

A fenti és ezekhez köthető egyéb értelmezésekben általában közös, hogy magukat a kisebbségi magyar közösségeket kialakulásukban olyan kényszerközösségként tételezik, amely az adott országokon belül létszámát, gazdasági, politikai súlyát tekintve nem domináns helyzetben saját nyelvi, kulturális örökségének, identitásának megőrzését, újratermelését, az egyházi, oktatási, kulturális intézmények működtetését, valamint a magyar nemzeti társadalom többi részével való akadálytalan és folyamatos együttműködést tekinti közösségi feladatának. Ez az alapvetően kisebbségi értelmiségi önértelmezés csakis a nemzeti közösségépítés akadályai, feladatai, sikerei felől képes látni és láttatni a többségi nemzet tagjaival nyelvi, kulturális sajátosságain kívül az élet többi más szintjein nehezen elkülöníthető kisebbségi népesség helyzetét, sorsát.

Morbus minoritatis

■ Németh László a kisebbségi sorsra jellemző neurózis, a *morbus minoritatis* három alapesetét különíti el. Az 1935 augusztusában kéthetes erdélyi utazása tapasztalatait a *Tanúban* közreadó Németh szerint a mindennapi sérelmeiben tenyésző, a minél rosszabb, annál jobb logika szerint működő, alapvetően passzív „dohogó” típusa a „legszerencsétlenebb”. Kíméletlen a másik típus meghatározása is: „A természete szerint lojális, akit gyengesége és mozgékonytsága mindenütt a megegyezés felé terel. Ő a született kormánytámogató, a hatalom támasza, a másik álláspont méltányolója. A hódítóval szemben is a megegyezés platformját keresi. Nem magyar, hanem transzilvanista. Erdély szerinte nem lehet egy népé, csak mind a háromé, s miután így elébe ment a román jognak, várja (persze hiába), hogy az is transzilvanista legyen.”¹⁷

Ebben a kegyetlenül szókimondó tipológiában a közösségi szervező, a gazdasági alapok megteremtésére, szövetkezetalapításra berendezkedő népszolgálat jelenti Németh esetében a kisebbségi neurózis harmadik alapesetét: „Minden hősiesség: neurózis (ó, ifjúságom!), ha aránytalanra vállalkozik. S az ő szándékait is csak illúziók (gyakorlati illúziók) hangolhatják össze helyzetével. [...] Örült, bizonyára örült ő is, de csak azért, mert nincs belőle ezer. S miért nincs? Mert nem lehet. Az idealizmusnak éppúgy talaj kell, mint a krumplinak.”¹⁸

Ezzel együtt a saját erdélyi és Duna-táji ideáljaihoz képest Erdély-szerzte romlást, reménytelenséget és kilátástalanságot regisztráló Németh László az útírajz sommás megállapításainak többségét elutasító erdélyiek szerint elvetette a sulykot, amikor a „Don Quijoték álidealizmusának” nevezte a kisebbségi értelmiségi generációk egyedüli lehetőségét, a mindennapi szervező- és aprómunkát. A kisebbségi értelmiségi realizmusa, kompromisszumkészsége önmagában nem tudott mit kezdeni sem a literátor „tejtestvéri” széplelkűségével, sem a „pesti írók” felsőbbrendű távolságtartásával, amely a kisebbségi közösségszerveződés kétségkívül provinciális rutinjában csak a küzdelem reménytelenségét látta meg.

Az erdélyi, felvidéki, délvidéki magyarság első és második nemzedéke – a 19. század végén született apák és a kisebbségi iskolákban felnőtt fiúk generációja – saját többségi, illetve vegyes régióiban a magyar kulturális nemzetben belül és az adott ország állami közösségének a többi regionális közösséggel egyenértékű alkateleme-

ként súlyt helyez regionális érdekeinek védelmére, megjelenítésére és érvényesítésére, méltányos pozíciókat igényelve a maga részére. Ez a többdimenziós és párhuzamos kisebbségi nemzetépítés a 20. század folyamán végig tele van kudarccokkal, fél-sikerekkel, retardációval és újakezdéssel. A revíziós sikereket megtapasztaló, majd megfizető harmadik nemzedék éppen úgy szembesült a kisebbségi történelemre jellemző „szenvedő móddal”, mint ahogy a pártállami négy évtized negyedik és ötödik nemzedékének sem adatott meg saját sorsának, saját közösségének irányítását önállóan intézni. A rendszerváltást követő évtizedekben felnőtt hatodik generáció saját egyéni és közösségi identitásában is folyamatos életélmény a külső erőknek való kiszolgáltatottság.

A kisebbségi magyar elitek a brubakeri „hármass viszonyrendszer” folyamatosan változó feltételei közt legtöbbször hiába próbálták érvényesíteni a közösségi próbatételek, döntéshelyzetek alkalmával saját akaratukat. Helyzetüknél, mindennapi tapasztalataiknál fogva szemmel láthatóan hiábavalóan igyekeztek valósághoz közelebb, életszerűbb, esetenként kompromisszumokra épülő hajlékony ideológiai konstrukciókkal aládúcolni saját közösség-szervező törekvéseiket, a többségi és gyakran a magyarországi elitek gyakran döntenek róluk nélkülük vagy helyettük.

Lojalitáskonfliktusok: nemzeti, nemzetállami és kisebbségi

■ A két világháború közti korszakot, majd a második világháború éveit, akárcsak az azokat követő konfliktusos átmeneti periódust a kisebbségi magyar közösségek folyamatosan kétféle, egymásnak ellentmondó identitás- és lojalitáskötöttségek közt élték meg. A román, csehszlovák, jugoszláv hatóságok által kikényszerített, Budapest által sokáig nem ajánlott, illetve rosszalott állami hűségeskü volt az első vízvázlatzó.¹⁹

Az új ország elhagyására, a magyar állampolgárság választására módot adó trianoni „opció” dilemmáját közel félmillióan, a kisebbségi helyzet által fenyegetett népesség közel egyhatoda meneküléssel, áttelepüléssel oldotta fel.²⁰ A magyar államhoz mint kenyéradó gazdájához egzisztenciálisan kötődő s alapvetően az államhoz, nem pedig az adott városhoz, régióhoz ragaszkodó köztisztviselők, közalkalmazotti értelmiségi rétegek számára a kisebbségi helyzet vállalhatatlannak bizonyult.²¹

A két világháború közti kisebbségi magyar nemzeti önértelmezések közül a transzszilvanizmus, a felvidéki kisebbségi messianizmus különböző jobb- és baloldali változatai vagy a Szenteleky Kornél nevéhez és a szabadkai *Kalangya* c. laphoz kötődő koncepció, amely a regionális értékeket, helyi színeket (couleur locale) kívánta beemelni a délvidéki magyar irodalmi önértelmezés centrumába. Ezek az eredendően vajdasági koncepciójának közösségépítő funkciói eszmei szinten minden idealizmusuk ellenére rövid és hosszabb távon egyaránt realizistikusabb elképzeléseknek bizonyultak, mint a történeti magyar államot a világ hatalmainak segítségével visszaállító békés revízió teorémája.

Jóllehet kisebbségi pozíciókból egyik elméleti konstrukció sem volt képes a többségi társadalom kisebbséghez való viszonyulását átalakítani, gyakorlati hasznuk a kisebbségi társadalmak megszerveződésében, a magyar identitáspolitikai pozíciók megújításában kétségbevonhatatlan. A magyarországi progresszió minden ambivalens tapasztalat ellenére folyamatosan nyomon követte s jó pár esetben nyugtázta a kisebbségi magyar generációk többletteljesítményét. Móricz Zsigmond felvidéki útjainak lecsapódása vagy éppen Márai Sándor első bécsi döntés utáni méltányló megjegyzései egyaránt azt jelzik, hogy a kisebbségi közösségépítés jelentőségével a Horthy-korszakban is folyamatosan tisztában voltak. Márai ezt a kisebbségi többlettérket a második kisebbségi generáció társadalmi nyitottságával magyarázta.²²

Mint ahogy a „kisebbségi hídszerep” koncepciója sem önmagában volt illuzórikus és zsákutács, hanem azért, mert egyrészt a többségi felfogás jórészt a tolmácsszereppel azonosította, másrészt mert kivételes ünnepi pillanatoktól eltekintve ez a közvetítő felajánkozás is viszonzatlan maradt a többség részéről. A többségi, kisebbségi progresszió, illetve a Duna-táji szellemi elitek összefogásának eszméje a csehszlovákiai magyar baloldali körök utópiái közé tartozott. S mint ilyenek nem egyszerűen a téves kisebbségi helyzetértékelés, szereptévesztés mintapéldái, hanem a nemzetállami csapdahelyzetek, a kapitalista és kommunista zsákutcák alternatíváit kereső koncepcióalkotás elméleti és gyakorlati dimenziókat összetévesztő zsákutcája.

Kisebbségvédelem és kisantant

■ A kelet-közép-európai nemzetállamok közül kisebbségi jogok tekintetében a Magyarországot körbeölelő kisantantállamok közül Csehszlovákia járt az élen. 1918 és 1938 között Prága sem tudta azonban megvalósítani a szlovák és a kárpátaljai rutén autonómiát, csak az ország felbomlásának az 1938. szeptember 30-i müncheni szerződéssel elkezdődött zárószakaszában járult hozzá Szlovákia és Ruszinszko önkormányzati státusának bevezetéséhez. A 3,3 millió szudétanémet, a közel nyolcszáz-ezer magyar és a cseh-sziléniai lengyel kisebbség közösségi jogait azonban nem tudta szavatolni.

Ennél jóval negatívabb volt a jugoszláv és a román kisebbségpolitika mérlege. Hiába próbálta az erdélyi gyökerű román politikai elit korrigálni a bukaresti kormányzati politika nemzetiségi irányvonalát, az egymást sűrűn váltogató kormányok az anyaországok revíziós igénybejelentésétől tartva túlságosan kockázatosnak tartották a kisebbségi közösségépítés támogatását, s ehelyett mindvégig az asszimilációs politikát erőltették. Ez még inkább igaz a permanens nemzeti strukturális válsággal küzdő s az elől a királyi diktatúrába menekülő délszláv államra. A három nagyszámú magyar kisebbségi közösséget megöröklő szomszéd állam a kisantant-politika egyeztetési mechanizmusai révén igyekezett sakkban tartani a magyar revíziós törekvéseket s ezzel egyszersmind lebénítani a Budapesttel szoros politikai kapcsolatokat ápoló, a magyar kormány pénzügyi támogatásától mindvégig függő viszonyban lévő kisebbségi politikai elitet.²³

A mindhárom kisantantország által aláírt nemzetközi kisebbségvédelmi szerződésnek Csehszlovákiában és részben Romániában voltak pozitív következményei. Mindenekelőtt a nyelvhasználati jogok engedélyezése, a minimális magyar kulturális, oktatási intézményhálózat fennmaradása, valamint a kisebbségi egyházak jogi helyzetének megalapozása vonatkozásában. Míg azonban Csehszlovákia igyekezett a nemzetközi kisebbségi szerződés alapelveit saját belső nemzetiségi törvényhozásában is érvényesíteni, Románia és Jugoszlávia éppen ellenkezőleg, megpróbálták annak érvényességét korlátozni.

Ez a különbség különösen a magyar kisebbségek politikai pártjainak működési szabadságában és eredményességében mérhető le igazán. A csehszlovákiai magyar politikai reprezentáció részsikereit megkönnyítette az a tény, hogy a kisantant-államok közül éppen Masaryk köztársasága kényszerült a legtöbb engedményre, hiszen Prága számára különösen a harmincas években egyre több gondot okozott a Hitler által instrumentalizált három és fél milliós német kisebbség. Ezzel együtt a kormánytámogató aktivizmussal szemben a szlovenszkoí magyar politikai elit többségének magatartását jellemezte Szüllő Gézának, az Országos Keresztényszocialista Párt elnökének felfogása, amely szerint a kisebbségi magyar pártpolitika lényege a magyar revízió érdekeinek kiszolgálása volt.²⁴

A népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer által kínált lehetőségekkel mindhárom magyar kisebbség igyekezett maximális mértékben élni; itt érdekes módon éppen a romániai magyar beadványok jártak legtöbb sikerrel, több ízben is meghátrálásra késztetve a bukaresti kormányt egy-egy kisebbségellenes intézkedésében. Ez kivált a mindhárom utódállam által végrehajtott agrárreform és az ahhoz kapcsolódó birtokrendezések, illetve a magyar tannyelvű iskolahálózat állami felügyelete kapcsán elszenvedett sérelmek orvoslásában volt fontos.²⁵

A kisebbségi magyar önszerveződés alapfeltételeként általában az etnikai alapon megszerveződő gazdasági-vállalkozói élet, a nemzeti szellemű iskolai nevelés, sajtó- és kulturális élet működését jelölték meg. A kisebbségi jogok átfogó rendezését a budapesti kormányok kezdettől fogva kiemelt feladatuknak tekintették. Noha Budapest a két világháború közt sohasem adta fel a reményt a határok módosítására, mindhárom nagyszámú magyar kisebbséggel rendelkező szomszéd országot megpróbálta rábírni arra, hogy bilaterális kisebbségvédelmi szerződést kössenek. A Magyarországon maradt kisebbségeket azonban egyik utódállam sem tekintette olyan fontosnak, hogy azok védelme érdekében Magyarország számára bármifajta jogosítványt is adjon a magyar kisebbségek szerződéses támogatására, jogaik hivatalos felügyeletére. A magyar kormányzati politika ezt követően főként a népszövetségi kisebbségvédelem, illetve az interparlamentáris uniós és egyéb nemzetközi jogi keretek közt lépett fel a magyar kisebbségek védelmében, miközben nem titkolta, hogy a kérdés valódi megoldását a határok megváltoztatásától reméli.

A kisantantállamokkal folytatott tárgyalások csak 1937-ben jutottak el arra a pontra, hogy a három országban élő magyar kisebbségek jogairól is egyeztetni lehessen. A határok magyar részről történő elismerése, a magyar fegyverkezési egyenjogúság mellett a kisebbségi jogok kiterjesztése került junktimba az 1938. augusztusi bledi egyezményhez vezető tárgyalássorozaton.²⁶

Integráció és önszerveződés

■ A magyar kisebbségek önszerveződése a két világháború közötti periódusban csak részben járt együtt a három népcsoportnak az új állami közösségbe való integrálódásával. Ennek számos oka azonosítható. A kisebbségi magyarok többsége a továbbra is magyar állampolgárságúaknál is nagyobb mértékben igazságtalansággként élte meg az általa lakott települések, területek más állam fennhatósága alá kerülését. A trianoni döntések nyomán a többségi nyelv nem ismerete, az idegen államigazgatás, törvényhozás, jogszolgáltatás gyakran diszkriminatív gyakorlata vagy a Magyarország és a szomszéd államok közt sok esetben igen feszült viszony rendkívül megnehezítette az adaptációs és integrációs folyamatokat. Minthogy a „befogadó” államok kezdettől fogva nemzetállamként definiálták magukat, alkotmányaik, politikai berendezkedésük, közigazgatásuk és jogrendjük – a Csehszlovák Köztársaság kivételével – igen csekély mozgásszabadságot hagyott a kisebbségeknek.

Nem véletlen, hogy ilyen körülmények közt a kisebbségi polgárok és közösségek lojalitása, az új állampolgári közösséggel való azonosulása alacsony szinten maradt. A viszonylag nagyvonalú nemzetiségpolitikai gyakorlatot folytató Csehszlovákiában sem sikerült a nem szláv kisebbségeket megnyerni az egységes csehszlovák politikai nemzet gondolatának. Mi több, egy ideig sikeres ellenalternatívának számított a szlovákiai, ruszinszko „őslakosok” egységes fellépése a két tartományban is egyre erőteljesebb pozíciókat kiépítő csehekkel szemben. Az őslakos és az annak folytatásaként elképzelt autonomista blokknak a történeti szlovák-magyar ellentétek miatt azonban esélye sem volt a sikerre. Ezt a budapesti kormánypolitika által támogatott, kezdettől fogva halott elképzelést csak a bécsi döntés előtti hetekben adták fel, a mi-

kor kénytelenek voltak belátni, a szlovákok semmilyen körülmények közt sem kívánják visszatérésüket a magyar államkeretek közé.²⁷

A közösségsszerveződés magasabb fokát jelzi mindhárom kisebbség esetében a fokozatosan kibontakozó kezdetleges regionális öntudat. A kisebbségi léthelyzetekben kényszerűen a nemzeti egység keretei közt nagyobb sikerrel megvalósuló önszerveződés társadalomlélektani feltételeit Erdélyben az Országos Magyar Párt felemás eredményeket hozó paktumpolitikai törekvései próbálták megalapozni. Az erdélyi magyarság önsúlya, a kisebbségi helyzetben országos, bilaterális és nemzetközi szinteken egyaránt jól tájékozódó magyar politikai elit minden kudarc ellenére képes volt a közösség érdekeinek a megjelenítésére, lehetőségeknek megfelelő képviselésére és védelmére.²⁸

Jugoszláviában pedig a királyi diktatúra 1929. évi bevezetését követően megszűnt Magyar Párt munkáját értelmiségi szerveződések, folyóiratok – a *Kalangya* és a *Híd* című lapok – próbálták pótolni sajátos eszközeikkel. Mindhárom magyar kisebbségi népcsoport esetében a két világháború közötti évtizedekben az érdek- és jogvédelem, az érdekképviselő politikai gyakorlatán túl, a kulturális, oktatási, vallási önszerveződés intézményépítő munkájára is jelentős erőket kellett koncentrálni.

Mindezt ugyancsak megnehezítette az „anyaországgal”, a legtöbb tekintetben központi jelentőségű Budapesttel való kapcsolattartás kezdeti tiltása, későbbi akadályoztatása, csak a legfelső politikai szinten jól szervezett, egyébként jórészt szervezetlen, igen nehézkes jellege. Magyarország és a magyar kisebbségek viszonya az elmúlt kilenc évtizedben sokszor és sokat változott. A két világháború között kétségkívül az elszakíttottság, a kisemmizettség érzése dominált, s ennek megszüntetése volt a fő cél. Trianon elutasítása, a minél radikálisabb határváltoztatások igénye a magyar revíziós közbeszédben, külpolitikában és propagandában nemcsak a csonka-magyarországi politikai osztály, hanem az egész társadalom többségének támogatását bírta. A magyar kisebbségek körében érthető okból viszonylag csekély bázisa volt a radikális magyar irredentának. A kisebbségek önszerveződését befolyásoló tényezők második nagy csoportját az új államok által biztosított politikai, gazdasági, kulturális jogok s általában a többségi társadalomnak a kisebbségekhez való viszonyulása jelenti.

Revíziós jövőkép és valóság

■ Amikor lord Rothermer saját lapjában, a *Daily Mail* 1927. június 21-i számában közreadta *Magyarország helye a nap alatt* (Hungary's Place in the Sun) című írását, a Bethlen István által konszolidált külpolitikai csatornák közt zajló magyar revíziós politikai előkészületeket rövid időre ismét felváltották a propaganda-gépezetek hangoskodásai. A csehszlovák, román, jugoszláv kormányok tisztában voltak a magyar törekvésekkel, de az angol lord magánakciójának lehetséges következményeit nehéz volt azonnal felmérni.

A Magyarországról folyamatosan életben tartott, az idealizált revízióra épülő világkép hatása jó ideig csak közvetve éreztette hatását a kisebbségi magyar közegben. A nagyhatalmi döntésektől remélt határváltozásoktól várt megoldás amúgy is a passzív csodavárás magatartását jelentette volna. A változások igénye persze folyamatosan jelen volt a nem nyilvános, családi és magánbeszélgetésekben, de a hétköznapi cselekvési stratégiákat sokkal inkább az adaptációs kihívások határozták meg. Mindhárom nagy lélekszámú kisebbségi közösség egyébként folyamatosan szembesült Magyarországgal aktív „anyaországi” védhatalmi szerepével. Az érvényes állampolgárság vagy honossági engedély nélkül maradt tízezrek Magyarországra távozása, a harmincas évektől lazuló sajtó- és könyvbehozatali eljárás, illetve a gyorsan terjedő rádiózás hatására

a kisebbségi magyar társadalmak revíziós tájékozottsága folyamatosan nőtt. A kérdés aktuális politikai fejleményeinek nyomon követése, a határváltozások közeli esélyének latolgatása azonban csak az 1930-as évek végén kezdett elterjedni.

A magyar külpolitika integrális és etnikai revíziós elképzelései, forgatókönyvei, a magyar kormányok által belső használatra harsány, kifelé visszafogott propagandája, a nagyhatalmi támogatás és a lehetőség szerint békés eszközökkel elérni kívánt határkorrekciók nehézségei, a valóságos lehetőségek és a vágyképek közt feszülő ellentmondások a kisebbségi magyarokat távolról sem érintették olyan mélyen, mint a magyarországi társadalmat.²⁹

Az 1938–1941. közötti két bécsi döntés, a „visszacsatolások”, „területgyarapodások” rövid ideig tartó eufóriája mellett a „visszatért magyarok” körében szinte azonnal a kijózanodást, a „Mindent vissza!” irreálisának és a revíziós külpolitika rendkívül súlyos konfliktusokat felhalmozó veszélyforrásainak, nemkülönben az anyaország és a „visszatért magyarok” közti érdekkülönbségeknek a felismerését hozta.³⁰

A revíziós logika és a világháború poklaiba zuhanó ország sorsa közti ördögi összefüggések figyelmeztető tanulságait Teleki Pál miniszterelnök 1941-es öngyilkossága ellenére a magyar elit nem volt képes megfogalmazni, hogy az ország világháborúba sodródását megakadályozza. A nemzet újraegyesítésének beteljesülő reménye helyett az ország minden szomszédjával és – világháborús elköteleződése miatt a tengelyhatalmakon kívül – az egész világgal szembekerült.

A magyar kisebbségek két világháború közti fejlődésében megmutatkozott a békeszerződés valamennyi problémája. Trianon nem csupán a történelmi Magyarország egykori nem magyar nemzetiségeinek önrendelkezését szentesítette, hanem ezzel együtt a győztes nagyhatalmak és kelet-közép-európai kisnemzeti szövetségeik stratégiai, gazdasági céljait is megvalósította. Mindez Németországhoz hasonlóan Magyarországot is egyfajta kényszerpályára állította: a békeszerződés revíziója, az 1938–1941 között Németország által lehetővé tett területgyarapodások minden külpolitikai, katonai megfontolás, látszólagos elővigyázatosság ellenére az országot és a magyarságot belesodorták az újabb világméretű konfliktusba.

A második világháború és az azt követő évek megoldási kísérletei azt bizonyították, hogy a Kárpát-medence népeinek viszonyát háborús kockázatok nélkül a 20. században nem lehet mechanikusan határmódosításokkal, lokális háborúkkal, lakosságcserevel, deportálással, etnikai tisztogatásokkal megoldani. Minden ilyen erőszakos kísérlet új sérelmeket és konfliktusokat szül, s végeredményben győztes és vesztes egyaránt kárát látja mindenfajta homogenizálási kísérletnek.

A második világháborút követő nagyhatalmi rendezés ezzel együtt a kisebbségi, határrevíziós konfliktusok lehetőségének kiiktatásával próbált tartós békét teremteni. Ennek igencsak részleges sikerét és a térséget újabb konfliktusokkal megterhelő kockázatait Bibó István már 1946-ban jelezte.³¹

Szétfejlődés, regionalitás: a kisebbségek helye a nemzetfogalomban

■ A kisebbségi különfejlődés tényeinek, tendenciáinak értelmezése a 20. századi magyar–magyar viszony leírásának állandó vitatémája. Az irodalomtudományban az 1920-as évektől kezdve időről időre felmerül a kérdés: van-e értelme erdélyi, szlovákiai kisebbségi magyar irodalmakról beszélni? A kisebbségtörténet első társadalomtörténeti megközelítéseiben inkább a regionális, interetnikus, multikulturális sajátosságok kerülnek előtérbe, azt jelezve, hogy a kisebbségi közösségépítésben a korábban is megvolt regionális különbségek az államhatárokkal leválasztott, új állampol-

gársággal körülhatárolt kisebbségi társadalmakban új identifikációs és lojalitási stratégiákat mozgósítottak.

Az 1918–20. évi államjogi változások nyomán megélt politikai, kulturális, jogi, vagyoni, nyelvi változások élménye az első kisebbségi nemzedék meghatározó élményévé vált. Ezekről ad például a szlovákiai Nagyszombat egy-két éven belül lezajlott etnikai dominanciaváltásának leírásával pontos képet Szvatkó Pál. Az etnikai kontaktuszónák közelében elhelyezkedő felvidéki városokban a kiegyezés évtizedei alatt erőteljes magyarosodási folyamatok zajlottak. Ezek az asszimilációs jelenségek az impériumváltást követő hónapokban hihetetlen gyorsasággal megfordultak, s Nagyszombat Pozsonnyal, Nyitrával, Kassával és több más felvidéki régióközponttal együtt az 1921. évi népszámlálásig szlovák többségű várossá változott.³² Hasonlóképpen az erdélyi, vajdasági városokban, különösen a nagyobb régióközpontokban szintén erőteljes etnikai fordulatokra került sor.

A csehszlovákiai „új arcú magyarok” Győry Dezső általt megfogalmazott koncepciója szerint a korábbi magyar középosztály jelentős részének távozta, a tituláris nemzetek asszimilációs törekvései miatt a kisebbségi magyar társadalmak csakis saját erejükre hagyatkozhattak. A kassai születésű Kemény Gábor az önálló felvidéki közösség szerveződés gondolati kvintesszenciáját, „az elcsatolt területeken lezajlott szellemi fejlődés indítékát”, a kisebbségi helyzetben kialakult valóságsszemlélet, az állandó veszélynek kitett közösség lelkisége által kiformált „kisebbségi szellem” kialakulásában jelölte meg. A kisebbségi közösségi életforma volt az alapja annak az „új szociális fogalomnak”, amely „két évtized alatt emberibbé és európaibbá tette az elcsatolt magyar tömegek életét”.³³

A kisebbségi közösségek saját történeti előzményeiket is megpróbálták mozgósítani annak érdekében, hogy a kisebbségi peremhelyzet elárvultságát a korábbi regionalis, esetenként centrális erdélyi, felvidéki, délvidéki tradíciókkal próbálják meg ellensúlyozni. Így vált a felvidéki magyar szellemiség fokozatosan a „legnyugatibb magyar őrhelyé”, s kapott a transzszilvanizmus, a couleur locale lendületes regionalizmusán keresztül segédérveket mindegyik magyar önszerveződés.

A szlovenszkói magyarok számára a húszévnnyi első kisebbségi periódus „új arcú magyarsága” részben a régi magyar világgal való szakítást jelentette, részben pedig legeklatánsabban két ifjúsági szervezkedésben, a baloldali Sarló mozgalomban, illetve a Prohászka Kör munkájában jutott érvényre.³⁴ Az 1930-as évek mindhárom magyar kisebbség számára a kisebbségi evidenciák felülvizsgálatát, a „kritikai éra” periódusát jelentették. A kisebbségi missziós tudat túlzásainak, a revíziós csodavárás meddőségének elutasítása mellett a kormánypárti aktivizmusok kifulladásra is ekkor következett be.³⁵

A jugoszláviai magyar nemzeti közösség történetének két háború közötti szakaszában az apák és fiúk nemzedéke folyamatosan ütközni kényszerült a térség legnegatívabb kisebbségpolitikai gyakorlatát kialakító belgrádi vezetéssel. A tevékenységében folyamatosan akadályozott, majd 1929-ben felszámolt Magyar Párt vezetői – Deák Leó, Várady Imre, Sterliczky Dénes – számára éppen úgy, mint a fiatalabb nemzedék tagjai számára valójában csak a budapesti kapcsolatokra és támogatásra való hagyatkozás maradt.³⁶ A délvidéki revízió konfliktusos lefolyása, az 1942 telén az addig viszonylag nyugodt helyzetet végletesen megrontó „hideg napok” razziái, gyilkosságai előrevetítették a későbbi megtorlásokat. Máig csak becslésekre, részleges számadatokra hagyatkozhatunk az 1944. évi bosszúhadjárat magyar áldozataira vonatkozóan: ötezertől negyvenezerig terjed a többségükben teljesen ártatlanul kivégzett magyar civilek becsült száma, s mintegy 84 ezer magyart űztek el a jugoszláv hatóságok otthonaikból Magyarországra.³⁷

A két világháború közt a kisantant, majd Hitler által felügyelt térségben nemcsak a kisebbségi elitek, hanem maguk a kisállami kormányzatok is rendkívül szűkös mozgástérrel rendelkeztek. Magyarország két világháború közötti kisebbségi magyar támogatáspolitikája – a kezdeti kaotikus viszonyok rendezésével – a Bethlen István által kialakított, a budapesti kormány által szigorúan ellenőrzött, de a társadalmi szervezetek közreműködésének látszatát fenntartó csatornákon keresztül történt. Nemkülönbön a kisebbségi magyar pártok vezetői is állandó kapcsolatban álltak a budai Sándor-palotával, illetve a magyar külügyminisztériummal.³⁸

A 20. század első és második felének magyarországi progressziója, szellemi elitje folyamatosan érzékelte a kisebbségi magyar világok gyorsan változó társadalom-, gazdaság- és identitáspolitikai kontextusát, létkérdéseit. Valójában azonban Szabó Dezsőtől Babits Mihályig, Németh Lászlótól Móricz Zsigmondon és Bibó Istvánon át Illyés Gyuláig még a kisebbségi kérdésre nyitott írók, gondolkodók szellemi teljesítményeiben is a magyarországi társadalompolitikai, bel- és külpolitikai dilemmáik domináltak, s ezek folyamatosan más kérdéseket helyeztek előtérbe, mint amelyek a kisebbségi közösségek számára tényleges és gyors megoldásokat hozhattak volna.

Magyarország nemzet- és magyarságpolitikájának alakváltozatai

■ A Horthy-korszak nyíltan vállalt revíziós külpolitikájára hivatkozva jó ideig totális szellemi határázárát próbáltak vonni Magyarország köré, ami a magyar–magyar kapcsolatokat rendkívül megnehezítette. Ez a sokféleképpen akadályoztatott magyar–magyar érintkezés komoly kiesésekkel járt az emberek, családok, iskolák közötti informális és intézményes kapcsolatokban. Mindez máig érezteti hatását mind a magyarországi közvélemény történeti, kulturális értelemben egyaránt gyakori amnéziás tüneteiben, mind pedig a kisebbségi magyarok idealizált vagy éppen tudáshiányos Magyarország-képének homályaiban.

A maga módján persze Magyarország is sokban felelős volt ennek a kapcsolatnak az üzemzavaraiért. Kivált a pártállami korszak utazási tilalmai, korlátozásai ütöttek vissza. A Kádár-korszakban kezdettől fogva fenntartásokkal kezelt nemzetpolitikai kezdeményezések, aktivitások folyamatos korlátozása, tiltása ártott a kisebbségek és a magyar állam közötti viszony normális működtetésének. A kisebbségi magyarsággal való kapcsolattartás 1968–1983 közti megtúrt státusza sem volt igazán alkalmas arra, hogy akárcsak a magyar külpolitikában érdemi változások történhettek volna.

Magyarországon kezdetben a történeti állam és a magyarság államjogi megosztottsága volt a kérdések kérdése. Kisebbségi magyar megközelítésben viszont a kulturális megmaradás, egzisztenciális megélhetés, a többséggel való normális együttélés, a lokális, regionális közösségek megszerveződéséhez szükséges intézmények működtetése jelentette az alapkérdéseket. A politikai és etnikai alapozású magyar nemzetkoncepció Trianonnal megtörtént hasadását sem a magyar támogatáspolitikai, sem a revíziós előkészületek nem tudták kezelni.

Pedig a magyar nemzet egységének központi céljaként megfogalmazott helyreállításával egy időben – bármilyen forgatókönyv szerint is gondolták el – óhatatlanul megoldást kellett volna keresni a szomszéd nemzetekkel való *modus vivendi* alakítására is. Ez a feladat azonban jórészt rászakadt a kisebbségi magyar értelmiségre, amely szükségből erényt kovácsolva megpróbált ennek a valójában előzménytelen politikai feladatnak a maga módján megfelelni.

■ Kelet-Közép-Európa 1947–1953 között alapjaiban megtörtént szovjetizálása nyomán kevés különbséggel a térség nemzetállamai centralizált pártállamokká váltak, amelyek nemzeti jellege a monopolhelyzetbe került kommunista pártok szükségleteinek megfelelően elhalványult vagy időnként felerősödött. A nemzeti kérdés megoldására a proletár internacionalizmus Szovjetunióban már kipróbált ideológiai, politikai receptjeit adaptálták. Ezek távoli célja a szocialista nemzeteknek a nemzetközi munkásmozgalomban való egységesülése, a hétköznapi gyakorlatban pedig az etnikai, nemzeti konfliktusok minél teljesebb kikapcsolása az állam és a társadalom életéből.

A kommunista állampártok nemzetpolitikája kezdetben három lábon állt. A nemzet történelméből a haladó hagyományok mentén új nemzeti történeti tradíciók biztosították a korlátlan osztályhatalom legitimitását. A kisebbségi kérdést a helyi adottságoknak és a hatalmi igényeknek megfelelően kezelték. Az egymással szomszédos „szocialista nemzetek” közti feszültségeket pedig a pax sovietica és a szovjet blokk érdekeinek alárendelten befagyasztották.³⁹

Ami a kisebbségi kérdés pártállami kezelését illeti, a holokauszt és a csehszlovákiai, lengyelországi, magyarországi, jugoszláviai német kisebbségek felszámolását követően a felsorolt államokban a lakosságcserek, kényszerasszimilációk, kényszer-migrációk hatására a maradék népcsoportok nemzetiségi identitása is elbizonytalanodott. Románia kisebbségpolitikai különfejlődését alapvetően a világháború végén kialakult észak-erdélyi bizonytalanságok és a szovjet befolyás növelésének szándéka magyarázta. A székelyföldi magyaroknak 1952-ben szovjet mintára megadott autonómia funkciója alapvetően a központi kormányzat döntéseinek végrehajtását jelentette, de a nyelvhasználat, kultúra, oktatás terén széles körű jogokat biztosított.⁴⁰

A jugoszláviai különút okai mélyebbek. A világháború során lezajlott súlyos szerb–horvát konfliktusok, a magyar kisebbséget ért partizánbosszú logikájának folytatathatatlanságát felismerve Tito radikálisan új nemzetiségpolitikai modell kialakítása mellett döntött. Az egyéni boldogulást nem akadályozva, a kisebbségi nyelvhasználatot támogatva a modell legfőbb célja az ország integritásának, a belső nemzetiiségi konfliktusok megelőzésének biztosítása volt, s ezért a kisebbségek jogérvényesítése, közösségépítése felől nézve a többi pártállamhoz hasonló kirakatpolitika jellemezte.

Csehszlovákiában – Szlovákiában és a két világháború közötti Ruszinszkon – az első kisebbségi periódus viszonylag konszolidált teljesítménye ellenére 1945 után a legagresszívabb etnikai homogenizálási forgatókönyvek kezdtek el megvalósulni. Az egyoldalú elűldözéshez ugyan Prága nem kapott nagyhatalmi engedélyt, a csehszlovák deportálások, a kikényszerített csehszlovák–magyar lakosságcsere, a százezrekre kiterjesztett kényszerasszimiláció – az 1946. évi hírhedt reszlovakizációs rendelet nyomán – mind-mind azt jelezte, hogy a Harmadik Csehszlovák Köztársaság semmilyen közösséget sem kívánt vállalni a pozitív masaryki kisebbségpolitikai örökséggel. A csehszlovák pártállam 1968. évi rövid ideig tartó reformkorszaka is csak látszatintézkedéseket hozott: az 1968. évi nemzetiségi törvény jórészt papíron maradt, a Husák-korszakban pedig ismét felerősödött az asszimilációs nyomás.

A magyar pártállam 1956 előtt a szomszédokkal megkötött barátsági és együttműködési, illetve kulturális szerződésekkel letudta a kötelező gyakorlatokat. A testvéri pártok folyamatos egyeztetésében 1956-ig azonban nem került terítékre a magyar kisebbségek – a szocialista szótárban: nemzetiségek – helyzete, kérdése. A prágai, bukaresti, belgrádi magyar követségi jelentések ugyan viszonylag rendszeresen beszámolnak a magyar vonatkozású eseményekről, időnként kritikus beszámolókat küld-

ve a magyar oktatás, kultúra fogyatékoságairól, a kétoldalú kapcsolatokban a kérdés a pártállami kelet-közép-európai kapcsolatok első évtizedében szinte nyomtalanul eltűnt. Budapest, habár folyamatosan regisztrálta a kisebb-nagyobb panaszokat, nemzetpolitikájával is belesimult a szovjet térbe. Révai, Rákosi, Gerő minden bizonnyal meg volt győződve arról, hogy a kommunista internacionalizmus automatikusan megoldja a nemzetiségi ellentéteket. Ez az állampártok által folyamatosan hangoztatott automatizmus-elmélet azonban inkább csupán a problémák eltakarását szolgálta. A Szovjet Kommunista párt XX. kongresszusának hatása hozott ugyan némi mozgást, a magyar kérdés előtérbe kerülése azonban az 1956-os forradalomhoz kötődik.⁴¹

A Kádár-korszak magyarságpolitikai dilemmái

■ A Magyar Szocialista Munkáspárt az 1956–1958 között a forradalom idején felerősödött nemzeti érzések kezelése végett arra törekedett, hogy legalább a politikai takтика szintjén tisztázza viszonyát az alapvető nemzeti kérdésekben. A párt elméleti folyóiratában, a *Társadalmi Szemlé*ben 1959 nyarán közreadott elemzés végkövetkeztetése a nacionalizmus elleni harc fokozásának hangoztatása volt.⁴²

A kádári nemzetpolitikai doktrína három alapeleme állt össze ebben a félhivatalos dokumentumban: a szovjetellenességgel, antiszemitizmussal és a revíziós igényekkel szembeni kíméletlen nacionalizmusellenesség az 1980-as évek közepéig megkülönböztető sajátossága maradt a Kádár-rendszernek a térség többi kommunista rezsimjéhez képest. A proletár internacionalizmus hétköznapi belpolitikai gyakorlatában Kádár a magyarországi kisebbségekkel szembeni kezdeti kemény fellépést mérsékelve a fokozatos engedelmények útjára lépett, és 1968-ig eljutott a nemzetiségi politika pozitív alakításának igényéig.

A szovjet táboron belüli kapcsolatokban Kádár az otthoni rendteremtést követően az 1960–1970-es évek fordulóján a szomszédsági kapcsolatokban óvatos nyitást hajtott végre az egyfajta korlátozott kölcsönösségi gyakorlat alapján. 1968-ban a Hazafias Népfront, 1969-ben az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága, majd pedig 1972–1973-ban az MSZMP Központi Bizottsága részére készült belső vitaanyag a szomszéd országokbeli magyar kisebbségekről. Az 1969-es agitprop irat a nemzetiségeknek a szocialista országok közötti hídszerepét hangsúlyozta.⁴³

A Kádár-rendszer nemzetpolitikájának korlátoltságát mutatja, hogy bár 1968 után évente szembesül hol a jugoszláviai, hol a csehszlovákiai, hol pedig az erdélyi vagy kárpátaljai magyarok sérelmeivel, érdemi lépésekre egyszer sem szánta el magát. Mindez a párttagság és az állami intézmények vezetői részéről egyre gyakoribb kritikai észrevételeket váltott ki. Az eredendően antinacionalista magyar pártállami rendszer ingerküszöbét, az 1959-es doktrína kereteit csak az antikommunista ellenzék fellépésében központi helyet kapott kisebbségvédelem tudta áttörni, ami az 1980-as évek második felében lendületbe hozta az MSZMP nemzeti orientációjú reformtényezőit.

A sajátosság méltósága, avagy a kisebbségi paradigma korlátai

■ A pártállami évtizedek kisebbségi mérlege alapvetően negatív. A túlélés, a helyben maradás, az etnikai állag megőrzésének érdemeit aligha lehet fejlődésként beálicsillítani. Az ideológiai, hatalmi monopóliumaival felszerelt, egyre inkább nacionalista harci színekbe öltözött kelet-közép-európai pártállamokban a magyar közösségek ismétellen megtapasztalhatták a kényszerközösség erejét, esetenként szolidaritásig mélyülő összetartó erejét. A kommunista pártok nemzetiségi politikájában még az

anyanyelvi oktatásügy helyzete, jövője is megkérdőjeleződött. A Magyarországgal való szabad kapcsolattartás elé mindig új és új korlátokat állítottak. A magyar újságok, rádió, tv-adások elérhetősége időről időre bizonytalanabbá vált.

Mindez a két világháború közti korszak legtarajosabb periódusaihoz hasonló módon növelte az ellenállás, az összefogás képességét. A kisebbségből szocialista s „együtt élő” nemzetiségi magyarokká lett romániai, ukrainai, csehszlovákiai, jugoszláviai magyarok jelentős része számára az egymástól egyre jobban különböző, egymással egyre gyakrabban konfliktusba keveredő pártállamok olyan mértékben elidegenedtek, hogy a korábbi integrációs pályák megszakadtak. Ezzel párhuzamosan viszont a magyar közösségek vonzereje növekedni kezdett. Az irányított munkahelykiutalás, a szocialista urbanizáció, iparosítás ugyanakkor korábban soha nem tapasztalt belső migrációs mozgásokhoz vezetett, ami viszont a nyelv- és identitásváltási tendenciákat erősítette fel.

A kisebbségi magyar irodalom, színház, tudományosság, honismereti, műkedvelő, gyűjteményi munka ezzel együtt kínált némi menedéket a magyar közösségi önszerveződéseknek. Romániában, Csehszlovákiában, de egyre inkább Jugoszláviában is az 1980-as években az első nyilvánosság szintjén jórészt már csak metanyelvi, metaforikus célzásokban lehetett véleményt nyilvánítani. A Gáll Ernő által *A sajátosság méltósága* címmel közreadott könyv és a nyomában kibontakozott utolsó 1989 előtti nyilvános erdélyi magyar önértelmezési vita a kommunista nemzetiségi politika zsákutcájának pontos lenyomatát adta. Hasonlóképpen a Balla Kálmán által a szlovákiai magyar irodalom kategóriájának létjogosultságáról kezdeményezett ankét résztvevőinek többsége is mielőbb le kívánt számolni a kisebbségi-nemzetiségi paradigmával.⁴⁴

A kisebbségi magyar ellenzéki mozgalmak: a Duray Miklós vezette Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága munkatársai, aktivistái, a kolozsvári *Ellenpontok* c. lap szerkesztői, kis közösségekben dolgozó lelkészek, írók, művészek, mérnökök ismerték fel a pártállami nemzetiségi politika teljes csődjét. Mindezek a kisebbségi magyar teljesítmények az egymástól való részleges elszigeteltség, az egyre áthatóbb cenzurális viszonyok közepette mindenkit felvillanyoztak.

Mindent egybevetve a magyar nemzetpolitika szempontjából a pártállami négy évtized jórészt elveszett időnek számít. A kétféle magyar nemzetfelfogás távolsága tovább nőtt, Magyarország anyaországi szerepvállalása minimális mértékben érvényesült, a kisebbségi közösségek önszerveződési potenciálja pedig rohamosan csökkent. A késői Kádár-korszak Magyarországnak viszonylagos ideológiai szabadsága, gazdasági teljesítményei ugyanakkor mégiscsak felszinen tartották az összmagyar tájékozódás igényét és lehetőségét. Éppen ezért sokak számára nem volt meglepetés, hogy a rendszer- és értékváltást ígérő 1989. évi változások a lengyelek mellett talán éppen a – magyarországi és a kisebbségi – magyarokat érték a térség népcsoportjai közül a leginkább felkészülten. Az 1987. június 27-i százezres budapesti Erdély-tüntetés méltóságteljes tiltakozása pedig a magyar kulturális nemzet szolidaritás- és értékközösségének működőképességét is bizonyítani látszott.

■ JEGYZETEK

1. A 20. század magyar kisebbségtörténetére vonatkozó eddigi átfogó, összegző munkák közül lásd Borsody, Stephen: *The Hungarians: A Divided Nation*. Puskai Corvin, New Haven, 1988; Bárdi Nándor: *Tény és való*. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004; Bodonyi Ilona: *Idők szorításában*. A magyar kisebbség helyzete a szomszédos országokban 1920 és 1938 között. Kairosz Kiadó, Bp., 2002; Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, Bp., 2008. A magyar kisebbségtörténet módszertani, fogalmi problémáiról lásd utóbbi kötet recenzióját. Egry Gábor: *Létezik-e kisebbségtörténet?* Korunk 2009. 5.

2. „...nehéz lemondani a saját igazunkról, de az élet érdekében el kell fogadni ezt a szabályt: ami velem történik, annak sose keressen, sose fogadjam el a külső okát addig, amíg csak egyetlen ok is van, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy az a valami megtörténjék. Inkább legyek igazságtalan és kegyetlen önmagamhoz, mint hogy

- a magam igazolására külső okokat találjak.” Makkai Sándor: Magunk revíziója. Kvár, 1931. (Új kiadása: Pro Print, Csíkszereda 1998. 66.) Egy másik hangsúlyos kisebbségi magyar történelemértelmezésre példa Grendel Lajos (2005): Magyar traumák – magyar téveszmék. In: Romsics Ignác – Szegedy Maszák Mihály (szerk.): Mi a magyar? Habsburg Történeti Intézet – Rubicon, Bp., 75–91.
3. Vö. Kiss Endre: Tizenkilencedik századi nemzetkonceptciók tipológiája. In: Diószegi László (szerk.): Magyar-ságkutatás 1995–1996. OSZK, Bp., 1996.; www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/Magyarsag_kutatas_1995_96/pages/003_kiss_endre.htm
4. Brubaker, Rogers: Nacionalizmus új keretek közt. L. Harmattan, Bp., 2006. 85–90.
5. E tekintetben a század első és utolsó történeti összefoglaló munkája is egybehangzó állításokat fogalmazott meg, lásd Szekfű Gyula: Három nemzedék, és ami utána következik. ÁKV – Maecenas, Bp., 1989; Romsics Ignác Magyarország története a XX. században című munkája (Osiris, Bp., 1999. 518).
6. A kiáltvány a nemzeti önkormányzatiságban jelölte meg a megoldás útját: „Kétmillió magyarra mint fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek közt nemzeti autonómiánkat, melynek egy részét saját szabad elhatározásából ígéri nekünk Románia szentesített törvénye: a gyulafehérvári határozat, más részét megszerzi akaratunk és erőnk, másfelől, Románia józan belátása.” Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához. In: Kós Károly – Zágoni István – Paál Árpád: Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere. Lapkiadó és Nyomdai Műintézet Rt., Kvár, 1921. www.huncor.com/sy/documents/kialtoszo.htm
7. Illyés, Csoóri nemzetfelfogásának kisebbségi magyar vonatkozásairól lásd Görömbei András: „Az elvesztett hazák csikorognak.” Csoóri Sándor a kisebbségi magyarságért. Új Forrás 2000. 3.
8. Brubaker, Rogers: i. m. 61–65.
9. „A depravációs modell lényege, hogy az asszimilációs folyamatot olyan általános értékvesztésként értelmezi, ahol a kisebbségben élő közösség idegen etnikumhoz történő hasonulása során elveszíti etnikai identitását az attribútumait. Ezek szerint az asszimilációs tendencia betetőzése az etnikai tudat teljes cseréje. Ez azt is jelenti, hogy depravációs olvasatban maga a társadalmi élet olyan létmód, mely alapvetően etnikai meghatározottságú.” Biczó Gábor: Megjegyzések Vetési László Szórványstratégia – nemzetstratégia című tanulmányához. Magyar Kisebbség 2003. 3. (21); www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=16&cikk=m000301.html
10. A kisebbségi magyar világok értelmezéseinek irodalmára vonatkozóan lásd Szarka László: A kisebbségi magyar közösségek helyzete és fejlődési tendenciái a kutatások tükrében. Korunk 2004. 1. A művelődéstörténeti kutatások túlsúlya összefügg az irodalom különleges szerepével, a különböző cenzurális viszonyokkal szembeni ellenálló erejével. Az irodalomtörténeti feldolgozások közül lásd pl. Gáll Ernő: Tegnapi és mai önismeret. Kriterion, Buk., 1975; Pomogáts Béla: A transzilvánizmus. Akadémiai, Bp., 1983; Cseke Péter: Metaforától az élet felé. Kisebbségi értelmiség – Kisebbségi nyilvánosság. Kriterion, Buk.–Kvár, 1995; Görömbei András: Létértelmezések. Felsőmagyarország, Miskolc, 1997; Láng Gusztáv: Kivándorló irodalom. Komp-Press, Kvár, 1998.
11. A kisebbségi magyar gazdaságtörténet újabb irodalmából lásd pl. Hunyady Attila: Romániai magyar gazdaságpolitika 1918–1940. Magyar Kisebbség 2000. 2. 322–34; Uő: A kisebbségi magyar szövetkezeti intézmény a két világháború között. Korunk 2002. 4. 65–76; Uő: Nemzetépítés és szövetkezeti politika. Székelyföld 2002. 5. 81–129; Somai József (szerk.): Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kvár, 2001; Uő (szerk.): Szövetkezetek Erdélyben és Európában. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kvár, 2007; Kovács Attila: Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2004; Gaucsik István (szerk.): A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszerveződése 1918–1938. Kalligram, Pozsony, 2008; Simon Attila: Telepések és telepés falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2008.
12. A kisebbségi önértelmezés filozófia- és mentalitástörténeti megközelítéseire lásd pl. Végel László: Lemondás és megmaradás. Esszék. Cserépfalvi, Bp., 1992; Cs. Gyimesi Éva: Gyöngy és homok. In: Honvágy a hazában. Pesti Szalon, Bp., 1993; Balla D. Károly: Kis(ebb)ségi magyar skizofrénia. Ungvár – Bp., 1993; Egyed Péter: Az ész hieroglifái. Regio, Bp., 1993; Cseke Péter (szerk.): LEHET – nem lehet? Kisebbségi létértelmezések (1937–1987). Mentor, Mvásárhely, 1995; Hódi Sándor: Kisebbségi létértelmezések. Balaton Akadémia, Balatonboglár, 1997; Balla D. Károly: A hontalanság metaforái. Bp., 2000; Gábor Csilla – Selyem Zsuzsa (szerk.): Kegvesség, kultusz, távolítás. Scientia, Kvár, 2002; Balázs Imre József: Mint egy úszó színház. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2005; K. Lengyel Zsolt: A kompromisszum keresése. Pro-Print, Csíkszereda, 2007; Vajda Gábor: A muszáj-Herkules. Életjel, Szabadka, 1997; Balla D. Károly: Magyarul beszélő magyarok. EÖKI, Bp., 2008; Öllös László: Az egyetértés konfliktusa. A Magyar köztársaság alkotmánya és a határon túli magyarok. Fórum Intézet., Somorja, 2008.
13. Az első két évtizedben a kisebbségi magyarok és Magyarország viszonyának meghatározása volt a legfőbb értelmezési keret. Szabó Dezső, Babits, Szekfű Gyula, Németh László, Móricz egyaránt azt hangsúlyozta, hogy Magyarország legnagyobb feladata a kisebbségi magyar közösségek védelme. Németh szerint „a magyarságnak Trianon után nem volt nagyobb feladata, mint hogy idegen kézbe került testvéreit, ott, ahol voltak, életben tartsa”. Németh László: A magyar élet antinómiái. In: Uő: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1989.
104. Szekfű és Németh László álláspontját ismerteti Görömbei András: A kisebbség nembelisége. Grezsa Ferenc a határon túli magyar irodalmáról. Tiszatáj 2008. 1. sz. 84; Dénes Iván Zoltán: Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. Osiris, Bp., 1999; Kósa László: A magyar nemzetudat változásai. Európai Utas 2000. 4. (41.), <http://www.hhrf.org/europaiutas/20004/18.htm>
14. Az Erdélyi Helikon körének tagjai alapvetően ezt a vonulatot képviselték. Pl. a transzszilvanista toposzokat részben felülvizsgáló Vallani és vállalni vita kiokoskodója, Berde Mária vagy a folyóirat vezető szerkesztője, Kuncz Aladár. Lásd pl. Kuncz Aladár: Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában. I–II. Nyugat 1928. 20–21; Kántor Lajos: Vallani és vállalni. Egy irodalmi vita és környéke (1929–1930). Kriterion, 1984. A kisebbségi többletfelelősség alapdokumentumának a két világháború közt Makkai Sándor Magunk revíziója c. idézett munkáját tekinthetjük.

15. Egészen különböző alapállásokból jutnak el egymástól eltérő habitusú szerzők a kisebbségi paradigma tagadásáig. A legnagyobb hatású írások közül lásd pl. Makkai Sándor: Nem lehet. Láthatár 1937. 2. 49–53. A püspökségéről lemondó és Magyarországra távozó Makkai írását és a kirobant vita anyagát lásd Cseke Péter – Molnár Gusztáv: Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Héttorony, h. n. 1989. A baloldali indíttatású és meggyőződésű érsekújvári születésű Jöcsik Lajos pl. a következő érveléssel zárta le az első kisebbségi korszakot: „Egy népcsoport nem élhet teljes és kiegyensúlyozott életet csak a népi tudat alapján. A nemzeti tudat teljessége, az ökümenikus elemekkel értett teljessége nélkül csak sorvadt létet élhet a csoport és az egyes. A népiség vonalán csak súlyos időket lehet átvészelni. Behúzóadás a nádba ez. S a nádban csak a veres hasú béka hangját utánozva adhat tudomást magáról társának az ember. Nádi élet: ez a kisebbségi helyzet.” Jöcsik Lajos: Iskola a magyarságra. Egy nemzedék élete húszéves kisebbségben. Nyugat, Budapest 1939, 65. A két világháború közti csehszlovákiai magyar interpretációs vitákról lásd Szarka László: „Nádi élet”, „eltűnt gondolatok”. Szlovákiai magyar önértelmezések az első bécsi döntés idején. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2007. 3. 51–63.

16. Az aktivista magatartás sokszínű motivációját érzékeltetheti, hogy minden kisebbségi korszak minden számottevő áramlata meg tudta szólítani a kisebbségi magyar eliteket. A két világháború közötti korszakban pl. Simon Attila: Lelley Jenő aktivista kísérlete a húszas évek végén. Adalékok a két világháború közötti szlovákiai magyar aktivizmus történetéhez. Acta Historica Danubiensia 1, 2007. 36–45; a pártállami korszak rövid reformperiódusainak magyar részvételére lásd Szabó Rezső: A Csemadok és a prágai tavasz. Kalligram, Pozsony, 2004; Rehák László: A nemzetiségek nyelvi egyenjóságára vonatkozó politikai nézetek alakulása Jugoszláviában. I–II. Belgrád–Szabadka, 1970; Király Károly: Nyílt kártyákkal. Önéletírás és naplójegyzetek. Nap, Bp., 1995.

17. Németh László: Magyarok Romániában, Az útirajz és a vita. (Egybegyűjtötte, a szövegeket rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Nagy Pál.) Mentor, Mvásárhely, 2001. 64.

18. Uo. 66.

19. „Én, N.N. hűséget esküszöm I. Ferdinánd román királynak s a Consiliul Dirigentnek, hogy az ország törvényeit és rendeleteit megtartom, felelteseimnek engedelmeskedem, hivatali köteleességeimnek pontosan és lelkiismeretesen teszek eleget, az ország s a polgárok javát előmozdítom, s a hivatali titkot megőrzöm. Isten engem úgy segítse!” Az eskütételt elutasítókat a berendezkedő román hatalom az állásukról önként lemondó, illojális idegeneknek tekintette, s velük szemben semmilyen kötelezettséget nem vállalt. A nagyszzebeni román Kormányzatának 1919. január 14-én (!) kibocsátott két rendeletéhez hasonló eljárást választott a csehszlovák, illetve a szerb–horvát–szlovén állami adminisztráció is. Balogh Júlia: Hűségeskü. História 1991. 2–3. A hűségeskü letételét elutasító felvidéki magyar vasutasok s más közalkalmazottak ezreit bocsátották el állásukból 1919 tavaszán.

20. A kisebbségi sorsközösséget vállalni nem tudó vagy nem akaró értelmiségi, hivatalnoki rétegek megítélésében sokféle szempontot figyelembe lehet venni. Távozásuk ezzel együtt negatívan befolyásolta a „kényszerközösségek” kialakulásának, megszerveződésének első szakaszát.

21. Brubaker szerint „az elvesztett területekről a csonka Magyarországra való magyar kivándorlást az a tény korlátozta, hogy lényegében mindvégig a közép- és felső osztályokat érintő jelenség maradt”. Brubaker, Rogers: i. m. 158. A korabeli magyar statisztikai feldolgozás szerint a regisztrált 426 ezer menekült és áttelepült magyar közt az önálló keresőknek 21 százaléka volt állami, megyei vagy városi, községi tisztségviselő, 22 százaléka állami vállalati alkalmazott. Az iparosok, kereskedők vagy általuk alkalmazott személyek együttes arányszáma 29 százalék, a földbirtokosoké 10, az úgynevezett magánzóké 8, a bányákban dolgozóké pedig 5 százalék volt. Ezenkívül százával jöttek ügyvédek, orvosok és gyógyszerészek is. Petricevich Horváth Emil: Jelenítés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi tevékenységéről. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1924. 37–38; Mócsi I. István: The Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921. (=East European Monographs CXLVII Brooklyn College Press Distributed by Columbia University Press, New York, 1983. <http://www.hungarian-history.hu/lib/mocsy/mocsy00.htm>)

22. „A fiatal magyar felvidéki nemzedék az elmúlt évtizedben évekkal előrejárt a magyarországi szellemi, társadalmi mozgalmaknak. A felvidéki lélek mindenekelőtt társadalmi lélek. A felvidéki ember városlakó, városépítő, a társadalomnak közvetlenebb és gyakorlatibb szellemi közegében él, mint a puszták népe.” Márai Sándor: Ajándék a végzettől. A felvidék és Erdély visszacsatolása. Helikon, Bp., 2004. 88.

23. A Bethlen István által kialakított támogatáspolitikai rendszerről lásd Bárdi Nándor: A keleti akció – A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. In: Diószegi László (szerk.): Magyarságkutatás 1995–96. OSZK, Bp., 1996, 143–190; Angyal Béla: A csehszlovákiai magyarsági támogatása a két világháború között. Regio 2000. 3. 133–178.

24. „...én nem akarok megelégedett nemzetiséget kreálni a magyarságból Csehországban, nekem a célom az, hogy a magyarság ne maradjon Csehországban s én Csehszlovákiában nem magyar politikát, de magyarországi politikát csinállok.” Angyal Béla (szerk.): Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2004. 373.

25. A kisebbségvédelemre vonatkozóan lásd Balogh Artúr: A kisebbségek védelme. Berlin, 1928; Baranyai Zoltán: A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve. Berlin, 1925; Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagymániában. Kvár, 1944. (Reprint kiad. Székelyudvarhely, 1994.) Szalayné Sándor Erzsébet: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században Gondolat Kiadó KÖR, Bp., 2003.

26. Ádám Magda: A kisantant és a magyar kisebbségi kérdés. História 1991. 2–3. 26–28.

27. Az első bécsi döntésről legújabbán lásd Sallai Gergely: „A határ megindul...” A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolata az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében. Kalligram, Pozsony, 2009. A szlovák magatartást részletesen elemzi Czettler Antal: Az első bécsi döntésről – 70 év távlatából http://www.hdke.hu/download/Czettler_Antal.pdf

28. A legfontosabb erdélyi magyar politikai párt tevékenységének dokumentumait adta közre György Béla: Irratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez. I. A vezető testületek jegyzőkönyvei. Pro-Print Könyvki-

- adó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Csíkszereda–Kvár, 2003. Jól nyomon követhetőek az erdélyi magyar politizálás hangsúlyváltozásai Paál Árpád munkásságában. Horváth Sz. Ferenc: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közti politikai nézetéről. In: Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (szerk.): Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században. Teleki László Intézet, Bp., 2005. 117–160.
29. Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Kalligram, Pozsony, 2009. 71–76, 157–176.
30. A visszatért felvidékiek anyaországgal való első konfliktusainak tapasztalatait idézi korabeli riportjában Márai. „Mit érezzünk, mi, a hazatértek, akiknek szeme szögletében még nem száradt meg a viszontlátás örömkönnýje, s mit érezzenek a többiek, akik odaát maradtak, túl a határokon, mikor felharsan a gyűlölet-orkeszter, mikor az emberek, akik tegnap még együtt dolgoztak a magyarságért, ma kölcsönösen egy vad politikai és sajtóháború füttykoncertjében állanak, mikor az emberek, akik egészen biztosan hűséges és becsületes magyarok, máról holnapra a gyűlölet hínárjában fuldokolnak.” Márai Sándor: i. m. 152.
31. „...míg Magyarország arra sem számíthat, hogy etnikai határait megkapja, addig Csehországnak nemzetközi segédlettel kisebbségellenítik az egész történeti területét, Lengyelország pedig elvesztett történelmi területéért hasonlóképpen kisebbségellenített kárpótlási területet kap. Magyarországon tehát a demokrácia jövőjét is érintő súlyos lélektani válsággal lehet számolni, Lengyelország és Csehszlovákia ellenben a nagy tömegű kitelepítésekkel kapcsolatban egy nagyméretű európai lelkiismereti válságnak válhatik még a szereplőjévé.” Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Uő: Válogatott tanulmányok (1945–1949). II. Magvető, Bp., 1986. <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/206.html#216>
32. Szvatkó Pál: A változás élménye. Válogatott írások. (Szerk. Filep Tamás Gusztáv, G. Kovács László) Kalligram, Pozsony, 1994. 26–29.
33. Kemény Gábor: Így tűnt el egy gondolat. A felvidéki magyar irodalom története 1918–1938. MEFHOSZ, Bp., 1941. 12–13.
34. Szvatkó Pál: i. m. 180–189.
35. Uo. 141.
36. A vajdasági helyzet legátfogóbb bemutatása A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Napvilág, Bp., 2004.
37. Uő: A sérelmi politikától az együttműködésig. A délvidéki magyarok kisebbségstratégiái 1918–1947. In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Liliium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely, 2006.; http://www.foruminst.sk/publ/disputa/7/disputa7_asajtieniko.pdf
38. Bárdi Nándor: i. m. 86–88.
39. Uo. 90–91.
40. A székelyföldi Magyar Autonóm Tartományról lásd Stefano Bottoni: Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története. Pro-Print, Csíkszereda, 2008.
41. A pártállami Magyarország magyarságpolitikájának erdélyi magyarokkal kapcsolatos fejlődéséről lásd Szesztyay Ádám: Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében, 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára. Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2002; Földes György: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989. Napvilág, Bp., 2007. A korszak erdélyi, romániai forrásainak gazdag válogatását adja Vincze Gábor (szerk.): Történeti kényszerpályák – kisebbségi realpolitika. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003.
42. A szocialista hazafiság kategóriájával megnyerhetőnek vélt munkásság hazaszeretét és a proletár internacionalizmus elveinek összehangolását sürgető dokumentum címe: A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Társadalmi Szemle 1959. 8–9.
43. Bárdi Nándor: i. m. 93–95.
44. Füzi László: A sajátosság méltósága. A hetvenes évek Korunkja és Gáll Ernő sorsmetaforája. Tiszatáj 1996.
1. <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/96-01/fuzi.pdf>

VASZILIJ BOGDANOV

Bolondünnepek

Pasziánsz Bahtyin-mondatokkal

Az októberi forradalom első évfordulójának megünneplésekor Pétervár feldíszítését a futuristáknak engedték át. A karnevál nélkülözhetetlen kellékei közé tartozott egy *pokolnak* nevezett groteszk építmény. Lenin vagy a Vlagyimir Iljicszet alakító hasonmás, színész vagy csekkista újra meg újra elindult a Szmolnijba, miközben a bolondpüspök ünnepélyes beiktatásán a csacsihasú, vidám és habókos szerzetesek szarral tömjéneztek, és a Téli Palotát vaktöltényekkel lőtték a lázadó vörösmatrózokat alakító semmirekellő csavargók és munkanélküliek, akik azt hitték, az egészért valami pénzhez is jutnak, de legalábbis vodkához, nem tudták, hogy a népbiztosok tanácsa szigorúan hazafias kötelezettségnek fogja fel az újra meg újra megismételt rohamait, amiért nemhogy pénz vagy vodka járna, de időnként kancsuka, hogy fürgébb mozgásra ösztökélje őket, s a megrakott trágyásszekerek tetején üldögélő papok vihogva, danolászva, bélsárral fröcskölnek a körülöttük tolongó csörgősipkás szájtátikat, szól a macskazene, a *charivari* mindent elnyomó és megszenteltelenítő, harsány dallama, az Internacionálé, *fel, fel, ti rabjai a földnek*, a fel vörösök, proletárok, a bunkócska. Rángatóznak a nyavalyatörősek. Idegenül és értetlenül vonulnak el az ünneplő menetoszlopok. Lebegyev művész vörös-fekete vitorlái előtt, amelyeket a Policejszkij hídra vont fel, de senki nem méltányolja a nemes szándékot, felidézni ama nyughatatlan napokat, és közben minden macskazenét elnyomva dörögnek az Aurora ágyúi. A „poklot” az ünnepély csúcspontján Lyonban is, mint akárhol máshol, a bolond- vagy számárünnepeken, rendszeresen felgyújtják, miközben a nevetséges mumus, a Maschecroute nevű, mindent elnyelő, feneketlen bendőjű szörnyalak képmását hordozzák körbe, és hahotáznak. Félő, hogy mohóságában Pétervárt is forradalmastól felzabálja, és soha többé nem okádja vissza. Közömbösen vonulnak el a parádé résztvevői, egyszerűen átmenve a karneváli tömegen, mintha a maszkurák és az álarcos üvöltözők nem is álldogálnának a zöld vásznak és a narancssárga

négyszögek mellett, amelyekkel Altman művész
kénye-kedve szerint borították be a körutat
és az oszlopokat a Dvorcovaja téren,
szembejönnek velük megint a makacs, hahotázó maskarák,
az állatmaszkokat öltő, üvöltöző, szarral dobálózó bolondok,
s ugyanúgy vonulnak el a komor ünneplők,
a kezükben kalapácsot és puskát tartó,
fantasztikusan eltorzított figurák mellett
a pétervári házak választófalainál, és Lenin,
kopasz fejét dörzsölgetve mocskos zsebkendőjével,
kiköp, megfogadva, hogy ma utoljára megy a Szmolnijba,
„Legyen elég!” – ordibálja, nem is látva a bolondokat.
A kalapácsot és puskát tartó figurák az egykori
résztvevőket láthatólag nem is emlékeztetik hajdani
hősi önmagukra, egyszerűen nem ismernek forradalmukra
a futurista művészek grandiózus látomásában,
közben lángol a karneváli pokol, visibálnak a maskarák,
a két ünneplő tömeg ismét összekeveredik,
Pétervár és Lyon köddé válik, a levegőben foszlik szét,
elillan, szétesik, és máris a Szelek hírhedett szigetén vagyunk,
lakói úgy halnak meg, hogy üvöltözve, vihorászva
nagyokat fingnak, kánonban szellentenek, elnyomva
a valami csoda folytán – de hiszen semmi nincs összehangolva,
nincs rendező! – egyre dörgő Aurora ágyúinak szavát,
és közben alfelükön át eltávozik belőlük a halhatatlan lélek.
De mi lesz vele? Mi lesz a forradalom szellemével?
Mi történik fennkölt emlékeikkel?! Zuhan,
egyre zuhan, elvtársak, az októberi forradalom árfolyama.
És sátrunk előtt, a szibériai kopár fennsíkon,
ahol menthetetlenül összekeveredik előttem,
végérvényesen eggyé válik a két látomás,
nyughatatlan árnyalakok kerengenek,
amelyeket minden valószínűség szerint a Maschecroute
nevű szörny okád vissza feneketlen bendőjéből,
megszentségtelenítve a természet lágy, bordóvörösben,
citromsárgában, karmazsinvörösben, olívazöldben,
méregbarnában és smaragdzöldben úszó, őszi harmóniáját.

A fenti vers a második szibériai füzetben található, minden valószínűség szerint 1943 tavaszán íródhatott. Egy olyan eseményre utal – világosított fel Léna nagymama –, melyet ők, Léven, hogy a tízes évek végén még Párizsban éltek, nem élhettek át, de tudtak róla. Nevezetesen, hogy évekig rendszeresen megrendezték az októberi forradalmat, művészek díszítették fel a várost, és lezajlott minden ugyanúgy. Ezt a bizarr jelenetsort vágja össze nagyapám egy középkori bolondünnep megjelenítésével. Mindig is Bahtyin nagy híve volt, leveleztek is, a hetvenes években, Péterváron is sokat találkoztak, nagyapám még barátjától, Tinyanovtól kapta meg az akkor még valahol Kirgíziában, száműzetésben élő Bahtyin Rabelais-ról készülő hatalmas monográfiájának a középkori bolondünnepre vonatkozó részleteit, amelyek mélyen megragadták. Bahtyin szerepel haláláig készülő Arcok a forradalmi menetoszlopból című ciklusában is, sőt az egyik utolsó szentpétervári füzetben egy Bahtyinnak címzett, a datálás szerint 1970-ben írott, személyes hangú verses levelet is felleltünk, amelyet kapcsolatok jobb megértése kedvéért, alább, függelékben idézünk. – Tatjana Bogdanova

Jó lenne már összejönni. Hogyan élsz, drága barátom?
 Érzékeled-e még, hogy az élet ellobbanó álom?
 Kirgiz sztyeppén lila fények, sámánok kísértetei
 gomolyognak, gyülekeznek Szibéria lidércei.
 Eltévedek életemben. Ablakom alatt a Néva
 csacska hajjai locsognak, hátam mögött ott áll Léna.
 Mondhatunk mi immár mindent, de a tények kőkemények,
 szuzdali kolostorok közt gomolyog az orosz végzet.
 Azt persze sose tudhatjuk, éppen mit hoz el a holnap.
 Vége lehet-e már egyszer dicső Szovjetuniónknak?
 Újraírod-e könyveid? Úgy hallottam, elfüstölted
 Goethe-monográfiádat? Úrrá lehet az enyészet
 azon, mit egyszer megírtál, s ijesztő papírhíányban
 sodorgattál cigarettát lapjaiból Ázsiában?
 De már Woland megmondotta: a kézirat el sosem ég,
 akkor sem, ha füstkarikák képét ölti. Ebből elég.
 Jó lenne, ha újraírnád. A már megjelent részletek
 izgalmasak, elbűvölnek, el soha nem feledheted,
 a helyet sem, ahol írtad, a nagy kirgiz pusztaságot,
 ahol újraélhetted a víg karneváli világot.
 Sötétségben álmodozva, papírod sem, gyertyád se volt.
 A sztyeppe felett bolyongott a skarlátveres telihold.
 S te vártad a napfelkeltét. Fénybe ivódtak az árnyak.
 De ne feledd, azóta is, a homályban, reád várnak.
 Írd hát újra Goethe-könyved. Ablakunk alatt az alkony.
 Várnak életünk árnyai, egy néptelen tengerparton.
 Ringatózunk nemsokára Kharón elképzelt ladikján.
 Töprenghetünk, miket mondott Izoldának búsan Trisztán.
 Addig mindent elfelejtünk. Használd ki maradék időd.
 Rekonstruáld a Goethédet. Dobok, trombiták, kereplők
 képzelt ricsájában éltél, karneváli hangulatban.
 Maszkok kerengtek körülöd. Ne feledd el: *minden megvan.*

*A versben megidézett, döbbenetes jelenet sajnos igaz, a nagy tudós, papírhíányban szenved-
 vén és szenvedélyes dohányos lévén, egyszerűen elfüstölte száműzetésében az akkoriban író-
 dó nagy Goethe-könyvének lapjait, s tudomásunk szerint sajnos soha nem írta újra, nem tud-
 ta, talán nem is akarta rekonstruálni. – Tatjana Bogdanova*

Bogdán László fordításai

K. HORVÁTH ZSOLT

TAGADÁS ÉS MEGVESZTEGETHETETLENSÉG KÖNYVE

Koós Anna: Színházi történetek – szobában,
kirakatban

Bálint István (1943–2007) és Halász Péter (1943–2006) emlékének

– ó mi szó
lehetne az,
melynél egy sem
trombitál fülemben
kedvesebben,
amelynek lényege csak ennyi: ellen!
melynek iránya csak ennyi: ellen!
melynek célja csak ennyi: ellen!
SZERB JÁNOS: Ó MICHAUX (1975)

I. A liminalitás formái

■ „Breznyik mindenáron szerette volna álmát megvalósulva látni. Sztavrogin vallomásához hét röfögő disznó társaságát képzelte el. Egyikünk sem ellenezte a röfögő disznókat, de nem hiszem, hogy bármelyikünk is szívesen látta volna ökelméket a színpadon. Persze ki tudja. [...] A Dosztojevszkij-jelenethez Breznyik kitalálta, hogy Sztavrogin vallomása részben élőben, részben felvételtől hangozzék el. A színpadra pedig a levél íróját, tehát Sztavrogint idéző, fejjel lefelé, övénel felakasztott bábut képzelt el. A bábu hasonlítson őhozzá. Két térde behajlítva, visszahullva, mint két sötét szárny. A bukott angyalra emlékeztető bábfigura a plafonról lógó embert maszkírozta. Rajta is sötét nadrág, világos ing, mellény. Arcán saját maszkja, halványan megvilágítva. A történet szerint felakasztotta magát. A Toneelraad, úgy is

mint producer, utánanézett a lehetőségeknek. Nemsokára jelentkezett az állatvédő egyesület, a gyermekvédő liga és a tűzoltóság. A bábu mellett Galus¹ és én vigyáztunk volna a hét röfögő disznóra. Péter kabátja lángra kap. Rendeletek szabályozták, hogy a holland színházban mit lehet csinálni és mit nem. Elvégre a királynő és az állam pénzéről van szó. Meghallgattuk az ellenvetéseket, a művészi szabadságra hivatkoztunk, majd magukra hagytuk az illetékeseket, döntések el, kivételt tesznek vagy sem. [...] Renée [...] összegyűjtötte az illetékesek döntéseit. A rendelkezés: se disznó, se gyerek, se tűz. Roppantul sajnálja. Várható volt. Rendben van, Renée, darab-címnek azért csak megfelel? *Pig, Child, Fire!* Felkiáltójellel a végén.” (186, 187. és 188.) E sorok írója bevallja, hogy bár felvételtől látta az előadást, sosem volt maradéktalanul érthető számára, hogy

II. A színház az egész „hibád”

végül is miért *Disznó, gyerek, tűz!* címet kapta a társulat egyik legismertebb előadása. Koós Anna e története megítélés szerint *kulcstörténet*, amennyiben nemcsak feltárja az olvasó számára a címválasztás körülményeit, de egyúttal implicit módon a társulat színházi, esztétikai hitvallását is magában foglalja, valamint rámutat arra a hallgatólagos, de a könyvön végigvonuló beállítódásra, melyet a tagadás és a megvesztegethetetlenség etikai alapállásában fogalmazhatunk meg. E két fogalom nélkül e társaság értékválasztásai, a mellettük való engesztelhetetlen kitarás értelmezhetetlen maradna. A tagadás nem mást jelent itt, mint az avantgárd etikájából jól ismert, minden adottat, minden előleget elutasító radikalizmust, magát a tagadás szellemét, mely a művészetet nem valamiféle produkciónak, leképzésnek tekint, hanem magának az életnek. Beleérti ebbe az életvezetés intenzitását, az életkoncepciók szélsőségeségét, másrészt fogalmazva azt a radikalitást, mely az életet addig tekint (túl)élhetőnek, ameddig a határai feszegethetőek. Ezt a Kassáig visszanyúló hevületet nevezte – mint ahogyan az előző részben kifejtettük – Mérei Ferenc önmagából, vagyis az élményből, a megélt életből táplálkozó avantgárdnak. A megvesztegethetetlenség pedig a téren és időn túli *ragaszkodás* ehhez a koncepcióhoz – a szó jó és rossz értelmében egyaránt, mely a társulathoz, ha jól értem, leginkább Koós Annát jellemezte. Látni fogjuk, hogy – egyéb szempontokat most nem említve – a társaság szétforgácsolódását az a szembenállás okozta, miszerint New Yorkban működtethető-e vagy sem az az attitűd, melyet Pesten alakítottak ki, vagy a színháznak reagálnia kell-e az új környezet új kulturális logikájára. A kimunkált etikához való ragaszkodást talán Koós Anna képviselte a legplasztikusabban, az új kultúra (popkultúra, graffiti stb.) beemelését pedig Bálint István. Talán nem véletlen az az implicit szembenállás, mely kettejük között végigvonul a könyvön – de erről később.

■ *A kegyetlenség művészete – ha nemcsak külsőségeiben az, hanem filozófiai végiggondoltságában is – úgy kénytelen tekinteni magát, mint az ésszerűsített, racionalizált szenvedés felvilágosult elfogadását, ad infinitum. Nem ígérhet megváltást, legjobb esetben emelkedő harmóniaszintet, a visszaesés kiküszöbölésének biztosítója nélkül. Élhet a ráhagyatkozás, türes és kivárás stratégiájával, de nem hihet benne véglegesen.*

Mészöly Miklós: *A „kegyetlen” művészet*

„Hol is kezdjem?” (23.) A történet kezdetei tulajdonképpen az egykori Egyetemi Színpad Pesti Barnabás utcai helyszínéig nyúlva vissza, ahová az akkor még gimnazista Koós Anna barátnőjével eljárt a különböző programokra: amatőr filmklub, külföldi szerzői filmek, próbák jellemezték a hely akkori miliójét.² Koós Anna saját bevallása szerint akkoriban idegenkedett „a” színházról, pontosabban fogalmazva attól a hivatalos színházról, melyet az akkori Budapesti kőszínházban, „a” közönség előtt adott elő „a” társulat. Megkockáztatom, nem maga a színház lehetett idegen számára már akkor sem, sokkal inkább annak hivatalos formája, az „élére vasalt változata”, „a” színházi világ. Érdekes, hogy itt sem az Universitas együttes előadásai, „hanem – amint írja – a próbák, ott is a színészek játékosága és tehetsége, nem utolsósorban pedig Ruszt József rendezői leleménye »lett a vesztem«. Bizonyára megtévesztett, hogy a színészek, a technikusok és a nézőtéri felügyelők barátkoztak velem. A hátsó bejáratnál beültem az üres nézőtérre és figyeltem az órákon át tartó próbát.” (28.) Kettős értelemben is sorsdöntő találkozás volt ez, mert itt ismerkedett meg az akkor – elvben – jogi pályára készülő Halász Péterrel, aki nem sokkal később a társa, majd hivatalosan is a férje lett. Jóllehet a társulat tagjai (Jordán Tamás, Sólyom Kati, Kristóf Tibor, Fodor Tamás, Hetényi Pál és a sűgő, Meiszner Márta) a szó hivatalos értelmében „ama-

török” voltak, mivel képesítés nélkül játszottak, ám elkötelezettségük, eltökéltségük (fizetség nélkül játszottak) gyorsan kiemelte őket a műkedvelők közül, s első-sorban külföldi szerepléseiknek köszönhetően elkezdtek jegyezni az Univerzitást. Legnagyobb sikerüket talán az 1967-es wroclawi diákszínház fesztiválon érték el a Ruszt által rendezett *Az özevgy Karnyóné* című előadással: a közönség tombolt.³

Wroclaw azonban nem pusztán egyetlen pont, egyetlen fesztivál helyszíne ekkoriban, hanem módfelett fontos milió, hiszen itt dolgozott 1965 után Jerzy Grotowski szegény színháza, mely óriási hatást gyakorolt a kortársakra, többek között az Universitas tagjaira is.⁴ Ruszt maga úgy fogalmazott, hogy *Az állhatatos herceg* című Grotowski-rendezés élete három megrázó színházi élményének egyike.⁵ Nem véletlen, hogy Molnár Gál Péter a *Népszabadságban* megjelent kritikája nyomában Grotowski-epigonnak nevezi a társulatot, bár Koós Anna maga sem bizonyos abban, hogy akkor sikerült volna kivonniuk magukat a lengyel színházművész hatása alól.⁶ „A Grotowski körül Nyugat-Európában és New Yorkban kialakult legenda terjesztői sem igen látták az eredeti előadásokat. Szárnyra kapott a kegyetlen színház mitikus fogalma, amit ki közvetlenül Grotowskinak, ki pedig az ő vélt mesterének, Antonin Artaud-nak tulajdonított.” (36.) Terjedelmi korlátok miatt itt nem követhetjük végig, hogy a szegény színházon, a Living Theaterön és a Bread and Puppet Theaterön stb. túl miféle hatások érték még az Universitas együttesét a nemzetközi fesztiválok légkörében, de Koós Anna leírása nyomán ugyancsak plasztikus képet kaphatunk az elzárt világból érkező, új utakat kereső társaság tapasztalatairól. Nemcsak esztétikai, színházelméleti értelemben, de a mindennapi élmények vonatkozásában is: „Hazafele menet egy hetet Párizsban töltöttünk. Keresztbe-kasul vibrált az utcakép. Olyan izgatottan jártam a Luxembourg-parkban, a Montmartre-on, a Quartier Latinben, mintha a Holdon lépkedtem volna.” (56.)

Az Univerzitással szépen ívelő pályaképet azonban egy szinte szokványos, kelet-európai mozzanat törte meg: az Egyetemi Színpad igazgatója (Koós Anna nem nevezi meg, de Rózsa Zoltánról van szó) a társulatnak járó száz dollárt Párizsban elsikkasztotta: „néhány héttel később Budapesten az Egyetemi Színpad közgyűlésén megkérdeztem az igazgatótól [...] mégis mi történt Párizsban a tiszteletdíjjal, nem kaptam kielégítő választ. Több se kellett neki. Így kerültünk ki. Húszéves korában senki nem érzi magát feltétlenül kirekesztettnek. Sőt. Éppen azon mesterkedik, hogy saját közegét, saját terét teremtsen meg a »többiek« között. [...] Ha – teszem azt – az ajtón kívülre kerül, akkor megrázza magát, és továbbmegy. A többiek vesztesége, nem az övé.” (56.) Bár Nánay monográfiája komplexebbnek értelmezi a történetet, egy visszaemlékezés természetéből fakadóan az elbeszélő énre koncentrál; a lényeg, hogy 1969 nyarán a legelszántabbak, akik új utakat, új kifejezési formákat kerestek (és nem szerződéseket), megváltak az együttestől.⁷ Ebből keletkezett a Kassák Ház Stúdió, melyet a Don Péter, Halász Péter gyerekkori barátja által vezetett zuglói Kassák Lajos Művelődési Ház fogadott be.⁸ Innentől datálódik a később, a betiltás nyomán lakásszínházzá alakult, majd az emigrációban Squat Theater nevet viselő társaság kemény magja. Halász Péterhez és Koós Annához még 1969-ben, az Universitas környékéről csatlakozik Breznayik Péter, majd bekapcsolódik a fiatal költő, Bálint István 1971-től, illetve valamivel később felesége, Kollár Marianne, illetve 1973-ban Buchmüller Éva.⁹ Persze az adott kontextusban, a Dohány utcában, Balatonbogláron vagy éppen Párizsban vagy New Yorkban többen is részt vettek az előadásban, de ez a hat ember jelentette a színház magját. Sajnos itt nem áll módunkban kitérni arra, hogy részletesen ismertessük az ekkoriban készülő produkciókat (*Két testvér balladája; Mindenki csak ül meg áll; A labirintus; Gyors változások; A skanzen gyilkosai; King Kong* stb.), a lényeg, hogy a tanács

nem engedélyezte sem a művelődési házban, sem a felügyeletileg ugyanide tartozó Rózsavölgyi Szabadtéri Színpadon a további fellépéseket. Ennek oka az volt, hogy a *New York Times*ban megjelent cikkben elhangzott az a kijelentés, miszerint a *Testvérballadát* „betiltották”, míg *A labirintus* „obszcenitás” címén verte ki a biztosítékot a tanács illetékeseinél. Súlyosabban az előbbi előadás eshetett latba, mely egy középkori történetbe illesztve mutatja be két testvér konfliktusát; a hivatalos álláspont szerint ez a csehszlovákiai bevonulás után politikai értelemben félreérthető volt.¹⁰

III. Belül tágasabb: a tág lakás

■ A végleges betiltás után merült fel a gondolat, hogy színházi tevékenységüket helyezték át a Dohány utcai lakás terébe. „A betiltás után, mely nem az első volt – mondta Halász Péter –, próbálkozhattunk volna tovább a Kassák Klubbal vagy egy másik helyszínen. [...] De nem. Nem akartunk a tanácsi tisztviselőknél újabb engedélyekért talpalni. Sokkal érdekesebbnek ígérkezett a lakás.”¹¹ Kényszer szülte előnnnyé formálták tehát a helyváltoztatást, mely a társulat egyik legtermékenyebb periódusa volt; nem feltétlenül kész produkciókat adtak elő, hanem ötleteket vittek színre. Mind Halász, mind Bálint utal arra, hogy *egyszer* adtak elő valamit, nem ismételték meg, a szó klasszikus értelmében nem is produkció, inkább a létezésük része, alkotóeleme volt a „színház-csinálás”. Ennek csúcspontja talán a naplószínház 1975-ben: „tavasszal új színházi sorozatot indítottunk. Péter szerkesztett egy nagy, négy-szögletes alacsony dobogót. Ennyi volt a »díszlet«. Erre, ez alá, e köré, aki akar, találjon ki egyesével, kettesével, ötösével, ahogy tetszik, egyszer-kétszer-többször ismétlődő vagy ismétелhetetlen előadásokat – naplószerűen. Kötetlen vagy kötött formában.” (144.) Bálint István egy visszatekintő beszélgetésben utalt rá, hogy ennek a színházi formának – bár ak-

kor ezt ők maguk sem érzelték – volt egy sajátos szociokulturális kontextusa, maga az államszocializmus, mely a másként gondolkodók politikai elnyomása és ellehetetlenítése mellett valahogyan mégis hagyott időt és teret az ideáknak – talán pont azért, mert nem volt piac és versengés, mint a kapitalizmusban.¹² Másféppen fogalmazva nem volt olyan élesen létkérdés a megélhetés, mint később Amerikában, ahol ki kellett fizetni a már akkor sem alacsony lakbért, s így a jegybevétele mégiscsak fontossá vált, így „rákényszerültek” az ismételésre – vagyis formabontó, kísérleti jellegük mellett „színházszerűbb” színházzá váltak, mert a kapitalizmus gazdasági és kulturális logikája ezt megkövetelte.

A Dohány utcában azonban felborultak a hagyományos „előadói” és „nézői” szerepek is: „közönségnek tekintettünk mindenkit – mondja Donáth Péter –, aki nem vett részt az adott produkcióban. Én is kerültem ilyen helyzetbe. A résztvevők bezárkóztak, és dolgoztak egy-két hónapig. Illetlenség lett volna bekukucskálni, mire készülnek. Szóval az úgynevezett bemutató mindig meglepetés volt. Amikor épült a Ház a szoba közepén, kizárólag azok tudták, mi készül, akik építették. [...] Már maga az építés is voltaképpen színház volt. *A Dohány u. 20-ban minden színház volt.* A konyhában üldögelni és zsíros kenyeret enni – az is színház volt. [...] Volt valamiféle meg nem fogalmazott, Dohány utca 20-beli viselkedésmód. Már ahogy ment fel a lépcsőn az ember, vitte magával a szerepét. Bementünk a kapualjba és tudtuk, hogy mi egy színház vagyunk.”¹³ Az a mozzanat tehát, ahogyan a hétköznapi élet teréből *kiemelt* színpadról visszatértek a leghétköznapibb térbe, a lakás intimitásába, minőségileg formálta át koncepciójukat. A lakás tere, különösen az ún. Ház-ciklus kapcsán, nemcsak az abban dolgozó ún. „színészeket”, de az ún. „közönséget” is megihlette: Tábor Ádám a ház külső „falára” tacepaóként rögzített manifesztumát Molnár Gergely és Surányi László reakciója követte, utóbb valami nyolc-tíz írás

volt már kifüggesztve, köztük Szentjóbý Tamás gondolatai is. Tábor a „szűk színház” gondolatára épülő reflexióját provokatív módon ellenpontosította Molnár Tág lakás című, szintén fogalmi paradoxonokra épülő írása.¹⁴ Látható, hogy a „színház”, a „színész”, a „néző” hagyományos elképzeléséhez kapcsolódó, a mindennapi élettől világosan izolált fogalmi hármasság érvényét veszti, s mindhárom elképzelés efemer érvényességét a Dohány utcai lakás színházi tér-idejében nyeri el.

Termékenysége, gondolati tágassága ellenére a Dohány utcai lakásszínház mégiscsak szűknek bizonyult, vagy ahogyan Halász Péter egyszer megfogalmazta, „gettóvá” vált, saját elképzeléseik börtönévé. A művészi terek és elképzelések mellett azonban – s ez a szegmens Koós Anna olvasatában jóval hangsúlyosabb, mint más, párhuzamos beszámolókból – az államszocializmus mind politikai, mind szociális értelemben igyekezett sakkban tartani a Dohány utca közösségét. Az utóbbi talán kevésbé ismert: állandó, bejelentett munkahely híjának apropóján egy ízben szociális gondozót küldött ki a tanács, s a gondozó utalt arra, hogy a kiskorú Galust a magyar államra hagyhatja a Halász házaspár, ha nem tudják eltartani őt. „Ezt fenyegetésnek vettem.” (148.) Az előbbi szempont az ismeretebb: az Algal László néven bemutatkozó Hábermann M. Gusztáv személyében a belügyminisztérium III/III-as ügyosztálya ügynököt állít rájuk, aki „Pécsi Zoltán” fedőnév alatt jelent a Dohány utcában lezajló beszélgetésekről, előadásokról stb.¹⁵ A másik ügynök pedig nem más, mint Bódy Gábor filmrendező, aki „Pesti” fedőnév alatt jelentett. A színház, sőt általában az underground szcéná történetével foglalkozóknak módfelett hasznosak Koós Anna azon szövegkritikai megjegyzései, melyek világossá teszik: Bódy nem egy jelentést úgy írt meg, hogy az előadást nem is látta. Tehát vagy szóbeszédre támaszkodott egy-egy epés megjegyzés papírra vetésekor, vagy – mint Dobay Péter filmje kapcsán – odaküldött valakit, és a felvételek alapján készítette el jelentését.¹⁶

A gettószerűvé vált helyzet és a politikai légkör lehetetlensége indulásra készítette a lakásszínház tagjait. „Idézés érkezett. A belügyminisztériumból. [Halász] Péterre és rám, illetve Breznnyikre vonatkozott. Valamikor ezen az ősszel. Megjelentünk. Az illetékes megkérdezte, hogy meddig akarjuk még folytatni a szobaszínházat. Ha nem hagyjuk abba, és börtönbe sem akarunk kerülni, kívül tágasabb. Az augusztusban kiküldött papír szerint még arra sem kaphatunk engedélyt, hogy benyújtsuk a kivándorlóútlevel-kérelmet. Vajon mi történt a kulisszák mögött?” (140.) Mivel az előző kérelemnél egyértelművé vált a hatóságok számára is, hogy – az 1968-as maoista per elsőrendű vádlottja – Pór György állt a kivándorlás ötlete mögött, elutasították azt.¹⁷ Egy évre rá – talán a mártírgyártás elkerülése végett – kiengedték őket. A fordulatban azonban szerepet játszhatott a Helsinki Egyezményhez vezető út, melynek végeredményeként 1975. augusztus 1-jén az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet résztvevői aláírták a Helsinki Záróokmányt, mely rögzítette a demokratikus államközösség és a szovjet érdekszféra közti enyhülés alapelveit. Sok egyéb mellett ennek egyik sarkalatos pontja volt, hogy a szocialista országok tudomásul veszik: államuk polgárai szabadabban utazhatnak, és könnyebben férhetnek hozzá a demokratikus világ uralkodó eszméihez.¹⁸

IV. Stranger than Paradise: Párizs, Amszterdam, New York

■ Fönt karzat bordó bársonyborítással, mindenfelé szobák. Aztán levisz a földszintre, a nagyterem alatt ugyanakkora, csak alacsonyabb mennyezetű terem, a bejáratban gipszszobor, madárijesztő-féle.

– Péter csinálta. Szobrokat is csinál.

Visszamegyünk a nagyterembe. A zenész eltűnt. (...) Elmeséli: a próbák nem sikerültek, Péter leállította az egészet, nem lesz a produkcióból semmi, bár ezt

még nem lehet tudni biztosan. Talán majd lesz zene, esetleg Nikó énekel, énekelt pár napja, voltak páran, nagyon jó volt.

Spiró György: *Honn*

A korábban már tárgyalt nevezetes ferihegyi búcsúztatás után a társulat Párizsba érkezett, s nem sokkal utánuk, februárban turistaútlevelemmel Bálint István, Kollár Marianne, valamint gyermekük, Bálint Eszter, továbbá Buchmüller Éva és két lánya, Major Borbála és Rebeka érkeztek meg Párizsba; a társulat egyesült. A kivándorlás mind az egyre fokozódó elnyomás, mind a művészi helyzet, létmód beszűkülése miatt logikusnak, már-már elkerülhetetlennek tűnt és tűnik ma is. Amennyiben akkor maradtak volna, éppen az írás elején kulcstörténetként aposztrofált éthoszukat, megalkuvást nem ismerő beállítódásukat kellett volna feladniuk. A kényszeremigráció révén, a franciaországi és hollandiai fellépések, fesztiválokon való részvételek egyfelől olyan kulturális közegehez adtak evidens módon hozzáférést, melyről a lakásba vonulás után, az útlevelelbevonás után nem is álmodhattak volna, másfelől – s a szöveg ezt is emfatikus módon tárgyalja – létfenntartásukat tekintve e radikális válaszadás roppant nehéz helyzetbe hozta őket. Bár Budapesten is a hivatalos társadalom peremén éltek, mégis a családi, baráti háttér, az ismerős környezet adta alkalmi munkák valamelyest biztosították megélhetésüket, ám az emigrációban, mind Párizsban, mind New Yorkban teljesen magukra, illetve barátaik segítségére voltak utalva. A könyv emigrációval foglalkozó részében a budapesti színtérmél sokkal hangsúlyosabban jelentkeznek tehát olyan apró-cseprő, a mindennapi megélhetés terhe felől mégis létfontosságú dolgok, mint hogy ki főz, honnan lesz pénz kifizetni a lakbért, ki foglalkozik a gyerekekkel, ki dolgozik a közösségért (és ki nem) stb. A könyv elolvasása nyomán úgy tűnik, a társaság 1985-ös szétköltözésének, szétválásának legalább annyira, ha nem inkább emberi-érzelmi, mint művészi-esztétikai okai voltak. Ezt alátámaszt-

ja az is, hogy bár Koós Anna felhagyott a színházzal, a többiek más társakkal, különböző felállásokban folytatták a munkát. Ez ugyanakkor messze nem jelenti azt, hogy az emigráció s ezen belül elsősorban New York ne lett volna fontos és értékes korszaka a társaságnak. Ennek sok szempontból épp az ellenkezője igaz: a *Pig*, *Child*, *Fire!*, az *Andy Warhol's Last Love* és a *Mr. Dead and Mrs. Free* című előadásai a Squat Theatre szakmai szempontból a csúcstra ért.¹⁹ Ekkor élheték azt a művészi életet, amelyet, ha „normális körülmények” között, vagyis ha nincs olyan elnyomás a kritikai-ellenzéki körökön, Magyarországon is élhettek volna. Már a szóhasználatom is árulkodó: normális körülmények között ugyanis azt kellett volna írnom, hogy „minden körülmények között” tudniuk kellett volna élni. A hidegháború politikai légköre, ezen belül az 1968 utáni Magyarország szigorú atmoszférája azonban egyáltalán nem ismerte a feltételes módot. Útlevelelük bevonásával ugyanis – a mai fogalmaink szerint – az állam korlátozta őket személyi és utazási szabadságukban. Nem volt „ha”, nekik ezek között a körülmények között *kellett* élniük az életüket. Az 1960–1970-es évek fordulója pedig – ahogyan Haraszti Miklós is utalt rá – az állam utolsó nagy kísérlete volt (maoista per, az utolsó íróper, a Lukács-tanítványok megbélyegzése, Balatonboglár felszámolása, a lakásszínház kiűzetése stb.), hogy a reneget, „másként” gondolkodó értelmiséget megfélemlítse.

A lakásszínház társulata azonban 1975–1976 körül a mellett a szabadság mellett döntött, amelyre fentebb utaltam – ennek a döntésnek azonban *ára* volt. Úgy sejtem, hogy amit a művészi szabadsággal hosszú távon megnyertek, azt az egymásrautaltság, az összesség és a nélkülözés miatt lassacskán elvesztették. Koós Anna, ha jól értem, elsősorban emberi veszteségként írja le a Squat Theatre végét. „Egyszer csak éktelen csörömpölés a konyhából. Az egész ház összefutott. Mérgében Péter mindent lesöpört a hosszú konyhaasztalról. Éva keményen

védte a gyerekeknek félretett kosztot, ha István beteg volt, neki járt külön narancs. Most Péter szeretett volna valamihez hozzáférni. Nem tudom, mivel húzta ki a gyufát, de annyi is elég volt, hogy már negyedik éve ugyanazt ettük, és mivel tényleg Éva főzött a legjobban, és tényleg neki [ti. Halász Péternek] volt a legnagyobb hangja, egyszer csak elege lett. [...] Mindent összetört, ami épp az asztalon volt. Éva kivonult a konyhából.” (286.) A beszámoló utolsó fejezeteit megtöltik az ilyen apró-cseprő, de hosszú évek óta kumulálódó emberi bosszúságokból fakadó, mégis elmérgesedő konfliktusok leírásai. Kívülálló, mint e sorok írója, nem tudhatja, valóban ilyen mélységű, antagonisztikus ellentétekbe kell-e torkollnia egy ilyen hosszú együttélésnek és együttalkotásnak, ám más példákból kiindulva többnyire elkerülhetetlennek látszik a csoportdinamika megbomlása. Sőt azt gondolom, hogy a társaság kemény magjának 1970-től egészen 1985-ig tartó együttműködése inkább példátlanul hosszú közösségi tapasztalat volt; a politikai elnyomás, margóra szorítás itthon, a gazdasági, megélhetési nehézségek az emigrációban hatástalanították az emberi konfliktusok és az egyre inkább eltérő művészi elképzelések centrifugális erejét.

Az utóbbira talán a „siker” fogalmának eltérő értelmezése lehet jó példa. Ha jól értem az 1985-ben hazalátogató Bálint Istvánnal és lányával, Bálint Eszterrel folytatott beszélgetés vezérfonalát, akkor Pisti – ahogyan mindenki szólította – egyértelműen leszűrte, hogy a Dohány utcai lakásban, az államszocializmus keretei között színházat művelni és New Yorkban színházat működtetni éppen a külső gazdasági, kulturális feltételrendszerek miatt ugyancsak különböző tevékenységet jelentett.²⁰ Talán nem tévedek nagyot, ha azt mondom, magyar kontextusban a „siker” szó mindmáig gyanús maradt; minden változás dacára talán még mindig be vagyunk zárkózva a tiszta esztétika éteri szépségének birodalmába, s azt feltételezzük, hogy ami sikeres, az egyúttal olcsó, vásári hívság is. „Az új darab,

Dreamland Burns, hogyne, írta és rendezte Stephan Balint. Hacsak nem Steve. Díszlet és világítás: [Buchmüller] Éva. Szereplők: [Bálint] Eszter. A filmben a fáradtan elalvó lány megelevenedett álmában megjelenik még barátja, Jennifer, Breznnyik, a tenyérjós taxisofőr és Klára, a filmbéli jósnő, itt mint Szűz Mária világító neonglóriával a feje körül, amint egy hintán állva a mennyekből alászáll, és a földön heverő üres arcú bábura vetített Bobo Shaw, amint zacskós üveggel a kezében, illumináltan, elaludt a járdán. A montreali próbán magamból kikelve kiabáltam: Elment az eszetek! Ez egy boulevard-színházi jelenet! Mire István, magából kikelve: Azt hiszem, elfelejtetted, mi a színház.” (292–293.) A lángra lobbant álmország, a tenyérjós, a taxisofőr, jósnő vagy az odavetített Charles „Bobo” Shaw, nem kell különösebben magyarázni, elképzelhetetlen lett volna a Dohány utcában. Ugyanakkor a helyszín nem Budapest volt, a közönség nem ismerősből állt, és nem 1973-at írtunk, hanem 1985-öt, a helyszín pedig New York volt; a közönség pedig, aki megfizette a jegyet és bejött. Bálint István, ha jól értem, egyfelől megérezte, megértette a helyzet eltérő kulturális logikáját, s azt a színházba szeretne volna integrálni, másfelől – negyvenegy-két évesen, hosszú kívülállás és nélkülözés után – sikerre vágyott. Koós Anna maliciózan írja le Pisti „változását”, amerikanizálódását: „Jim Jarmusch filmjének sikere bogarat ültetett a fülébe: sztár lett a lányából. Megszállta az ihlet.” (288.) Vajon miért ennyire negatív fogalom a siker? A *Nagyvárosi tanmese, avagy a siker mint a színház 22-es csapdája* című fejezetben alaposan körüljárja e sokjelentésű fogalmat. Kedvelt gondolkodójához, a *Nem kívánt hagyatékban*²¹ is többször idézett Hannah Arendthez fordul válaszáért, többször merít, idéz annak Zweig-tanulmányából: „a társadalmi hajléktalanoknak a hírnév és a siker olyan eszközt nyújtott, mellyel otthon és közeget teremthettek maguknak.”²² (301.) A szövegválasztás, azt hiszem, nem véletlen. Koós Annát bizonyos értelemben

ugyanaz az alapkérdés izgatja, mint Arendtet e tanulmányban: megváltozott körülmények között mi a viszony a *tegnap világához*? Beállítódása is Arendtéval analóg. Ahogyan a filozófusnő Zweig szemére lobbantotta a parvenü sikeréhségét, s ezzel szemben az identitás és szolidaritás primátusa mellett tört lándzsát, úgy érezteti Koós Anna, hogy a Squat a beilleszkedés vágyától fűtve egyre inkább felszámolta saját liminális önazonosságát és hagyományait, s ezzel végső fokon: *önmagát*. Innentől nézőpont, pontosabban fogalmazva világlátás kérdése, hogy ki hogyan látja a problémát: elvtelen alkalmazkodás és a gyökelek feladása mindez, vagy az új kontextus felismerése és annak kritikai adaptációja? Hangsúlyoznám: ez *személyes döntés* (egyéni és/vagy kollektív) kérdése; a társadalomtudomány s ezen belül a társadalomtörténet nem ismer erre egyértelmű választ, e sorok írója sem tartja feladatának e kérdés eldöntését. Itt lehet ugyanakkor megjegyezni, hogy a „siker” szónak távolról sem homogén a jelentéstartománya. Művészet és dialógus problémáját feszegető tanulmányában fogalmaz úgy Mezei Árpád, hogy: „egy négydimenziós lénynek nem lehet képe valamilyen 10 dimenziós valóságról. Azonban ha társul egy másik négydimenziós lényvel, aki azonban a 10 dimenziós valóság másik szegletében él, akkor szintetizálódva már igen komplex alakzatot alkothatnak és annak alapján képet nyerhetnek a tízdimenziós valóságról, amelynek egyes szegmentumait lakják. A valódi dialógus tehát nem olyan átmeneti kapcsolat, amelyben a szereplők gondosan megóvják különállásukat. A különállás, az egyéniség megóvása egyoldalt a nyugati civilizáció egyik nagy pozitívuma, másoldalt azonban igen hatalmas gátló tényező, a civilizáció fejlődésének nagy akadálya. [...] A siker a valóságban nem más, mint emberek dialogikus társulása.”²³

Ez a „siker” *nem* a szó mai, teljesítményelvű konnotációjára apellál. Amiről Mezei beszél, természetesen nem ez, ha-

nem – úgy vélem – egy Martin Buber-i háttérű fogalom. A dialóguselv egyik gondolkodójának a próféták tanításáról szóló könyvében a siker nem önérték, a próféták sikertelenségben és kudarcban élnek és lélegeznek, feladatuk éppen a győzelem és a kézzelfogható előny nélküli küzdelem.²⁴ Ez a „siker”-fogalom az elkötelezettség és a megvesztegethetetlenség imperatívusza. Ám kérdés, elvárható-e ez minden körülmények között és mindenáron. Normává, egyetlen igazsággá tehető-e – Mérei Ferenc szavával – az *együttesség* *élmény* önmagáért való fenntartása? Egyáltalán, fenntartható-e, ha az együttesség erodálódik, ha kreatív többlet megszűnik, s egyszerű, jóllehet kényszerű együttlétté fokozódik le?

V. A műfajról

■ Az együttérzés – ebből a szempontból nem különbözve a szeretettől – megszűnteti az emberi érintkezésben mindig meglévő távolságot, köztes teret, és ha az erőny mindig kész azt állítani, hogy jobb szenvedni, mint mással rosszat tenni, az együttérzés túlmeleg ezen, mert azt állítja [...], hogy könnyebb szenvedni, mint mások szenvedését nézni.

Hannah Arendt: *A forradalom*

Koós Anna, a kötet szerzője a társulat történetének a kezdetektől tagja, leírása, értelmezései így a visszaemlékezés műfajába lennének besorolhatóak. A memoár szabad, irodalmi műfaj, fikció, s mint ilyen – ahogyan Horváth Iván szokta mondani – nem igazságköteles. A visszaemlékezés szerzője túlozhat, hozzátehet és elvehet; Vas István *Nehéz szerelem* című kitűnő önéletrajzi regényén végig érezhető annak a konfliktusnak nyoma, mely az ifjú Vas és Kassák között zajlott le. Úgy tűnik, Vas érett fejvel sem bocsátotta meg Kassáknak, hogy a *Megnőttek és elindulnakban* kipellengérezte őt. A Munka-körből szintúgy csúnyán kiebrudalt Justus Pál ezzel szemben Kassákat még 75. születésnapján is felköszöntötte levélben. A sértettségek, a konfliktusok

feldolgozásának és ábrázolásának nincs jó és rossz „fajtája”, mint ahogyan a megélt tapasztalat, az élmény sem igaz vagy hamis: úgy, oly módon létezik, él tovább, ahogyan az illető megéli, elaborálja, majd megfogalmazza, szöveggé formálja azt.

A memoár típusú szöveget a narratív tudatossággal rendelkező kutató nem elsősorban történetrekonstrukcióra használja, inkább az elbeszélő „én” köré felépült, megjelenített világot elemzi: az elbeszélő önazonosságát. A *Színházi történetek* azonban több ponton eltér a memoár műfajától, még akkor is, ha a szerző korrekt módon jelzi: szövege nem „a” színház története, annak mindössze egyik verziója. Az is igaz ugyanakkor, jöllehet Koós Anna erről nem tehet, hogy sem a néhány évvel ezelőtt meghalt Bálint István és Halász Péter nem tud már ehhez mit hozzátenni, valamint – amennyire tudom – egészségi állapota miatt Breznyik Péter sem fogja már megírni a maga verzióját. A *Színházi történeteket* tehát becses memoárként, módfelett gazdag kutatási anyagot tartalmazó színháztörténeti forrásként kellene elsőrendűen kezelnünk, ám a lapalji jegyzetek, levéltári hivatkozások és az olykor erős értelmezések mégis azt sugallják, hogy az írásmű mégis a színház története is szeretne lenni. Olybá tűnik, mintha a szöveg nem elégedne meg a memoár önmagára vonatkoztatott szövegvilágával, hanem minduntalan külső értelmezési pontokat keresne igazához; *önmagában* ez sem lenne problematikus, ám akkor a szerző – megítélésem szerint – nem engedhetné meg magának a szereplők minősítését.

A besúgók, Algot (Hábermann, „Pécsi Zoltán”) és Bódy („Pesti”) esetében még csak érthető ez a tónus, de a könyv olvasásakor számomra végig problematikus volt Bálint István ábrázolása. Bálint István költő volt és író, Bálint Endre fia, aki apja családi és baráti társaságából kifolyólag, a Rottenbiller u. 1. gazdag intellektuális-művészi háttéréből fakadóan *von Haus aus* ismerte a teljes pesti undergroundot, a Kassák Stúdió környékére pedig mint ismert és elismert költő érkezett.

Bár az előadások minden tekintetben kollektív alkotások voltak, a kötet függeléke is arról tanúskodik, hogy Bálint – mint számtalan kézirat szerzője – volt a társulaton belül az író, aki a szóbeli ötleteket, gondolatfoslányokat többnyire megírta, megszövegezte. Lehet, hogy tévedek, de számomra – főleg a kötet emigrációval foglalkozó részében – Bálint szerepe elszikkad, inkább kerékkötőnek tűnik, mintsem a színház egyenrangú tagjának. Ugyanígy Breznyik Péter alakja is inkább negatívan jelenik meg, s valahogyan nem érződik ki belőle – a többek által elmondott – sokszínű tehetség, aki talán a társulat egyik leginvenciózusabb „színésze” volt. Koós Anna végig igen nagy hangsúlyt fektet a tárgyszerű pontosságra: ahol az állambiztonsági szervek tévesen Andrást írtak Halász Péter második keresztnévéként, azt helyesen mindig kijavította Aladárra. Ugyanezen logikából kiindulva teljesen érthetatlenné válik, hogy Bálintot, akit – mint ő is írja – mindenki Pistinek hívott, miért Istvánnak nevezi végig. Ez volna az elidegenítő effektus, ettől lenne tárgyszerűbb az elbeszélés? Egy memoár szempontjából a bevett nevek megváltoztatása, szokatlan formában való használata éppenséggel az elbeszélés hitelességét, dokumentumértékét kérdőjelezi meg, így még érthetlenebb ez az eljárás. (Vas Istvánnál sem kedvez az a dokumentumértéknek, hogy Biró Gábort Róna Robinak nevezi át.) Persze egy kívülálló értelemszerűen hívhatná a színház történetének megírásakor Bálint Istvánnak, de Koós Anna nem (volt) kívülről. Ő per definitionem benne áll a történetben, s ilyenképpen ugyancsak szerencsétlen ez az elbeszélői stratégia, mellyel eltávolítani igyekszik azt, ami/aki ismerős; ez az eljárás éppenséggel emfatikussá teszi azt a hol latens, hol manifest konfliktust, amely a szerző és Bálint között feszült. Ez év január elején az Eckermann kávézóban lezajlott beszélgetés során Koós Anna közreadott egy Bálint Esztertől származó, rendkívül szépen megírt és tartalmában megrendítő angol nyelvű levelet. Ebben Bálint Ist-

ván lánya elsősorban azt nehezményezi, hogy a szerző nem tudott túllépni a régi konfliktusokon, s így nem tanúsított semmilyen együttérzést az édesapjával szemben, aki rettenetes körülmények között halt meg Budapesten, s aki Halász Péterrel – minden éles konfliktus ellenére – őszintén kibékült.

Ismétlem, nem tisztzem ezekben a szembenállásokban, nézeteltérésekben állást foglalni, annál is kevésbé, mert az egykori színház tagjai közül szerencsére

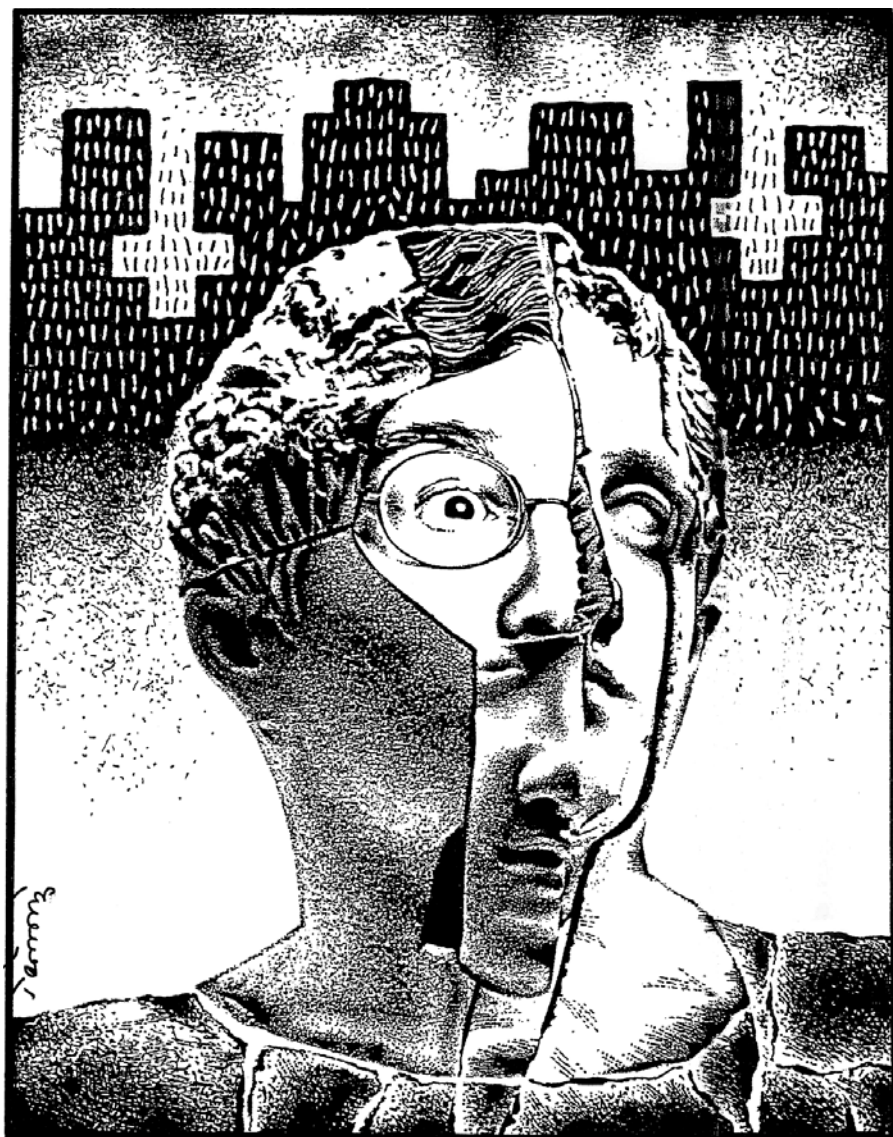
többen is élnek, s reményeim szerint ők is elmondják majd történetüket. A kép így válhatna teljesebbé, sokszínűbbé, ugyanakkor ellentmondásosabbá. Ebben a helyzetben, megítélésem szerint, az igazi „siker” a dialógus retrospektív helyreállítása, vagyis a kutatás, a bemutatás, a művészeti kanonizáció és a kulturális értelemadás szorgalmazása lehet.

Ítéleteinkben egyszerűsödik a történelem.

■ JEGYZETEK

1. Halász Judit, Halász Péter és Koós Anna kislánya, a történet idején körülbelül négyéves volt.
2. Az Egyetemi Színpad s benne az Universitas történetére lásd Nánay István: Profán szentély, színpad a kápolnában. Alexandra, Pécs, 2007.
3. Vö. Nánay István: i. m. 94–95. Nánay arra is rámutat, hogy az Universitas ebben az időben privilegiált helyzetben volt, amennyiben nekik volt hosszú idő után először lehetőségük arra, hogy Nyugatra utazzanak (63.).
4. Lásd Mihályi Gábor: Látogatás Grotowski pszichodinamikus kísérleti színházában. Valóság 1966. 9. 80–84. Grotowski és többek között az Universitas összefüggéséről pedig Mihályi Gábor: A szegény színház gazdagsága. Valóság 1972. 7. 72–77. A Grotowski színházelmélete és a „katolikus mitológia” összefüggéseiről pedig Mihályi Gábor: Grotowski és a magyar „szegény színház”. Valóság 1975. 3. 36–47. és Liskai Tamás: Aktív partitúra. Bevezetés Jerzy Grotowski színházi antropológiájához. In: Alapvetés. Tanulmányok Jerzy Grotowski Laboratórium Színházáról. (Szerk. Liskai Tamás) PKM – KIA, h. n. [Szeged], 2009. 7–52.
5. Nánay István: Ruszt. Új Mandátum, Bp., 2002. 22. Még ha kritikusan is, de jóval később Halász Péter is egyértelművé tette a hatást, lásd Halász Péter: Grotowski csuhájából léptünk elő. Színház 2000. Grotowski-különszám, 41–47. Ugyanakkor Bálint István kifejezetten távolinak, ellenszenvesnek tartotta Grotowski elképzelését, lásd Beszélgetés a Kassák-színházról 1984. május 22-én az Artpool-stúdióban. AL 1985. Tavasz. 45. <http://www.artpool.hu/Al/al11/KHS-1.html>
6. Mint 2004 őszén kiderült, Molnár Gál Péter „Luzsnyánszky” fedőnév alatt a titkoszolgálatnak írt jelentéseket, jöllehet tudomásom szerint – az Orfeótól eltérően – az Universitas együttes ebben az értelemben nem került a látóterébe. Vö. A rivaldafény árnyékában. A „vágatlan” Luzsnyánszky-dosszié. (Szerk. Fonyódi Péter) Kapu, Bp., é.n. [2004].
7. Nánay István: Profán szentély... 116.
8. Don Péter: A proletárdiktatúra kultúrpolitikája nem lehet Guttman-nadrág. Képzőművészet a TTT idejéből, Seneca – Cserépfalvi, Bp., 1996.
9. Bálint István: Arthur és Franz. Magvető, Bp., 1972.
10. Koós Anna kötetének függeléke tartalmazza a teljes repertoárt (317. skk.). Lásd még Jim O’Quinn: Squat Theatre Underground, 1972–1976. The Drama Review 1979. 4. 7–26; Anna Koós – Eva Buchmüller: Squat Theatre, New York. Artists Space 1996. különösen 1–45; továbbá Theodor Shank: Squat Theatre. Performing Arts Journal 1978. 2. 61–69; Kassák + Dohány u. 20. + Squat + Love. Színház 1991. 10–11. (különszám).
11. Halász Péter: Két séta a gőzfürdő után (interjú). Színház 1991. 10–11. 9.
12. Beszélgetés a Kassák-színházról 1984. május 22-én az Artpool-stúdióban. AL 1985. Tavasz. 45. <http://www.artpool.hu/Al/al11/KHS-1.html>
13. Donáth Péter: A másság (interjú). Színház 1991. 10–11. 42–43.
14. Tábor Ádám: Szűk színház és Molnár Gergely: Tág lakás. Színház 1991. 10–11. Melléklet 18. Utóbbi írás első közlése: AL 1985. Tavasz. 33.
15. Nyelvtanulás ürügyén Algol nemcsak Koós Annát figyelte meg, hanem Molnár Gergelyt is. Vö. Szőnyi Tamás: Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül. 1960–1990. Magyar Narancs – Tihany-Rév Kiadó, Bp., 2005. 636.
16. Vö. Bódy Gábor: Holt színház, kulturális vákuum. In: uő: Egybegyűjtött filmművészeti írások. (Szerk. Zalán Vince) Akadémiai, Bp., 2006. I. 83–92. Sajnos ez a kiadás nem számol Bódy Gábor „kettős életével”, s az írásokat szövegkritikai jegyzetek nélkül teszi közzé a szerkesztő, így ignorálva a kontextust, amelyben létrejöttek. Az itt idézett „tanulmány” ugyanis egy ügynökjelentés piszkozata. Koós Anna hivatkozása (128.) a levéltári jelzetet is: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.1.2. M-38710, 5–19.
17. Pórra lásd Sasvári Edit: Miért éppen Pór? A kádári „üzenési” mechanizmus természetéhez. Évkönyv VIII. 1956-os Intézet, Bp., 2000. 124–159; Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék. 1968–1988. T-Twins, Bp., 1995. 31. skk; Dalos György: Hosszú menetelés – rövid tanfolyam. Magvető, Bp., 1989.
18. Bővebben Kis János: Emberi jogok egykor és most. Beszélő 2007. január.

19. A teljesség igénye nélkül lásd Gautam Dasgupta: *Squat: Nature Theatre of New York*. *Performing Arts Journal* 1983. 1. 7–20; Szuzanne Kőrösi: *Squat Theatre's Mr. Dead and Mrs. Free*. *The Drama Review* 1981. 4. 75–81.; Jim O'Quinn: *Squat's The Three Sisters*. *The Drama Review* 1980. 4. 111–112; Richard Schechner: *Anthropological Analysis. Before and After Andy Warhol's Last Love*. *The Drama Review* 1978. 3. 23–32; Theodore Shank: *Squat Theatre*. *Performing Arts Journal* 1978. 2. 61–69; Theodore Shank: *Squat's Pig, Child, Fire!* *The Drama Review* 1977. 3. 95–100; Adele Edling Shank – Theodore Shank: *Squat Theatre's Andy Warhol's Last Love*. *The Drama Review* 1978. 3. 11–22. További anyagok, napi- és hetilapban közölt kritikák találhatók még Koós Anna könyvében, illetve a Palotai Klára által fenntartott www.squattheatre.com oldalon.
20. Beszélgetés a Kassák-színházról 1984. május 22-én az Artpool-stúdióban. AL 1985. Tavasz. 45. <http://www.artpool.hu/Al/al11/KHS-1.html>
21. Koós Anna: *A nem kívánt hagyatéék*. Akadémiai, Bp., 2006.
22. Hannah Arendt: *Stefan Zweig: Jews in the World of Yesterday*. In: *Reflections on Literature and Culture*. (Ed. Susannah Young-Ah Gottlieb) Stanford University Press, Stanford, 2007, 66. (Koós Anna fordítását idéztem.) Zweig nosztalgikus álláspontjával kapcsolatban pedig Claudio Magris: *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban*. Európa, Bp., 1988.
23. Mezei Árpád: *Dialógus és társszerzőség*. In: *Hasbeszélő a Gondolában*. (Szerk. Beke László, Csanády Dániel, Szőke Annamária) Bölcsész Index, Bp., 1987. 74.
24. Martin Buber: *A próféták hite*. (Ford. Bendl Júlia) Atlantisz, Bp., 1991.

T E T T A M A N T I B È L A R A J Z A

UNGVÁRI ZRÍNYI ILDIKÓ

KAMERÁVAL, KÖDGEPPSEL

Bergman: Suttogások és sikolyok

■ Bergman *Suttogások és sikolyok* című filmforgatókönyvét a kolozsvári színház stúdiótermében olyan rendező viszi színre, aki filmes szemmel nézi a színházat is, saját megfogalmazása szerint egy képeletbeli kamera mögé rejtőzve. Az Andrei Șerban megformálta nagyszerű előadásban egészen különleges színházi nyelv alakul ki, amely egyszerre filmszerű és ugyanakkor valódi színházi történeteknek helyt adó közeg.

A bonyolult játékn nyelv részben a dramaturgia következménye. Andrei Șerban és Viorica Dima forgatókönyv-adaptációja ugyanis nem ragaszkodik a film jelenetsorrendjéhez; és tartalmaz olyan jeleneteket is, amelyek megszakítják a történetet, és amelyek Ingmar Bergman visszaemlékezéséből, a *Laterna Magica*-ból emelnek be szövegrészeket. A játéknak így három szintje alakul ki: a kezdőhelyzet szintje, a Bergmant és színészeit játszó színészekkel, a próbafolyamat szintje, amelyben ugyanők a filmbeli Ágnes, Karin és Mária alakjában jelennek meg, végül a film eszményi szintje, amelyből csupán rövid részletet látunk a befejezésben. Mindezeket azonban megelőzi egy nulladik szint, amelyet bonyolultabb megragadni, hiszen arra épít, ami nem tartozik a színházi aktushoz magához.

A terem bejáratánál rendezett előjáték ugyanis azt a nézőt használja, aki még „tapasztalat előtti” állapotában (ám némiképp előkészítetten, mert lábán már ott a bejáratnál kapott nájlonpapucs) ácsorog egy kifutó körül. Egy idő után megérkezik Bogdán Zsolt, aki a várakozó nézők némelyikével civil, bogdánzsoltos beszélgetéseket folytat, arra biztatja őket, hogy tá-

maszkodjanak csak a kifutóra, kell még várni a kezdésre. Majd amikor bejelentik az előadás kezdetét, a színész fellép a kifutóra, ahol Bergman széke áll, és közreadja magát mint Ingmar Bergmant, bemutatja a színésznőket és azt, hogy milyen szerepeket fognak játszani. Ebben a játékban, nem utolsósorban a közvetlenség és közelség miatt, félig-meddig civil emberek vannak kapcsolatban először a civil színésszel (aki azonban maximálisan interakcióképes), majd a filmrendező Bergmannel: sokféle kitettség működik itt (már csak a színházlátogatással járó kitettség is), ugyanis Bergman máris a vörös fal tetején áll, onnan beszél az alatt, a kifutón álló színészekhez és a még alacsonyabban álldogáló nézőkhöz. Végül a vörös textiliával bevont folyosóról beinvitálnak az ugyancsak vörössel bevont terembe, ahol a padló is vörös, és a papucs látnivalóan ennek a bevonatnak szól. A néző pedig, akit az előjátékban felkértek, hogy segítsen megalkotni a filmet, keresztülhalad a játéktéren, ezáltal is bennfentessé válva; részvételének egyik állandó eszköze a papucs, amely jelzi: jogosult használni a teret, hiszen benne van a forgatókönyvben.

Részint tehát ennek a kezdettől fogva karakteresen elindított térhasználatnak az eredménye, a színpadi hely és tér képekhez való viszonya teremt egy sajátos filmes-színpadi nyelvet. A vörös szoba előre kialakított hely, amelyet többféleképpen használnak/beszélnak az előadás szereplői, a díszletek és kellékek, valamint a fény használatának függvényében. A középben elhelyezett ágy meg a két asztal jobb- és baloldalt, a karosszék, a kisasztal az egyes szereplők tartózkodásá-

nak, térhasználatának terepei. Az ágy centrális elhelyezkedésű: ebben fekszik a nagybeteg Ágnes, akiről nővérei és a szolgáló tudják, hogy rövidesen meg fog halni. A nézők felőli jobb oldali asztalon áll Ágnes naplója, itt történik a naplóírás, a haldoklónak a bejegyzésekhez kötődő emlékezése. A bal oldali asztalnál a nővérek: Karin és Mária élete zajlik, a férjeikkel, szeretőikkel megélt történetek; itt csábítja Mária a doktort, majd itt vacsorázik Karin a férjével, majd átöltözése után az asztal előtt kialakított térrészben sebzi meg magát. És szintén baloldalt, a közép-hez kicsit közelebb álló kisasztal az Anna, a szolgáló terepe, aki tizenkét éve gondozza Máriát, itt emlékezik megholt gyermekére, az ehhez közel álló fotel mellett vizsgálja a doktor a beteg gyereket (hajasbabát). Ágnes útjai és a halott gyerekek témájának kibontása egészen az ágyig húzódó gesztikus teret teremt, és ezen a terepen történik az előadás egyik legszebb pillanata: Anna meztelen kebléhez szorítja Ágnest, mintha csak csecsemőjét nyugtatná.

Amitől igazán izgalmassá válik a játék, és nagyszerű művészi élményt nyújt, az a filmes utalásoknak és a képi elemeknek a színházi közegben való szerepe és működése. Ágnes haldoklását a térben jelen levő Bergman végigkomentálja, állandóan megszakítva a történeteket, mintegy leállítja a próbát, instruál, befekszik a haldokló Ágnes mellé, díszletet tol; szinte állandóan követi őt asszisztense, aki végig mikroporton keresztül mondja a szerzői/rendezői utasítást (és gyönyörű pillanatok ezek, ahogy az elhangzó instrukciót egy-egy egyénített, életszerű színészi gesztus „fordítja le”). Az instrukciók gyakran nagy feszültségű mozzanatokat szakítanak meg – pl. a szenvedő Ágnes hangos jajgatását a rendező hazugnak érzi; Joáchim öngyilkossági kísérletét azonnal elutasítja, hogy két alternatívát is ajánl a folytatásra, s a véres jelenet így a színészek kedélyes viccelődésébe fordul át. Hamar kialakul a konvenció, hogy a próba alatt a nézők mögötti két sarokban elhelyezett reflektor fénye emel ki jelenete-

ket, képeket, szereplőket a játék folyamatából, az időt is ez teremti meg, majd, amikor Bergman megszakítja a próbát, megszűnik a reflektorfény, megvilágosodik a szín (gyakran a nézőtér is), és a rendező akár ki is szól a nézőknek, itt következik a próbafolyamatbeli értelmezések sora. Ők ketten, Bergman és asszisztense (Albert Csilla) a filmezésre előkészített jelenetekben is végig némán részt vesznek, paravánokat tolnak, az asszisztens szinte beleolvad a háttérbe, hiszen fekete ruhája fölött vörös kimonót visel, utalásként a japán *no*-játékban szereplő segédszínészre, aki saját nem-létét játssza el a színpadon, és ezzel különösen erősíti a lét-nemlét fokozatait problematizáló témakört. (A japán konvenció erősítésére egy másik piros kimonós szereplő is ül a nézői jobb sarokban, aki végig nem beszél. Egyébként nemcsak ők, hanem az előcsarnokban műsorfüzetet áruló személyzet is piros-fekete öltözetben van – talán mindenki segéd-státust játszik ebben a színházban.)

Ezt a rengeteg váltást követelő játékstílust a hat színész pontosan, szakmai profizmussal alakítja ki: Varga Csilla nagyszerűen formálja meg a szótlant, egyszerű és mégis gyöngéden szeretni tudó szolgálot, minden gesztusa pontosan ragadja meg a helyzetét; Kézdi Imola komplex, gyerekesen önző, élveteg és ugyanakkor mozgásában is játékos-szertelen Máriát alakít (ő játssza a pillanatokra megjelenő álmodozó anyját is). Kató Emőke tartásos, méltóságteljes Karint hoz, akinek lelki szenvedései, titkai szinte szétrobbantják fegyelmezett külsejét. Pethő Anikó mint Ágnes szép és kidolgozott jelenetei ellenére mintha beleragadna abba, hogy szerepe szerint nem tudja, hogy kell eljárni a haldoklót; jajgatása, üvöltése sokszor (egyébként a Kariné is) hamisan teatrális. Albert Csilla asszisztense mértéktartással megformált, nyitott figura: nem fontoskodó, de nem is szervilis, szakmai alázattal és a ráhangolódás nagyszerű érzékével tevékenykedő szereplő. Bogdán Zsolt pedig valódi animátora, mindenütt jelen levő figyelmes és megértő rendezője

a játéknak, hangja kopott, smink nélkül, bergmanos berettel, szürke nadrágban játszik, figuráját emberivé árnyalja az előjátékbeli, a civilhez nagyon közel álló játéka is. Keretet formáló kezével állandóan ráközelít a jelenetre, és közben, vagy éppen ezért, mindig benne is van a képben; a néző együtt látja az éppen zajló jelenetet és az azt figyelő külső jelenlétet, a jelenet ekképpen felerősített színháziságát. Közben Bergman maga is szerepeket játszik: instruál, segít, beavatkozik, beépül a jelenetbe; és minden férfiszerepet ő alakít: Joákimot és Fredriket, vagyis a sógorokat, a doktort és a papot, aki a halott Ágnes fölött beszédet mond. Bravúrosan oldja meg a temetés utáni családi kávézás jelenetét, ahol mindkét sógort ő alakítja: a széktámlákra helyezett két zakó bábszínházává válik a jelenet.

A vörösbe vont terem gesztikus tere felfokozottan érzéki tér, amelyben a fény olyan részleteket hoz közel, amelyeket a színházi néző általában nem lát – érzékivé teszik a közel-távol játéka, továbbá a hanghatások (kihangosított óráketyegés, suttogások). A rendező állandó megfigyelői jelenléte kiterjed a térre, jelölten, mert azt, ahogy Bergman keretet formázó kezével befogja a látványt, szinte azonnal követi a fény; a tér pedig olyanná válik, mint egy *camera obscura*, azaz megfigyelő doboz, ahol a megfigyelés terében ott a néző teste, és a játéktérben Bergman a színház eszközeivel mixeli a szemünk elé a színpadi valóságot. Ennek nagy demonstrációja, amikor a színészi meggyőzés és a képzelet erejével változtatja át a rendezői székét a kínai császár székévé, majd újra vissza.

Ugyancsak a színház eszközeihez folyamodik, amikor a haldokló Ágnes halottá avatja egy kendő szimbolikus használatával: letakarja egy agyagszerű festékkel teli kendővel, mintha halotti maszkot akarna készíteni, majd egy ecsettel, kissé bántóan semleges szakszerűséggel, egyenletesen szétkeni a festéket Ágnes/a színésznő arcán. És ettől fogva a színház eszközeivel is beavatja a halálba, de ezzel a deklarált bejelentéssel semmi különös

nem történik. Hiába zárják le a szemét, hiába jelöli halálát a gyertyák meggyújtása és elhelyezése a térben, Ágnes élete nem szakad meg, és ahogyan teste beoltódik a halállal, a körülötte lévők elevenségét is kétségesse teszi – bizonygatniuk kell, hogy ők életben vannak. Ágnes teste rácsimpaszkodik a Mária testére, aki meg akarna szabadulni ettől a meghatározhatatlan teherből; majd Annát hívja kétségbeesetten, aki gyöngéden karjaiba veszi, újra meztelen keblére vonja, mintegy megszoztatja a halottat. Amikor Ágnes végre megnyugodott Anna szeretetében, akkor oltja el a gyertyákat Bergman. Ez a bonyolult szimbolika átrajzolja a térbeli érzékelést, fölforgatja az élet-halál rendjét, hasonlóan ahhoz a jelenethez, ahol a halottnak deklarált Ágnes mint Ágnes (és nem mint próbán levő színésznő) odalép a nézőkhöz, és kékekesszürke arcán, gesztusaiban az együttlét örömeivel egyenként megragadja kezüket. Ennek a radikális felforgatásnak, a különleges hiányzás (és ugyanakkor jelenlevés) botrányának az eszköze az a fény is, amely halála pillanatában sárgán vetül Ágnes arcára. Később a halottat körbeálló nővérek arcára is ez a sárga fény vetül, és a szimbólum erejénél fogva valamiképpen őket is halottnak érezzük. Végül a papnak a halott Ágneshez intézett könyörgő utolsó szavai: „méltónak kell légy, hogy értünk közbenjárj” alatt előmlik arcán a sárga fény, majd zöldbe váltva át eltűnik az arc közepén. Valamivel később Karin kapja meg a halott-sárga fényt, amikor azt az üvegcserepet nézegeti, amivel nemsokára megsebzí ágyékát, és ez haldokló házasságának titkát sejteti meg a nézővel.

A valóság különböző rétegeinek a megteremtése kitágítja a vörös szobában folyó nézői és színészi (és a kettő keveredéseinek) élet értelmezését. Sokszorosán szimbolikus nyelv, a fényváltások pl. nemcsak állapotokat, érzelmeket jelölnek (pl. a vörös Mária arcán a szenvedély, a ciklámen Karin arcán a visszafogott érzelmek jele), hanem színészi technikát is, az attitűdök és szerepek gyors változtatását (Karin arcának színeváltozásai a vacsora-

asztalnál); a színek szimbolikájának logikájából kiindulva a játéktérre alkalmazhatjuk Bergman/Bogdán előjátékbeli kijelentését a lélekről, mely szerint gyerekkorában a lelket „kék szárnyas sárkánynak” képzelte, „fél hal, fél madár, a belseje pedig vörös árnyalatokban játszó nedves hártya”. (A lányok ruháiban nyomon követhetnünk ezeket az árnyalatokat – először a fehérből a halványkék pongyolák, majd vörös, egyre több vörös fény, pongyola, vér.) A tér belsejében az érzékeny hártya rezdülései mutatják a lélek félelmeit, vágyait, csalódásait és elvágyódását (ne tévesszük szem elől, hogy a helyzet egy csehoivi várakozásnak – a három nővérenek – a parafrázisa). A lélek pedig női lélek, kiindulópontként ezt teszi témává Šerban, aki az összes férfi szereplőt az elemző-kommentáló Bergmannal játszatja el.

Visszatérve a különös közeg alakulására: nézőpontok állandó cseréje irányítja az érzékelést, Bergman/Bogdán is ezt teszi sajátos gesztusával, amellyel befogni igyekszik a látványt, képeket azonosítani, képhez sűríteni azt, ami az emberi élethelyzetek megismételhetetlen gazdagsága. Az azonosítás nehéz művelete lenne a gesztus feladata (a színházi közegre jellemzően a képre való utalás a kéz gesztusa által történik) – és ennek tanúságaként születnek meg azok a képek, amelyeket a fény kiemel, kimerevít vagy létrehoz a folyamatban: Karin a halántékát dörzsöli; az anya odahajló képe; az orvos injekciót ad; az üvegcserepet néző Karin; Mária vörössel megvilágított arca; Ágnes szenvedéstől eltorzult arca – ezek a képek el is oldódnak a helytől, egy olyan virtuális teret hozva létre, amely a film sajátja, és amely minden irányba nyitottá teszi a vörös szoba használatában kialakított teret (hasonlóképpen az új média által teremtett hipertext-világokhoz, de a médiaközvetítettségű élethez is); a sajátos technika tehát a hely reális, életszerű megmutatása, majd képpé szublimálása és végül a megnyitása végtelen sok kép és világ felé – nézőpontok sokaságát teremtve ezzel meg. Ilyen eljárás egyébként az

is, ahogy a fény által kinagyított képek – arcok – megvilágítása a szoba falára fénykörös árnyképet vet, azonnal megkettőzve ugyanannak a szereplőnek az érzékelését. Az „álmokkal keveredő érzékeket” (Bergman) a rendező felvállalt illúzióteremtéssel aktivizálja: így pl. az emlékezés, a múlt képeit, az anya alakját, Anna meghalt kisgyerekének bölcsőjét a gondos Bergman ködgéppel a kezében homályba vonja (ez a kép nem mentes az iróniától: az emlékezés mindent megszipító működésével gúnyolódik Šerban). És nem utolsósorban olyan képek jelennek meg, amelyek önreflexívvá teszik a teret: a játéktérben többször mozgott paraván különböző síkokban a közönség egy-egy töredékének képét tükrözi. A paraván ilyenkor tükör, ám amikor megvilágítják, átlátszó lesz, és a néző elveszíti önmaga tükörképét. Szinte különszám az előadásban, ahogy a doktor (akit Bergman játszik) szembesíti a közönséget a saját és Mária tükörképével – az asszisztens és Karin végighúzzák a közönség előtt az egyik paravánt, amelyben, a mozgást követve, Mária figyel, kutatja ráncait, az öregedés nyomait és a jellemhibákat. Magányos alakja mögött emberek tömege látszik a tükörben. A nézőpontok efféle váltogatása arra hívja fel a figyelmet, amire a bergmani befogó-keretező gesztus is: az ember mindig is mások által látott vagy látható képeket lát, eltűnőben, átalakulóban.

Mind a paravánok, mind pedig a kiemelt kép és árnykép együttes jelenléte a végtelen magányt, a magára maradottságot sugallják (itt egyedül Mária mer játszani, az árnyképbe belekontárkodik azaz, hogy ujjáival komikussá alakítja árnyprofilját – ezzel saját figuráját is markánsan alakítja, másrészt jó érzékkel gazdagítja az előadás feszültségoldó komikumát). Ugyancsak a végtelen magára maradottságot olvashatjuk ki azokból a jeleletekből, ahol a drága, csipkés, habos selyemruhából kibontakozó testeket mutatja meg a rendező – Ágnes és Karin átöltöztetése során a meztelen, védtelen, megalázott testet látjuk, a halálnak és

szenvedésnek, álom és valóság küzdelmeinek kitett emberi test képeit, most a reflektorok tekintetétől elrejtve (mert az éles világításban a ruhák, a manírok, a színek szerepelnek, mintegy a hazugságok színonimájaként). Egyedül Mária meztelenségét exponálja a fény, a doktort csábító jelenetekben, ez a test azonban hamarosan éppen a csábítása tárgyától kapja meg a kritikát, most már a tükröben reflektáltan és jótékony homályban. Úgy tűnik, a vörös szoba homályában történik az élet, titkok rejlenek, a nézőkkel való közösség is ebben a térben alakul, különböző perspektívából látott képek képződnek – mindez egy heterogén teret eredményez, amely egyszerre gesztikus és technikai, és az érzékek keveredésében kiemelt szerepű a fény közelséget-távol-ságot összekapcsoló, sokszor szünesztéziás használata (pl. a megvilágított órák kegyességének kihangosítása, vagy a véget jelölő gyertya örök idejével megjelöli a lámpafényt, a megvilágított órát) vagy a hang, a szerzői instrukció képhez, gesztushoz való társítása, a korábban említett módon. Kép és hely újszerű viszonyát adja ez a tér: a képek helyei a testek (Belting), ám használatuk a Șerban által kidolgozott forgatókönyv szerint történik, amelyben a kép eloldódik a fizikai testtől, a hely is a lokalitástól. A kép virtuálissá teszi a helyet (pl. Anna a játékbölcső fölé hajol, és a kép helye képzeletbelivé, álommal változik a szimbolizáció működése által). A forgatókönyv működését pedig nem kiemelten a filmes eszközök határozzák meg.

Úgy tűnik, a megvilágított képek/premier plánok a homályból, az ott elő testekből vannak kiemelve az azonosítás és az egyediesítés gesztusával (Bergman kameranyílást helyettesítő, keretet formázó ujjai). És ezzel válna olvashatóvá a főtörténet – pedig a képek visszasüllyednek a félhomályba, a fény szürrealisztikus birodalmába, a tükröződések, átlátszóságok és sutogások hártái közé, és Ágnes nem tud meghalni, ezért könnyezik halála után, ezért nincs vége a történetnek. De itt nem annyira a történet a fontos, ha-

nem az út, ahogyan eljutunk odáig: a szeretet és a magány, a kulisszák mögötti élet, a színész-színpad figurá átmenetei, önmagunk elvesztése és megtalálása, a kísérletezés a formával, a halállal – az az időszak, amikor nem halljuk az órák kegyességét, nem működik a fény, és amikor az időtlenség uralja a teret. A mesterséges halál, az a hat óra, amire Bergman úgy emlékszik vissza, mint ami betegség alatt a műteti altatásakor kiesett az életéből, azért fontos, mert élet és halál mezsgyéjét az „érzéseknek és álmoknak egyfajta keveréke” uralja; ez az élet és a színjátszás metafizikája, itt csúszik egybe az élet és a színház, és teremődik a színház ereje.

Talán ezért mond le az azonosításról Bergman utolsó keretező gesztusa, amely mintegy karmesteri mozdulatba hajlik át, helyet adva a zenének, hangnak, képnek – éppen azon a helyen jelenik meg a képsor, ahol a magyarázó-értelmező felirat helye volt, félretolja a verbális nyelvet a képi gesztussal, a Bergman-film utolsó kockáinak bevágásával, és elénk vetít egy idegen nyelvű (svédül beszélő) képsort, amely számunkra nyelv feletti, azaz képi nyelven érthető.

És mivel utolsó kockáról van szó, úgy érezzük, ez a más médiumba (a színház médiumába) átültetett történet szintén lezárul (inkább megszakad), nem előzménye a filmforgatásnak, hanem végigkíséri a filmet – annak ellenére, hogy Șerban egyik interjúja szerint a filmet megelőző próbákat akarták rekonstruálni –, intertextuálisan utal a filmre: a maga pastiche-szerű megformáltságával újraalkotja a filmet, egy más médiumban utánozva Bergman zsenialitását. (Hogy Șerban a posztmodern utánzás eljárását alkalmazza, az a néző számára csak akkor derül ki, ha frissen él emlékezetében a film, vagy ha utólag újranézi a filmet.) És mert a folyamat egy sajátos színházi-filmes nyelven való újraalkotás, tehát önálló értékű mű (abban az értelemben, amelyben egy intertextuálisan megalkotott mű önállóan nevezhető), ezért kínosan didaktikusnak és oda nem illőnek hat a befeje-

zésben a szereplők meghajlása Bergman széke előtt (ráadásul keletiesen hat ez a meghajlás, és hozzákapcsolódik a korábbi *no-játék* konvencióhoz, indokolatlanul átlendítve a befejezést a keleti színjátszás terepére). Azonban ezt a momentumot leszámítva is értelmezhető a befejezés: az egész játék nem más, mint felkészülés az eszményi pillanatra, a művészet igazságára. Ezt szimbolizálja a filmrészlet, mint ideális, kidolgozott forma. Ehhez képest a színház a keresgélsek terepe, az élet igaz és hazug története – ehhez képest a film a változtathat-

atlan, örökösen ismételtető forma. (Ahogy a rendezőasszisztens mondja Bergman szavait: a színház a feleség, a film a luxusszerető.) Amit ezzel a színházból film felé törekvő formanyelvvel elér, annak értelme a Bergman által a próbafolyamatban megfogalmazott mondatban van: „egy pillanatra átértékelődik bennünk a valóság.” És – tegyük hozzá – a színház valósága is. Ennek az állandó átértékelődésnek a gyakorlatát végezheti a néző, amikor a játéktérből kilépve a kifutón ott látja az üres bölcsőt, a hiányzó gyermeket.

AZ ELFELEDETT „MAGYAR BURNS”

– *Seherezáde, fényes gyöngyalak,
Én tégedet sosem hívtalak.
Bennem jöttödhöz bízó hit nem élt,
Te jöttél hozzám, mint sosem remélt.
És furcsa játékot kezdtél velem,
Ágyamhoz ültél egy estvelen,
Megcsókoltál, mint kedves kedvesét,
S elindítottad végtelen meséd...*

BERDE MÁRIA

■ Az előző esztendőben ünnepeltük Berde Mária születésének százhuszadik, halálának hatvanadik évfordulóját. De ki rejtőzik a név mögött, akit Szabó Magda „magyar Burns”-ként emleget? Hogyan történt, hogy a magyar irodalmi köztudatból eltűnt az az író, aki a két világháború közötti erdélyi irodalmi élet egyik vezéregyénisége volt? E tanulmány Berde Mária életének és munkásságának bemutatását tűzte ki céljául, hogy ne teljesedjenek be egyik versének utolsó sorai: „*Voltam; s ne emlékezzék rám senki, mint aki soha, sohasem születtem.*” (Berde 1970. 222.)

A Berde lányoknak nem volt könnyű tanulmányaikat végezni a gimnáziumban, de nem tanulmányi eredményeik, hanem a kor társadalmi szokásai miatt. Mária és nővére, a későbbi festőművész, Amál abban a korban végezték tanulmányaikat,

amikor még élénk vita folyt a magyar közéletben arról, hogy illendő-e egy leánynak felsőbb iskolákat végeznie ahelyett, hogy majdani életére, a háztartás vezetésére, gyermekei nevelésére készülnie föl. Természetesen sokan érveltek a lányok iskolázottságához, érettségéhez, sőt egyetemi tanulmányaikhoz való joga mellett, azonban az ellentábornak is akadtak lelkes szószólói. A nagyenyedi Bethlen Kollégium, mely évszázadok óta a magyar nevelésügy egyik fellegetvárának számított, ekkor nyitotta meg kapuit a lányok előtt. Amál még magántanulóként végezte a gimnáziumot, húga viszont már a többi osztálytársához hasonlóan, naponta járt iskolába, bár osztálytársaival még szót sem válthatott, és teljesen elszigetelten, a fal mellé állított padban ülve vehetett részt a tanórákon. Adamovits Sándor idézi Szentimrei Jenő írását, melyben így ír

Máriáról: „Ő iratkozott be mint legelső gimnazistalány, mikor megnyíltak a gimnáziumok a lányok előtt. [...] Júlia néven bejárt, mint rendes tanuló a fiúk osztályába. Oldalt széket és kicsi asztalt állítottak be számára. Osztálytársai eleget szégyenkeztek, mert ez a vékonydongájú, szeplős lány sokkal többet tudott náluk.” (Adamovits 2005.)

Mária, mint testvérei is, tanári pályára készült. 1907-ben érettségizett és nyert felvételt a Kolozsvári Tudományegyetem bölcsészet-, nyelv-, és történettudományi karára, magyar és német szakra. Abban az évben, amikor a magyar közéletben nagy vihart kavart Kmety Károly függetlenségi párti képviselő felszólalása, amely – ahogyan Kéri Katalin is fogalmazott, – kiszabadította a szellemet a palackból, és tálcán nyújtotta magát az újságírók számára (Kéri 1996. 101.). Kmety Károly ugyanis azt a nézetet vallotta, hogy vandalizmusnak tartja a nők egyetemi tanulmányait, és szükségesnek látja ennek megszüntetését vagy jelentős korlátozását, amit még azzal is tetézett, hogy beszédét egy új nőtípus, a „női szörnycégek” kialakulásának képével zárta, amit több társa is hangosan helyeselt (Kéri 1996. 102.). E felszólalás heves vitát, óriási felháborodást váltott ki országszerte. Sokan válaszoltak is Kmety Károly felszólalására, köztük a kolozsvári egyetem orvoskarának három hallgatónője, akik nyílt levelükben adtak hangot annak, hogy ha a nőknek szabad dolgozni, akkor a művelődéshez is ugyanannyi joguk van, és számon kérték Kmetytől azokat a szellemi foglalkozásokat, melyek végzése romba döntheti a nők családját (Kéri 2008. 120–121.).

Bölcsészhallgatóként Berde műveltsége és világszemlélete egyre távol. Ekkortól indul látványos fejlődésnek írja is. 1906-tól versei folyóiratokban és különböző lapokban látnak napvilágot, 1912-ben pedig már megjelenik első kötete is *Versek* címmel, a Modern Könyvtár sorozatban. Német szakon írt szakdolgozatát, melynek címe *Bacsányiné Baumberg Gabriella élete és költészete*,

átültette magyar nyelvre, és doktori értekezésként nyújtotta be, ezt 1912-ben védte meg (Molnár 1986. 31.). Kolozsváron nem volt újdonság a női doktorok avatása, hiszen már 1899-ben doktori címet adományozott az egyetem Torma Zsófia régészsnőnek (Kéri 2008. 123.). Ennek nagy jelentősége volt abban a korban, amikor még az egyetemeknek sem volt sok női hallgatójuk, fontos volt tehát egy olyan tanárnő jelenléte egy iskola tanári karában, aki doktori fokozattal rendelkezett.

Tanulmányai befejezése után egy új élet kezdődött a már művészi körökben ismert író számára. 1912-ben elnyerte az oktatási minisztérium ösztöndíját, és Németországba, Münchenbe ment, ahova testvére, Amál is elkísérte, így a fiatal írónő hirtelen belecsöppent nővére művész-társaságába (Molnár 1986. 48.). Az itt szerzett élményeiből íródott *Az örök film* című regénye, mely csak 1917-ben jelent meg, így hiába tombolt közben az első világháború, regényében ez egyáltalán nem vehető észre (Molnár 1986. 49.).

Münchenben csak egy évet tudott tölteni, mert tébécéfertőzést kapott, így kénytelen volt tanulmányait megszakítani, hogy Svájcban, Arosában kezeltesse magát egy szanatóriumban (Molnár 1986. 49.). Naplójában így ír erről: „Dolgozni, küzdeni! Mikor testünk erős, lelkünk érzi, hogy van ereje a dologhoz, és lesz jutalma a dolgának. Dolgozni reményekkel és örömeikkel szívünkben, az nem dolog. De dolgozz kihamvadt erővel, dolgozz reménytelenül és csonkán a szívedben...” (Jancsó 1967. 8.). Betegsége egy életen át elkíséri, és műveire is rányomja bélyegét. Szanatóriumi élményeiből születik meg *Haláltánc* című regénye, mely szintén egy szanatórium betegeinek mindennapjait meséli el. Berde Mária addig csak az irodalomból ismerte a tüdőbajosok külön kis világát, de most saját maga tapasztalta meg, hogy a betegek csak egymás megfigyelésével tudnak kitörni tétlenségükből. Már itt foglalkozott azzal a gondolattal, hogy élményeit megírja valamilyen formában. Ezt el is kezdte napló-

jában *Mankók* címmel, de a regény megírását csak 1917-ben kezdte el, és egy év múlva már készen is állt a *Haláltánc*, amely azonban csak 1924-ben jelent meg. Ugyanebben az évben, 1924-ben jelent meg Thomas Mann hasonló témájú, *Várászhegy* című regénye, bár ez a mű semmilyen hatással nem volt rá, hisz évekkel korábban írta művét (Molnár 1986. 82.).

A svájci szanatóriumban eltöltött hónapok után visszatért Nagyenyedre, és 1917 őszétől a Bethlen Kollégium tanára lett, ahol szoros barátságot kötött a szintén fiatal tanárként ide kerülő Áprily Lajossal. Ebben az évben választotta tagjai közé az Erdélyi Irodalmi Társaság, mely a korszak legrangosabb írói intézménye volt. Nagyenyeden nem sok időt töltött. Egyik volt tanítványa így emlékezik rá: „Európai műveltségű, széles irodalmi tájékozottságú, kiváló szellem, akinek alkotásait [...] joggal állíthatjuk legkiválóbb írónőink munkássága mellé. [...] Áprily Lajossal együtt versfordításaival ő is lelkesen [...] szolgálta a magyarságnak a szomszédos népekkel [...] való megértését és barátságát.” (Molnár 1986. 58.)

Ekkortól számíthatjuk írói pályájának második szakaszát, melyben hangsúlyos szerepet kap a líra mellett a próza is. Egy-másután jelennek meg kötetei 1920 és 1925 között: *Tükör* című novelláskötete 1920-ban Marosvásárhelyen; két, elbeszéléseket tartalmazó kötete, a *Rina kincse* 1923-ban, a *Vízen hold* 1924-ben került az olvasók kezébe. Regényei közül 1924-ben adták ki Budapesten a *Haláltáncot* és 1925-ben Marosvásárhelyen a *Szent szégyent* (Molnár 1986. 62.).

Berde Mária kedvelt témái közé tartoztak a női nem sorskérdései, amelyek mindig összekapcsolódtak a társadalom legaktuálisabb problémáival. Fábri Anna szerint Berde a 20. század eleji nőproblematika legkövetkezetesebb továbbvivője (Fábri 1996. 197.). A nők emancipációs törekvéseinek szenvedélyes harcosa volt, de azt szerette volna elérni, hogy a társadalmi előítéletek felszámolása változtassa meg a nők helyzetét, olyan kapcsolat alakuljon ki nők és férfiak között, amely-

ben a nő éppen a maga asszonyiságában váljon egyenrangúvá férjével. Molnár Szabolcs írja róla: „feminista – a szó pozitív értelmében” (Molnár 1986. 132.). Minden művében megtalálhatjuk a férfi és nő viszonyának vizsgálatát, megpróbálta olyan nyíltan bemutatni a női, asszonyi érzélemlát, a női egyenjogúságot a családon belül is, ahogyan a kor erdélyi irodalmában más nem tette. Ebben valószínűleg nagy szerepe volt iskolás élményeinek és fiatal pedagógusként, íróként szerzett tapasztalatainak. Ő maga így nyilatkozott erről: „Nemzedékemnek még igen nehéz helyzet jutott a női törekvések kivívásában. Amikor érettségiztem, még akadt olyan professzor, aki az egyetemre iratkozó leányokat női szörnyetegekként emlegette [...] A leánygyermek kibocsátása a család keretéből akár rövid időre is sötét gondokat okozott a szülőknek és megvető lesajnálást váltott ki a kívülállókban. Sajátságos lebecsülése volt ez a fiatal nőnek, ahogy sem akarta elhinni a világ, hogy egymagában is meg tud állni a talpán [...] Másfelől csodálkozva láttam, hogy ennek a feltésnek erkölcsi háttere tulajdonképpen a férfit és a nőt megkülönböztető, kétféle erkölcsiség. E kettős morál legkirívóbb eseteit dolgoztam fel...” (Jagamas 1946. 3.). Kortársai közül nem egy értetlenül olvasta írásait és figyelte írói fejlődését, és ebben észrevehetjük a század elejének társadalmi előítéleteit is. Legismertebb írásai közé tartozik a *Téltutó* című novelláskötete mellett a *Szent szégyen*, melyet 1920–21-ben írt, és a *Tüzes kemence*, mely 1936-ban jelent meg, és joggal sorolható a kor háborúellenes írásai közé is (Molnár 1986. 137.).

A *Szent szégyen* megírásakor a nő érzelmi, lelki szabadságának ügye foglalkoztatja az írónőt. A huszadik század első évtizedeiben, a kor erkölcsi normáihoz viszonyítva merészen ír a társadalomban jelenlévő, de titkolt, sőt szégyenletesnek tartott problémákról, mint például a leányanyaság vagy a házasságtörés. A regény már címében is állást foglal, mikor a leányanyaságot a kor társadalmi normái-

val ellentétben szentnek aposztrofálja. A főszereplő, Győrbíró Hanna vívódásán át mutatja be a nővé, asszonnyá, anyává válás folyamatát, valamint azt az előítéletet, mely egy már megbélyegzett család gyermekét éri kisvárosi közegben, ahol mindenki tud mindenről, és a titok nem maradhat titok. Az anya és két gyermeke, Simeon és Hanna már eleve kirekesztettségben élnek mindennapjaikat az igazságtalanul sikkasztással vádolt apa öngyilkossága miatt. Berde Mária ebben a regényében is kifejti a férfi és nő közötti különbségekről vallott nézeteit, hisz a két testvér egyformán vét az erkölcsi normák ellen, de míg Simeont a húga keletgyepénzéből kigyógyíttatják a kicsapongó élete során szerzett vérbajból, és a bűnről csak az anya tud, így a látszat megőrizhető, addig Hannán már nem tudnak segíteni. A férfiak „bűnét” el lehet palástolni. Ahogyan az író a regénybeli édesanyával ki is mondhatja: „Azért, csak azért szabad minden a férfiúnak, mert az ő tettei titokban maradnak. Mert a látszat megőrizhető. Mert testén nem válik nyilvánvalóvá a szerelem. Minden eleséshez pedig egy nő kell meg egy férfi: lehetetlenség, hogy közösen akart tetteiből egyik bűnterhelten, másik folttalanul kerüljön ki.” (Berde 1967. 268.) Az író Hannát olyan döntések elé állítja, melyek közül egyik sem fér a kor társadalmi normái közé: megtartsa vagy elvetesse gyermekét; majd amikor gyermeke mellett dönt, ismét választút elé kerül: nevelőotthonba adja-e külföldön megszült gyermekét, hogy így megőrizhesse jó hírét, vagy visszatérjen vele együtt szülővárosába, és vállalja a „szent” szégyent. Az író a kor erkölcsével teljesen szemben álló megoldást választ, mikor Hanna gyermeke megtartása és felnevelése mellett dönt, amiben immár édesanyja és bátyja is segítségére van, bár testvére figyelmezteti, hogy így ujjat húz az egész társadalommal, mintha joga lett volna elkövetni, mintha övé lenne az igazság. Hanna szavaival azonban választ ad az író az összes, a kor normáihoz görcsösen ragaszkodó ellenvéleményre – a társadalmi rend, családra, jö-

vőre való tekintet, szemérem mind csak mesterkéltnak tűnik, mondja, viszont az anyai szeretet előtt mindegyiknek ki kell hunynia (Berde 1967. 315.). Kortársai és író társai közül sokan értetlenül álltak Berde Mária regénye előtt, és nem látták meg benne azt az író, aki nem félt kimondani a 20. század elejének társadalmi tabuként kezelt témáit.

Tizenöt évvel később született a *Tüzes kemence*, amelyben látszólag régi témájához, a férfiak és nők egymáshoz való viszonyához nyúlt vissza, de mindeközben az első világháború okozta pusztítást is be akarta mutatni, mely nemcsak Európa országaira nézve volt romboló hatással, hanem az emberek érzelmi életére is rányomta bélyegét (Jancsó 1967. 16.). Az író egy vele készült interjúban így nyilatkozott regényéről: „Két női nemzedéket kívántam szembeállítani, a nagymamákat és az unokákat. Az első nemzedék az otthon zárt kereteiben nőtt fel, sohasem voltak erkölcsi kétségeik, a korlátok, melyek közé szorították őket, egyben támaszul és életmutatóul is szolgáltak nekik. Velük szemben áll az unokák nemzedéke, akik éppen akkor kerültek a világháború törvények felforgató, szörnyű katalizmájába, amikor még alighogy elhagyták biztosan megóvó otthonuk küszöbét...” (Szabadság, 1936.). Az első világháború hatásait vizsgálva sokszor megfellelkezünk a háborúnak arról a hatásáról, melyet az emberek érzelmi világára gyakorolt, mely akár családokat tehetett tönkre. Jancsó Elemér szerint a regény fő értéke a háború ezen következményeinek, ezenkívül pedig a két női nemzedék érzelmi világa szétválásának és szembenállásának bemutatása, mely nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában is problémát jelentett (Jancsó 1967. 17.). „Nem a darázdsderék, a szűk cipellő és a tápos hajviselet választotta el a régi korosztályt az újtól – fogalmazza meg regényében az író –, hanem a lelki, sőt erkölcsi szétsozódás...” (Berde 1967. 49.) A *Tüzes kemence* a háború során otthon maradtak tévedéseiről, tévelygéseiről és bűnhődéseiről szól. Schöppflin Aladár erkölcsre-

génynek nevezte, bár problematikáját sokkal bonyolultabbnak tartotta lélektanilag, mint erkölcsileg (Molnár 1986. 146.). A regény megjelenésekor, 1936-ban, a második világháború előestéjén az olvasók számára elsősorban a háborúellenesség sugárzott a regényből, és így értelmezte a főhős, Vilma egyéni, családi béke utáni vágyát az első világháború mélyen a lelkekben élő borzalmai után. „...miféle világot értünk – adja az orvosi tanulmányait a világháború miatt félbeszakító Vilma szájába minden bizonnal saját véleményét az író –, amikor ép és fiatal – olyan nagyon fiatal! – életekre úgy kell néznünk, mint halálfiakra, holott csak ötven-hatvan év múlva járna ki értük való szüntelen szívszorongás. Miféle világot, amikor mint a tél előtti csípős hideg éjszakák a levelet, úgy sárgítja el a nagy, örök hideg előérzete az ifjúságot.” (Berde 1967. 69.) Egyik fordítója, Veronica Porumbacu szerint ez a regény Berde Mária legasszonyibb alkotása a szó legteljesebb értelmében (Molnár 1986. 153.). A „tüzes kemence”, bár mint büntetőeszköz jelenik meg, amikor a „falu szépe” a háborúból visszatérő férjével szembesül, kit távolléte alatt egy szerb fogolyra cserélt fel, de értelmezhetjük az első világháború során forrongó, tüzes kemencévé váló Európa jelképeként is. A regényben Vilma és Szia két különböző társadalmi réteghez tartoznak, és két teljesen különböző okból válnak házasságtörővé. Viszont míg Szia „bűne” a világ szeme előtt nyerte el „méltó” büntetését, addig Vilma nem jutott el a végső beismerésig, mivel Berde szerint a vétek bevallása nem mindig hőstett, a főhősnek saját lelkében kell végigjárnia a bűnhődés és megbocsátás útját. Az író felmenti hősnőt, és a háború emberi értékeket romba döntő, az erkölcsöket magából kifordító hatásának tulajdonítja a két asszony cselekedeteit.

Berde Mária magánéletében is nagy változás következett be a két regény közt eltelt tizenöt év alatt. 1924-ben feleségül ment dr. Róth Jenő banktisztviselőhöz, akit még az egyetemen ismert meg, és aki állandó segítőjévé vált nemcsak otthon,

hanem irodalmi munkásságában is (Molnár 1986. 6.). Ekkortól jelenik meg neve előtt írásaiban az *R* betű. „Az én *R*. betűm, melyet írói nevem előtt viselek, mint záróékkövét a gyűrűnek, legjobb énemem jelenti. Házasságunk óta férjem ugyanis legszigorúbb belső titkos műbírálómmá nőtte ki magát, kinek csodálatos gondja kíséri azóta minden legkisebb írásaimat [...] Mindenesetre kissé szokatlan, hogy valaki saját kritikusat bírja házastárs gyanánt!” – idézi Berdét Molnár Szabolcs (Molnár 1986. 69.). Betegsége kiújult, ami miatt gyakran kényszerül kisebb pihenőkre, így még nagyobb szükség volt egy szilárd támaszra, amit Róth Jenő személyében meg is talált.

Marosvásárhelyi éveit alatt ért tetőpontjára költészete. Verseiben mindvégig megmarad a domináns női, asszonyi jelleg. Asszonyként akar részt venni a körülötte lévő világ újbóli felépítésében. Az ebben az időszakban született költeményei 1928-ban jelentek meg kötetben, melynek címadó verse, a *Seherezáde himnusza* egyben programverseinek egyike is (Molnár 1986. 93.). „Aki így tud írni, mint egy magyar Burns – írja róla Szabó Magda –, ne szidja Seherezádet, mert ráhagyta mesemondó képességét, és bocsásson meg Sapphónak is...” (Szabó 1997. 7.) Molnár Szabolcs Ady Endre *Hunn, új legenda* című versének sorával („én voltam úr, a vers csak cifra szolgál”) állítja szembe Berdének ezt a versét, mely szimbolikusan jeleníti meg, hogy a költőknek vállalniuk kell tehetségüket, az „ihlet rabságát” (Molnár 1986. 95.). Hiszen Seherezáde is ezt mondja a versben: „virrasztanod kell át az életen, tenger mesém míg mind kiönthetem [...] mert aki egyszer bírni merte titkom, szolgálom ma, míg összetiprom!” Berde Mária pedig szolgálója lett minden területen, hiszen nemcsak mint költőt és író ismerték meg kortársai, hanem mint az erdélyi irodalmi élet egyik kiváló szervezőjét is.

Az első világháborút lezáró békeszerződések után a Magyarországtól elszakított területeken újból életre kellett kelteni az irodalmi élet intézményes kereteit.

1918 után sorra alakultak meg a különböző irodalmi társaságok és lapok, melyek azonban sokszor csak nagyon rövid ideig léteztek. Berde Mária ebből a szervező munkából is kivette részét, melyet nemegyszer műveiben meg is örökített. *Szentségvivők* című regénye, mely a harmincas évek elején jelent meg, és nagy vihart kavart az erdélyi irodalmi életben, az 1919 és 1921 között Marosvásárhelyen megjelenő *Zord Idő* című folyóirat történetét mondja el, melynek alapítója volt Molter Károly és Tompa László mellett (Kuti 1999. 376.). A Kemény Zsigmond Társaság 1920-ban Berdével együtt tagjai közé választotta Áprily Lajost, Tompa Lászlót, Molter Károlyt és Kabdebó Ernát is. A folyóirat megszűnése után az író fontos szerepet vállalt azáltal, hogy a Kemény Zsigmond Társaság vezetőségi tagjaként szorgalmazta a fiatal írónemzedék tagságát, így Makkai Sándor, Reményik Sándor, Bárd Oszkár, Gulácsy Irén és még sok fiatal író foglalta el az őt megillető helyet Erdély kulturális életében (Molnár 1986. 65–66.). A korszak legfontosabb erdélyi írói fórumává a Berde Mária által, a keszthelyi Helikon mintájára kezdeményezett szabad írói közösség, az Erdélyi Helikon köre vált. A közösségbe tömörült írók egy erdélyi *Nyugat* megalapítását tűzték zászlajukra, és szoros kapcsolatot ápoltak a román és szász írókkal. „Életünk egymásra utaltsága hozza egymás közelébe ezt a három irodalmat... Elodáztatlan feladata az erdélyi magyar irodalomnak – idézi Kuncz Aladárt Pomogáts Béla –, hogy ezeket a szellemi érintkezéseket kimélyítse.” (Pomogáts 48.). Berde Mária, mint a román és német nyelv kiváló ismerője, fordításaival nagyban hozzájárult az erdélyi nemzetiségek kulturális közeledéséhez.

1931-ben adta ki az Erdélyi Szépírók Céh, egy időben az Athenaeummal, *Földindulás* című regényét, mely fordulópontot jelentett művészetében, hiszen eltávolodott korábbi romantikus jellegű írásaitól, és programszerűen egy kortörténeti dokumentumot akart rajzolni a családtörténeten keresztül (Molnár 1986.

173–175.). A regény a középosztály első világháború utáni nehéz sorsát, egy korábbi földbirtokosnak és családjának a földbirtokreform következtében végbemenő szétzilálódását, lesüllyedését mondja el.

Költői pályájának harmadik szakaszában már megfigyelhető, hogy eluralkodik írásaiban a megnyugvás keresése és a halál gondolata. Ebben nagy szerepet játszott, hogy betegsége egyre jobban elhatárolódott rajta. 1936-tól kezdve egyre gyakrabban kényszerül kórházi kezelésre a kolozsvári Pasteur Intézetben, és egyre kevesebb időt tud az iskolában is tölteni, míg végül 1942 augusztusától nyugdíjba vonul (Molnár 1986. 71.). Érdeklődése egyre inkább a nagylélegzetű regények felé fordul. 1943-ban jelent meg életművének koronájaként *A hajnal emberei* című történelmi regénye, a második világháború legsötétebb időszakában, amikor talán a legnagyobb szükség volt arra, hogy az emberekben felidézze a reformkor hőseit és a szabadságharc bukását követő nehéz időszakot (Jancsó 1967. 18.). A regény központi alakja Szász Károly, de mellette megjelenik a reformkori Erdély mindegyik jelentős személyisége Wesselényi Miklóstól Kemény Dénesen át Barabás Miklósig, de családjának számos tagja is feltűnik a regény lapjain, mint például Weress Károly, Mester doktor vagy Berde Mózsza. A regény cselekménye az 1820-as években indul, és a kiegyezésig követi az erdélyi eseményeket. Berde Mária így nyilatkozott regényéről egy vele készült interjú során: „Hogy milyen mélyen él a demokrácia szelleme a magyarságban és [...] az erdélyiekben, arra a regényemhez szükséges adatok gyűjtése közben jöttem rá. Büszke vagyok arra, hogy könyvem első két kötete 1943-ban jelent meg, akkor, amikor még beszélni sem volt szabad a demokráciáról...” (Jagamas 1946. 3.) Sajnos, harmadik kötetét már nem tudta végleges formába önteni, így csak az első két kötet jelent meg nyomtatásban, az utolsó kötet kéziratban maradt. Haláláig az utolsó kötet kiadásán dolgozott. Nagyon sokat kutatott, hogy a lehető leghite-

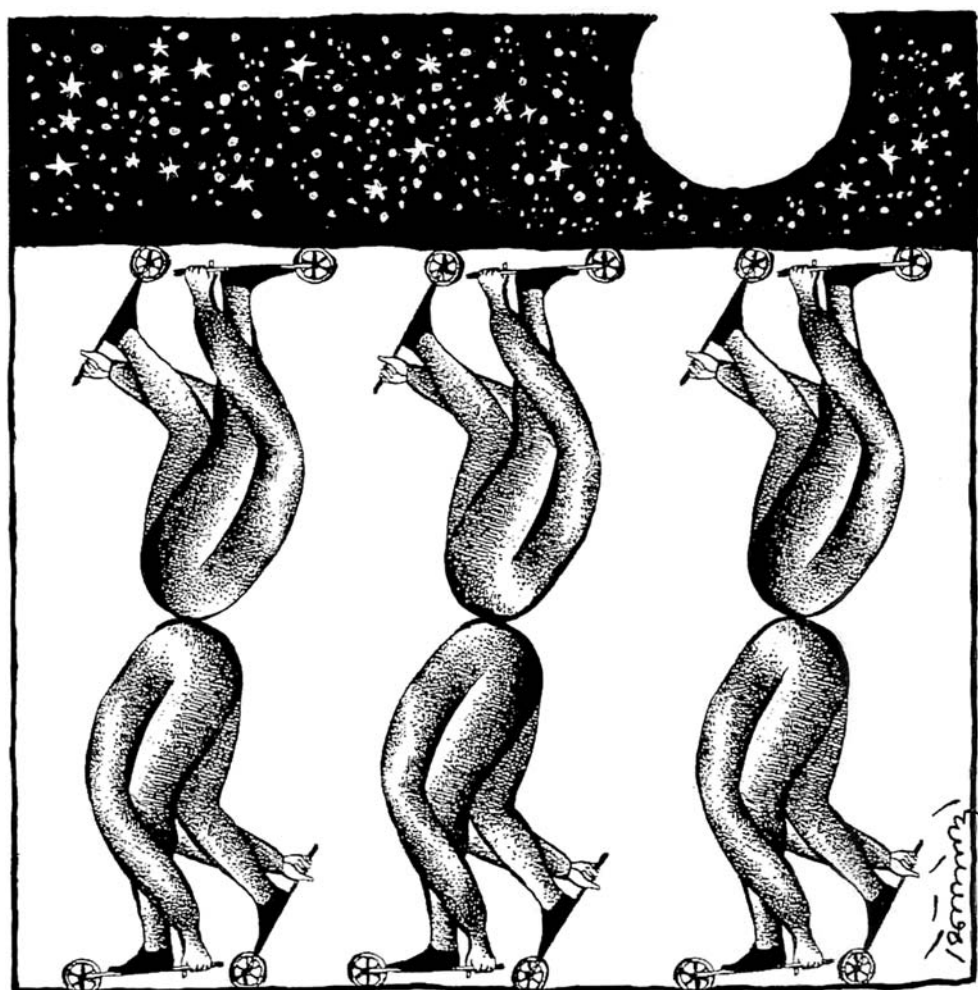
lesebben írja meg ennek a korszaknak a történetét. Előtanulmányai során készített kéziratának anyaga meghaladja a tízezer lapot (Molnár 1986. 230.). Ahogy Molnár Szabolcs írja, az író fő célja az volt, hogy „az erőszak elleni kiáltás visszhangját keltse” kortársaiban (Molnár 1986. 228.). Regényéért Berde Mária Baumgarten-díjban részesült (Jancsó 1967. 19.), 1940 októberében pedig Horthy Miklós, aki ekkor növelte meg a kiosztott Corvin-koszorúk és Corvin-láncok számát a visszatért országrészekre való tekintettel, átadta Kós Károly, báró Kemény János és Tamási Áron mellett Berde Máriának is a Corvin-koszorút (Murányi 1999. 98.).

Berde Mária haláláig aktívan vett részt az erdélyi lapok munkájában, így cikkei, versei és fordításai megjelentek többek között a *Dolgozó Nőben*, a *Világosságban*, az *Utunk*, a *Szabad Szó* és a *Népűjság* hasábjain. Súlyos betegsége végül legyőzte, és 1949. február 20-án Kolozsvárott örökre lehunyta szemét (Jancsó 1967. 20.). Ő volt „az a prózaíró – írja Szabó Magda –, akit Nyugaték vártak, az alkotó, aki [...] nem fél a tabutól, nem ismer se faji, se vallásbeli előítéletet (...) A történelem bűne, hogy az én nemzedékem a háború után minden muzsikaszavú lírai tökéletességet gyanakodva szemlél: túl szép volt, geometriai, kerek.” (Szabó 1997. 7–9.)

Takács Zsuzsanna Mária

■ IRODALOM

- Adamovits Sándor 2005: Helikoni Nagyasszonyok. Berde Mária, a pedagógus és az író. Hargita Népe, 17. évf. 127. sz.
- Berde Mária 1970: Versek – műfordítások. Kriterion Könyvkiadó, Buk.
- Fábri Anna 1996: „A szép tiltott táj felé”. A magyar írók története a két századforduló között (1795–1905). Kortárs Kiadó, Bp.
- Jagamas Ilona 1946: Csendes beszélgetés Berde Máriával. Világosság 1946. szeptember 6. 3.
- Jancsó Elemér 1967: Berde Mária. In: Berde Mária: Tüzes kemence – Szent szegény. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 5–20.
- Kéri Katalin 1996: Kmety képviselő úr és a „női szörnyetegek”. Egy 1907-es parlamenti felszólalás sajtóvisszhangja. Iskolakultúra 3. 101–103.
- Kéri Katalin 2008: Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914. Pannónia Könyvek, Pécs
- Kuti Márta 1999: Utószó. In: Berde Mária: Szentségvivők. Mentor Kiadó, Mvhely, 371–378.
- Molnár Szabolcs 1986: Berde Mária. Kriterion Könyvkiadó, Buk.
- Murányi Gábor 1999: A Corvin-lánc története. HVG 1999. november 13. 97–104.
- Pomogáts Béla: A romániai magyar irodalom. Bereményi Könyvkiadó, é. n.
- Szabó Magda 1997: Fáklya, csillag. Főhajtás Berde Máriának. Új Horizont 4. 3–9.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

TÁRSADALOMTÖRTÉNET, SZÖVEGKÖZISÉG, ÖNREFLEXIÓ

Szilágyi Zsófia: *A továbbélő Móricz*

■ A kilencvenes évekkel kezdődően Móricz Zsigmond újraolvasása több fontos fázison ment keresztül. Kétségtelen, hogy az olyan prózaírói életművekre, mint a Kosztolányi Dezsőé, a Márai Sándoré vagy akár a Krúdy Gyuláé, több figyelem fordult egy ideig, de a frissebb értelmezésekben jól érzékelhető az az elmozdulás, amely éppen Móricz prózájában talál meg számos kortárs prózajelenség értelmezéséhez szükséges fogódzót – és ez máris jelzi, hogy nem a „továbbírhatatlan” és „érinthetetlen” klasszikus pozícióját tartja fenn számára az újabb Móricz-értelmezők közössége. Szilágyi Zsófia 2008-as Móricz-könyvének címe – *A továbbélő Móricz* – önmagában kinyilatkoztatásként hatna a továbbélés tényének bejelentésével, a könyv szerkezete viszont igyekszik alátámasztani a továbbélést olyan fejezetek/tanulmányok beiktatásával, amelyek kortárs prózaírók (GreCsó Krisztián, Tar Sándor, Nádas Péter, Háy János, Oravecz Imre és mások) munkáit olvassák össze a Móricz-féle szöveggyománnyal. Talán nem teljesen indokolatlan a könyvcímbe belehallani egy Ottlikra történő utalást sem – arra az Ottlikra, aki a hetvenes-nyolcvanas évekbeli magyar prózafordulat írói számára bizonyára a legfontosabb előkép, és akinek az egyik regénye, az *Iskola a határon* előképe, *Továbbélők* címmel jelent meg.

A Móricz-újraolvasás a kilencvenes évekkel kezdődően előbb azokat a művet kereste és állította előtérbe, amelyek a

„nem-realista” – mert modernista és látványosan önreflexív – Móricz-írásmódot mutatták meg. Kulcsár Szabó Ernő 1992-ben konferenciaelőadásként született tanulmánya *Az Isten háta mögött* című regényről¹ meggyőző példáját nyújtotta annak, hogy a korábban (Czine Mihály és Nagy Péter, előzményként Schöpflin Aladár által) kialakított „realista Móricz”-kép miatt éppen az írásmód kérdését hanyagolta el számos értelmezés: áttetsző, szimpla szöveget láttatott ott is, ahol az írásmódra figyelés kulcsfontosságú lett volna. Az, ahogyan Kulcsár Szabó igencsak meggyőzően szereplői szövegekre szálazta szét a regény szerkezetét (kivonva azt az albíró-figura kontrollja alól, aki a korábbi értelmezésekben a többiekhez képest kiemelkedő szerephez jutott), rendkívül inspiratívnak bizonyult a továbbiakban: sorra születtek a regényről az újabb és újabb értelmezések Benyovszky Krisztián, Gintli Tibor és mások révén. (Szilágyi Zsófia is fontos szempontot követ végig *A továbbélő Móricz* egyik tanulmányában, ahol Veres Laci regényeként olvassa a könyvet, és ezáltal a *Légy jó mindhalálig – Forr a bor* című regények által jelölt kamaszregény-vonulatban helyezi el azt. A regény egyik újdonsága ebben az értelmezésben a klasszikus nevelődési regény eszményétől és célelvétől való elszakadás lehetne. Szilágyi Zsófia korábbi *Pacsirta*-értelmezések összefüggésében mondja: „Azt gondolom, Móricz ebben az 1911-es, ugyan-

csak a kisvárost tematizáló regényében már sokkal korábban kísérletet tett, éppen Veres Laci sorsán keresztül a célbaérés eszményével való leszámolásra, a körkörösre épülő regényszerkezet megvalósítására.” – 335–336.)

Egy másik, viszonylag nagy figyelmet kapó Móricz-regény az 1937-es *Míg új a szerelem* lett a Móricz-újr olvasók számára – itt is nagyrészt a regény önreflexív rétege, művészregény-jellege vált fontosá az értelmezésekben. Margócsy István tanulmánya² vagy Cséve Anna könyvtér-jedelmű elemzése³ kimutatták, hogy milyen különleges áttételekkel viszonyul a könyv a referencialitáshoz, illetve milyen módon kapcsolható a modernség szöveg-alakító eljárásaihoz.

A Móricz-újr olvasás egy további fázisa arra irányult többek között, hogy magában a realistának nevezett koncepcióban mutasson ki mitikus szerkezeteket, illetve a romantikával való folytonosságra utaló jegyeket. Az, amit a szocreál irodalomszemlélet később nagyon szeretett volna, vagy akár maguk a romantikával szembeforduló írók is a maguk idejében, nem egészen valósult meg: fontos struktúrák (bűnbeesés-történetek, felemelkedés-narratívák stb.) őrződtek meg, ami azt is jelenti, hogy igazából tarthatatlan például az a fajta kritikai megközelítés, amelyik azt rótta fel Móricznak (vagy korábban mondjuk Jókainak), hogy nála a realista jegyekkel néha romantikus vonások keverednek. A realizmus-koncepció újragondolása, illetve az újragondolt realizmus-kép Móricz-művekkel történő dialógusba hozatala többek között Balassa Péter⁴ és Gintli Tibor⁵ nevéhez fűződött/fűződik.

Két másik fejlemény adott újabb lökést a Móricz-kutatásnak az utóbbi évtizedben. Az egyik fejlemény Móricz Zsigmond újabb naplórészleteinek illetve *Tükör* címmel bekötetett jegyzeteinek nyilvánossá válása folyóiratközlések illetve részletes ismertetések-értelmezések révén.⁶ Az önéletrajzi jellegű szövegkorpusz értelmezései igencsak szerencsésen túlmutattak a direkt megféleltetések logi-

káján: az értelmezők nem egyszerűen arra használták a naplószövegeket, hogy beazonosítsák egyes regények életrajzi hátterét, hanem az írásmódok dialógusára is figyeltek, illetve azokat a koncepció-változásokat is követni próbálták ezekben a reflexív művekben, amelyek a Móricz-próza alakulástörténetét kísérték.

Másik fontos fejlemény a kortárs próza referencialitáshoz való viszonyának megváltozása. Szilasi László tömör jellemzése a kilencvenes évek első felének referencialitással szembeni gyanakvását is jól érzékelteti: „Azt vettem észre, ha egy szöveg ellenőrizhető tényeket közöl, hagymányos műfaji modelleket követ, és nem vidám, akkor azonnal hajlamosak vagyunk realizmust kiáltani.”⁷ Ehhez képest az elmúlt évek prózai munkái, miközben kétségkívül hasznosítottak történetileg „ellenőrizhető tényeket”, olyan narrációs eljárásokat működtettek, amelyek a realizmuskoncepciók, és tágabban, a realitáshoz való viszony árnyaltabb megközelítését is lehetővé teszik. Ez a viszony nem tekinthető egyirányúnak, ahogy a *Tükör* című szövegkorpusz esetében sem érdemes így leegyszerűsíteni a dolgot. Dialogikus, több irányban működő kommunikáció figyelhető meg szövegek és referenciapontnak tekintett tények között.

Hogyan kapcsolódik be ebbe az olvasástörténetbe Szilágyi Zsófia könyve? Egyrészt valamiféle szintézisét igyekszik nyújtani a fentebb vázolt folyamatnak, figyelmesen hasznosítja az autobiografikus szövegekre vonatkozó, illetve a személyesség/referencialitás kérdéskörével foglalkozó szakirodalmat, és minden egyes szövegében igyekszik támaszkodni a frissebb értelmezések gondolatmeneteire. Kezdeményező szerepe van a fentebb már említett kortárs regények és a Móricz-életmű együtt-olvasásában – konkrét esettanulmányokon keresztül mutatja meg azt, ahogy a kortárs irodalom visszamenőleg is alakítani képes az irodalmi hagyománykonstrukciókat.

Módszertanilag különösen izgalmas a könyv első része, amelyik a *Személyes*

nyomozás az irodalom történetében címet viseli. Ezt leginkább egyfajta társadalom-történeti-kultúratudományi megközelítésmód jellemzi, anélkül egyébként, hogy e megközelítésmód teoretikus megalapozásáról különösebben sokat olvashatnánk a könyvben. Az adatok, tények kezelése, illetve a reflektáltság, amellyel hozzájuk viszonyul, igencsak meggyőző, és a leg-személyesebb érintettség megjelénítését is lehetővé teszi – például egy családi történet beiktatását a szerző dédnagyanjáról, Kálmán Izabelláról, aki Móricz Zsigmond egyik korai szerelme volt. A történet lehetőséget ad annak a vizsgálata, ahogyan egy szűkebb közösségben, Kisújszálláson kialakul, és a félnyilvánosságban hosszabb távon is működik egy Móricz-kép, amelyről a közösségen kívül keveset lehet tudni: „Kisújszálláson van egy hivatalos, szoborban, a gimnázium nevében megtestesülő kultikus Móricz-kép, amelyet a helyi irodalmi hagyományok ápolói rajzoltak meg. (...) Emellett létezik azonban egy másik Móricz-kép is itt: a *Forr a borral* megbántott kisújiak generációról generációra öröklődő sértettsége egészen sajátos, csak a szóbeliségben létező ellenkultuszt épített fel Móriczról. A városban állítólag keringtek a *Forr a bor* megfajtott példányai, hiszen mindenki tudta, melyik regényhősnek ki a modellje, Móricz egykori osztálytársai

számára pedig az író kizárólag a *Forr a bor* szerzőjével, az pedig a hajdani Zsigával volt azonos.” (14.) Ez az esettanulmány, illetve a különböző személyes visszaemlékezések, oral history-elemek kezelése példaértékű és revelatív Szilágyi Zsófia munkájában. Hasonló antropológiai érdeklődésről tanúskodnak azok az elemzések, amelyek például *Móricz és a káromkodás* témáját járják körül (különböző műfajokban és élethelyzetekben más-másképpen viszonyul az „erős” kifejezésekhez Móricz, mutatja ki számos példával Szilágyi Zsófia – az apára vonatkoztatva például ki is fejt: „édesapámnál kész szerszámok voltak ezek a káromkodó szavak” – 78.); vagy a *Móricz és a sport* kapcsolatát vizsgáló tanulmány, amely például a *Légy jó mindhalálig* és a *Forr a bor* esetében mutat ki lényeges eltéréseket a testképek között („míg Nyilas Misi még úgy gondolta, nem illő, hogy egy jeles tanuló a tornaórán is jeleskedjék, addig Nyilas Mihály már büszke a sportsikereire is” – 88.).

Ezeknek a látszólag periférikusabb témáknak a tárgyalása révén Szilágyi Zsófia az irodalom egyfajta társadalomtörténetéhez nyújt lényeges támpontokat: lehetőséget ad olyan mentalitásváltozásoknak és életgyakorlatoknak a követésére, amelyek meghatározták és meghatározzák a mindenkori irodalom befogadását.

■ JEGYZETEK

1. Kulcsár Szabó Ernő: Beszédkaktus, szerepkör, ironia. Az Isten háta mögött mint elbeszélés. In: Szabó B. István szerk.: A magvető nyomában. Anonymus, Bp., 1993.
2. Margócsy István: Míg új a szerelem... In: Onder Csaba szerk.: Az újraolvasott Móricz. Nyíregyháza, 2005.
3. Cséve Anna: Az írás gyeplője. Móricz Zsigmond szövegalkító gyakorlata. Fekete Sas Kiadó, Bp., 2005.
4. Összefoglalását l. Beke Judit: Átok és panasz. Balassa Péter Móricz-recepciójáról. In: Az újraolvasott Móricz.
5. Gintli Tibor: Bovary úr vagy Bovaryné? In: Az újraolvasott Móricz.
6. Ezekről bővebben lásd Cséve Anna: i. m.
7. Idézi Szilágyi Zsófia: A továbbélő Móricz, 160–161.

A NAGYVÁROSI MÚLT MINT TAPASZTALAT

**Gyáni Gábor: *Budapest – túl jön és rosszon*
avagy tér, modernizáció, modernitás és társadalom
egy közép-európai metropolisz fejlődésének „első” évtizedeiben**

■ A fenti alcímben az „első” szócska nemhiába került idézőjelbe. Ha a magyar történelem perspektívájából vizsgáljuk, akkor Budapest, azaz Buda, Óbuda és Pest története a középkorban kezdődött. Ezt továbbfűzve, egy kis egyszerűsítéssel azt is kijelenthetjük, hogy a 19. század elejének Pestje több közös vonást mutatott a 16. század első felének Pestjével, mint a 20. század kezdetén hihetetlen gyorsasággal modernizálódó várossal.

Gyáni Gábor tanulmánykötete a posztársadalomtörténet-írás követelményei alapján vizsgálja a nagy átalakulás folyamatát kísérő korabeli tapasztalatokat. Természetesen nem hiányoznak a klasszikus várostörténet elemei sem a kötetből, amely által a nagyközönség számára is olvasható munka került ki, azonban elsősorban nem ezek a jellemzők.

Az 1998–2008 között írt, különböző helyeken megjelent nyolc tanulmány a „múltbeli valóság perceptuális és reprezentációs” síkjait vizsgálva keresi azokat az emberi és össz társadalmi jelenségeket, amelyek egyaránt voltak elindítói, de következményei is a nagyvárosi fejlődésnek. Így a hagyományos levéltári stb. dokumentumok adatai mellett a fő hangsúly a létező vizuális, írott és irodalmi szövegek elemzésére került át.

Gyáni a várostörténet térbe helyezését Michael Foucault elmélete nyomán viszi tovább, amely szerint a 19. század

embere az események időbelisége mellett állt ki, míg jelenlegi korunk a tér korszaka lett, amely szerkezeti helyként is értelmezhető, ahol a pontok és elemek viszonya irányítja a történetet. Továbbmenve, itt a tér nem üres entitás (amely csak háttere az előtérben zajló eseményeknek), nem homogén, és az őt kitöltő másnemű terek viszonyrendszerei szerint alakul. Ez vezet oda, hogy a történeti egymásutáni-ságot félretéve az eseményeket egymásmellettiességükben kell vizsgálni, pontosabban, a szerző szavaival élve, „a különböző idejűségek egyidejűsége jelenti tehát a megismerés sürgető feladatát”.

A kötet struktúrája alapján követhetjük az alábbiakban Budapest történetének különböző aspektusait. A három település neve ebben az összetett formában először Széchenyi 1831-es *Világ* című munkájában jelenik meg. Az egyesülési folyamat legpregnansabb és a hosszú távú várostervezés egyik legfőbb pillanata 1869. október 23-a, amikor is Andrássy Gyula miniszterelnök indítványozza a Közmunkatanács felállítását, amely a továbbiakban a várostervezés, állami várospolitikai és egyéb logisztikai kérdések megoldásában játszik döntő szerepet. Pest, Buda és Óbuda egyesítésére végül 1873-ban kerül sor. Az új főváros jogi helyzetére a kettősség jellemző: az 1871-es közigazgatási törvény a fővárosnak más városokhoz képest egy sokkal több-rétűbb autonómiát hagy meg, ugyanak-

kor a fővárost az is a többi város fölé emeli, hogy a „nemzetállam politikai, gazdasági és szellemi értékeit szimbolizálja”, ezért a vidékies jegyeket hordó város, valamint az új szerepet felvállaló, folyamatosan bővülő adminisztráció új infrastrukturális beruházásokat igényel. Így a nagyfokú autonómia mellett hangsúlyos az állami függés is. Ezt igazolja, hogy a beruházások többsége felső kezdeményezésekre kezdődik el.

Negyedszázaddal később megkapja a Budapest fő- és székváros elnevezést, amely egyben az első fejlődési korszak végét is jelenti. A politikai és gazdasági szerepből adódó dinamikus fejlődés következtében a századvégen már tizenegy irányból vezet ide vasútvonal, két híd köti össze Pestet Budával, a Nyugati és Keleti pályaudvar mellett még tizenhárom másik szolgálja ki az utasokat és az áruforgalmat. Épülnek a sugárutak, gombamód emelkednek a két-háromszintes bérházak és paloták, mi több, 1887-ben megindul a villamosforgalom, és 1896-ban a kontinens első földalatti vasútja. Az infrastrukturális fejlesztéssel egyidejűleg Budapest gyárvárossá alakul át, hatalmas tömegeket vonzva ide a számtalan munkalehetőség. Az iparosodás polarizálja a társadalmat, 1890-ben már a lakosság kétharmada proletár. Ugyanekkor zajlik le a háttérbe szorult pesti és budai német polgárság deklasszálódása is, helyébe új vagyoni elit lép, származásukat tekintve gyakran zsidók, akik a kereskedelemben és élelmiszeriparban felhalmozódott tőkájüket sok esetben ingatlanba fektetik. Ezzel is magyarázható a sok építkezés.

Megkezdődik az arisztokrácia politikailag aktív tagjainak a fővárosba való költözése, valamint létrejön egy százalékarányában kicsi, de sokszor jelentős közéleti pozíciókat betöltő középosztály és egy sokkal nagyobb számú kispolgárság. E két utóbbi társadalmi réteg közös jellemzője az volt, hogy soraikban aránytalanul nagy számban fordultak elő a zsidó származásúak. A jól elkülönülő társadalmi csoportok önmagukon belül is tovább rétegződnek. A nagymérvű polarizálódást

az is jelzi, hogy a cenzusos rendszer alapján a lakosságnak csak 5–6 százaléka választhat. Emellett meghatározó a nyelvi és kulturális pluralitás, de ugyanilyen jellemző az akkulturáció is, melyet a politikai akarat is messzemenően támogat, hisz Budapest nemzeti és kulturális központ is egyben.

A város elmagyarosodásának fő oka az volt, hogy Budapest akkor lett főváros, amikor a nemzetállam-építés éppen olyan fontos volt, mint a gazdasági-társadalmi polgárosodás programja. Ennek elsőrangú elősegítői voltak a különböző szintű oktatási, kulturális, szakmai, művészeti intézmények, és kiemelt helyet kaptak ebben a sorban a kultúra médiuai: a sajtó, könyvkiadás, színház.

A különböző tömegkultúrák tovább éltek egymás mellett, de egymástól függetlenül. A fenti gondolatsorhoz kötődve itt is megjegyezhető, hogy éppen ebben a közegben jutott leginkább szerephez a magyaros, asszimiláló jellegű tömegkultúra, például a nagyvárosi népies műzene.

Az egyesítés még sokáig nem érintette a városrészeket átlépő egységet. Egymástól eltérő társadalmak és városi környezetek maradtak.

A növekvő város régi és új emberében, az itt született polgártól a beköltözött arisztokratán át a gyári munkásig, más és más kép élt vagy alakult ki a budapesti valóságról. Az európai és észak-amerikai nagyvárosi kultúrákat ebben a korban a modernitás és modernizmus, illetve a szinte ezekkel egy időben és ezekből születő identitásválság jellemzi. Carl Schorske a város értékelését az újkori és jelenkori európai történelemben a következőképpen osztályozza: a város erény, a város bűn, a város mint ami túl van jón és rosszon. Mindhárom diskurzust megtaláljuk a korabeli budapesti közéletben.

A modernitás és modernizmus az új nemzetállam fővárosában nem volt képes új stílust teremteni, hanem a már létező európai példákhoz nyúlt, azaz történelmi formák és elemek átvételével

próbált egy új identitást alkotni. Az így létrejövő historizmus stíluspluralizmusának nagy szerepe volt a polgári identitástudat kialakulásában és megszilárdulásában. A várost idealizálják, és nem foglalkoznak a meglevő szociális problémákkal. A budapesti középosztálybeli polgárnak csak távoli, homályos elképzelései vannak a nyomornegyedekről, a zsidó városrészekről. Teljesen elhatárolódik ezektől. Ezzel szemben főleg a 20. század elején felerősödik a konzervatívok és a működésképtelen liberalizmus kritikája. Szegfű Gyula szavaival élve „Budapest a liberális illúziók fellelőgára”. Ezzel egyszerre jelentkezik a túlfűtött nacionalista retorika és a zsidóellenesség, annak következtében, hogy a kulturális heterogenitásra válaszképpen kisebb etnikai és társadalmi csoportok radikalizálódnak. Ez a diskurzus a két világháború között erősödik fel, azt hangoztatva, hogy a nemzetivé lett trianoni ország megtisztítja a fővárost a rá rakódott magyartalanságtól. A harmadik út a város teljes semmibevétele volt. Ennek legszembetűnőbb példája, hogy a képzőművészet és ezen belül elsősorban a festészet terén szinte teljesen hiányzik a Budapest-ábrázolás. Gondoljunk itt csak a nagybányai iskolára, amely a kisvárost és idilli környezetét választja állandó telephelyéül és inspirációs forrásául. De még ide sorolhatnánk a *Nyugat* folyóirat, a Vasárnapi Kör vagy a Jászi Oszkár mellett csoportosulókat. Lukács György megfogalmazásában: az esztéticizmusba menekülnek. Egyaránt utasítják el az asszimilációt – legyen az kulturális vagy etnikai a zsidó származásúak esetében, de a piaci kapitalizmust és liberalizmust is.

Időben és térben ugorva, a modernizmus és a gettósítás összefüggéseit vizsgálja a kötet, kiemelve, hogy mindkettőnek egyazon nagyvárosi tér a forrása és működési közege, és mindkettő a modernitásra adott egyfajta válasz. Avagy Zygmunt Bauman idézve „a holokauszta modernitás próbája”. Michel Foucault értelmezésében a tér és hatalom elválaszthatat-

lan. A tér nála nem földrajzi, hanem jogi, politikai, azaz bizonyosfajta hatalom által ellenőrzött mező, ahol a holokauszta a legmodernebb szervezési módszerek igénybevételevel valósult meg.

A nagyváros mint tapasztalat: identitás és imázs fejezetben Gyáni újból az egyén és csoport társadalmi és kulturális önazonosságait keresi, kiemelve az elkülönülő terek egymáshoz való viszonyát. Irodalmi műveket, például Krúdy vagy hajdani pesti polgárok naplóját hívja segítségül. Így teljesedik ki a már máshol is megjelenő szegregált város képe. Azonban ezt oldja fel bizonyos mértékben az utca, amely a nagyvárosban egy mindenkinek számára hozzáférhető nyilvánosságot biztosít, mert semleges tér, a szociabilitás, a fegyelmezett és személytelen viselkedés követelményét kínálja és kívánja meg. Itt csak vizuális kommunikációra van lehetőség. Ezt a bezártságot a középosztály esetében a kávéházi korzózás enyhíti némiképpen, míg a nagyobb nyilvánosság, esetleg ismerkedés színtere a közpark. Azonban itt sincs átjárhatóság a különböző társadalmi rétegek között. A nagyvárosi köztér ugyanakkor az éles társadalmi konfliktusok színtere is, amelyek a 20. század beköszöntével egyre gyakoribbakká válnak. Így alakul át a köztér színházzá, a benne élők tudatán kívül.

Egy a magyar társadalomtörténet-írásban újszerű téma is megjelenik a kötet hasábjain, amely a középosztály fogyasztási kultúrája és az áruház közötti viszonyt elemzi, valamint az áruház történetére és annak a különböző társadalmi rétegek általi befogadására is rávilágít. Az áruházak késői megjelenését és esetenként sikertelenségét a vásárlási szokások irányították. A Bécsből és előkelő budapesti szalonokból öltözködő arisztokrácia teljesen elhatárolódott a tucattermékeket kínáló áruházaktól, a középosztálynak azonban így lehetősége nyílt némileg olcsóbban bekapcsolódni az európai divat vérkeringésébe.

Gyáni Gábor külsőleg is vonzó kötete újszerűségét annak köszönheti, hogy a témát nem a hagyományos történetírás

szemléletével kezeli. Társadalomtörténeti megközelítése is teljesen újat hoz, hisz többek között beemeli a vizuális és irodalmi ábrázolások elemzését is. Azonban erdélyi olvasó és kutató csak mint mintát használhatja ezt a munkát – párhuzamot nem vonhat, mert a 19–20. század fordulójának erdélyi várostörténete javarészt feldolgozatlan, legtöbb esetben a krono-

logikus áttekintés sem létezik. Mégis a téma kezelése, a történeti képek és események szemléletes leírása izgalmas olvasmánnyá teszi a kötetet mindazoknak, akiknek a nagyfokú szakmaiság érvényesítése ellenére sem kell percnként fella-
pozniuk az idegen szavak szótárát.

László Lóránt

„SZTÁLIN AJÁNDÉKA A SZÉKELYEKNEK”

Stefano Bottoni: *Sztálin a székelyeknél.*

A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)

■ Stefano Bottoni bolognai származású történész munkássága a 20. századi magyar kisebbségtörténeti elemzésekben és a romániai kommunizmuskutatásban jelentős eredményeket hozott. Jelen kötet is nagyszerű példája ennek, kiforrott munka egy fiatal történész tollából.

A kötet előzménye egy olasz nyelven megjelent, 2007-ben kiadott doktori disszertáció (*Transilvania rossa. Il comunismo rumeno e la questione nazionale, 1944-1965*), amelynek a magyarra való „visszafordítása” és kiegészítésének eredménye a jelen kötet. Elsődleges forrásokkal (román, magyar, orosz és brit levéltári források) dolgozva a szerző már több tanulmányt jelentetett meg, és egy forráskiadvány szerzőjeként is (*Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság, 1956–1959*) bizonyította jártasságát a témában.

A könyv az 1952 és 1960 között fennálló Magyar Autonóm Tartomány (MAT) történetét vázolja, keletkezésétől a megszüntetéséig, rávilágítva a különböző lehetőségekre, egyben magyarázva ezeket. A kötet címe Rainer M. Jánostól származik, amit a szerző többször is magyaráz, miképpen a MAT végül is „Sztálin ajándéka a székelyeknek”.

A kötet öt fejezetre oszlik, ezek alfejezetekre vannak lebontva, egységében egy komplex képet vázolva az akkori körülményekről és a MAT történetéről. A kötet komplexitását mutatja az a tény is, hogy Bottoni a sajtóelemzésen kívül Bukarest és olykor a magyarországi pártvezetés nézőpontját – és persze Moszkva álláspontját is – figyelemmel kíséri párhuzamosan az események lezajlásával. Ugyanakkor a MAT-on kívül rekedt magyar kisebbség szempontját is szemlélteti.

A kötet bevezető fejezete ismerteti a szovjet közigazgatási és területfelosztási mintát, melyet Romániának is követnie kellett. Az 1950-es közigazgatási reform már tartalmazta azon szovjet javaslatokat, melyek szerint a rajonok kialakításakor figyelembe kell venni a lakosság etnikai összetételét. Itt már felmerültek a fogalmi kérdések, hogy az erdélyi magyarság nemzeti kisebbségként legyen meghatározva, vagy együtt élő nemzetiségként. E fejezetben vázolja Bottoni Luka László

kérdéses szerepét is, valamint hozzájárulását a MAT kialakulásához. Az új alkotmánytervezet bemutatása és Sztálin ehhez való hozzájárulása nyomán a szerző egy hipotézist fogalmazott meg arra vonatkozóan, hogy végül is kinek köszönhető a MAT létrehozása. Érdekes tény, hogy Sztálin hozzájárulása az alkotmánytervezet módosításához nem precedens nélküli, az új lengyel alkotmányhoz is „hozzájárult”. Végül is a Gheorghe Gheorghiu-Dej-féle adminisztráció ily módon vélte rendezni a magyar helyzetet, de ehhez hozzátartozik a román politikának az a vetülete is, mely szerint úgy vélték: a szocialista ideológia elfogadhatóbb és kevésbé idegen a székelyföldiek számára, ha saját anyanyelvükön szól. A Központi Bizottság megszervezte a vitát az új alkotmánytervezetről, agitátorokat küldve ki a rajonokba. A MAT kérdése valóban jelentős reakciókat váltott ki, de éppen magyar részről viszonylag keveset (valószínűleg mivel a Székelyföldön élő emberek többsége nehezen fejezte ki magát románul). Tény, hogy félreértelmezésre rengeteg példa volt, a kötetet ugyanakkor színeesebbé is teszi az akkor keletkezett anekdoták beemelése.

Le kell szögezni azonban, hogy az autonómia nem a mai szóhasználatban bevett fogalom volt, illetve más volt a funkciója: nem egy önálló, külön entitású, közigazgatású területet jelentett. Sokan pozitív értékű hívó szónak tartották, hiszen alig telt el tíz év a második bécsi döntés területmódosításai óta. Sztálini felfogásban is az autonómia az összekötés, egy erősebb (szocialista) tudat kialakítására irányuló fogalomként szerepel. Ami érdekes, hogy nemcsak magyar részről keltett zavart, hanem a románok sem igazán értették, ami abszurd helyzeteket, történeteket szült.

A MAT tehát a periferikus, nehezen megközelíthető, elszigeteltebb kultúrájú Székelyföldet foglalta magában, Marosvásárhely tartományi központtal. A közigazgatási és nyelvi kérdések mellett a lakosság nemzetiségét tekintve ugyancsak problémák merültek fel, ugyanis a tarto-

mányon kívül rekedt magyarok körében felmerült még egy bizonyos mértékű lakosságcsere kérdése is. Tény azonban, hogy a MAT keletkezése egy olyan szituációt eredményezett, melyet nem tudott egyértelműen kezelni sem a pártvezetőség, sem a lakosság. További instabilitást Sztálin 1953-as halála és az azt követő utódlási harc okozott.

A szerző külön fejezetet szentelt az 1956-os eseményeknek, melyeket Erdély szintjén is elemez. Az 1956-os események olykor jó ürügyként szolgáltak nemcsak a kommunista ideológia elleni, de a nemzetiségi megtorlásokhoz is. Az 1958-as szovjet csapatkivonás pedig már egyre egyértelműbb politikai függetlenséget jelentett Moszkvától. Ezért a továbbiakban szinte lehetetlen lett volna fenntartani a MAT működését.

A MAT meghatározására használt hasonlatok közül a periféria és a gettó mellett a kulturális üvegház a legtalálóbb, hiszen a fentiek fényében „természetellenesnek” nevezhető, akárcsak az üvegházban termesztett növény. Utólag visszatérve: a MAT nagy szerepet játszott a sajátos székely/magyar identitástudat megőrzésében, fenntartva egy sajátos kulturális közeget.

A *Sztálin a székelyeknél* című kötet az eddig legteljesebb munka, amely a MAT történetét elemzi. Nemcsak a nemrég feltárt levéltári forrásokat dolgozza fel, de egy a teljességet megközelítő bibliográfiát is ad a kérdés történetéről. Stefano Bottoni munkája módszertanilag sokszínű: antropológiai, néprajzi, társadalomkutatási szempontokat is figyelembe véve (Gagyi József elemzése) ugyanakkor helytörténeti forrásokat is felhasznál (elég, ha a magyarhermányi Máthé Jánosra utalok). Az elemzésekben olyan erdélyi kulcsemények is szerepet kapnak, mint például Sütő András sajtóbeli tevékenysége (a Földes-vita kérdésköre), az 1956-os események és az azt követő megtorlások, a Bolyai Egyetem megszűnése-egyesítése vagy a marosvásárhelyi Református Kollégiumnak Bolyai Farkas Elméleti Líceummá való alakulása, és a

sort még folytathatnánk. A népszámlálások és egyéb számszerű adatok, statisztikák táblázatokban követhetőek, átfogó és pontos képet adva az 1950–60-as évek történetéhez. Ugyanakkor a MAT elemzése rengeteg, napjainkig érvényes, tanulságos kérdést és felvetést fogalmaz meg, melyek továbbgondolásra ösztönöznek.

Önmagában is olvasmányos, ugyanakkor rengeteg információval telített kőtről van szó, melyet nemcsak a végén található korabeli térképek, de olykor a szöveg közé szúrt forrásoknak is tekinthető képek tesznek színesebbé.

Fodor János

A BARCASÁGI CSÁNGÓK KÁLVÁRIÁJA

Veres Emese-Gyöngyvér: *„Mikor Oláhország háborút izene...”*

■ A Marosvásárhelyen született és a Barcasághoz eleven szálakkal kötődő Veres Emese-Gyöngyvér második könyve is a barcasági csángók történetéhez kapcsolódik. A 2005-ben megjelent *„Ma leszek házadban vendéged”* című, szokásokkal kapcsolatos kutatásait közlő könyvét követően a szerző egy máig aktuális és érzékeny témát dolgozott fel. Az 1916-ban bekövetkezett váratlan és kegyetlen román támadás barcasági emlékeit és dokumentumait dolgozta fel példaértékűen adatgazdag monográfiájában.

A barcasági csángók története ritkán került olyan közérdeklődés és figyelem középpontjába, mint az őket sújtó idegen katonai támadást követően. A szerző igyekezett a vonatkozó történelmi, sajtó- és egyháztörténeti anyagokat összegyűjteni. Az evangélikus egyházhoz, a lelkészekhez kapcsolódó források a helyi közösségeket összefogó intézményhez kötődő adatokként rendkívül fontosak. A gyülekezetek életére vonatkozó adatok az egyháztörténetek mellett a néprajzkutatók számára is igen értékesek. Veres Emese-Gyöngyvér értő szemmel válogatott és kutatott e sajátos értéket képviselő dokumentumok között is. Különösen gazdag forráscsoportot vont be kutató-

munkájába a parasztköltői írások, családi visszaemlékezések összegyűjtésével. Ezek némelyike verses formátumú, így például a hat osztályt végzett barcaúfalusi földműves Jámbor János „virágos kertje”, melyből a kötet címadó sora is származik. A külön fejezetbe rendezett néprajzi gyűjtések során talált meneküléstörténeteket csonkítatlanul, teljes egészében közli, az eredeti formában és helyesírással. A népi írásbeliség kutatásához is szolgáltat ezáltal értékelhető adatokat. A magyar és a román történetírás elsősorban szinte kizárólagosan a hadtörténeti vonatkozásokat vizsgálta korábban. Az ilyen jellegű munkák átértékelését is eredményezheti az eseményeket elszenvedő civil lakosság szemszögét is figyelembe vevő dokumentumválogatás. A szerző nyelvismerete lehetővé teszi, hogy egy-egy eseményről a korabeli magyar, román és német forrásokat is egymás mellett olvashatjuk. A három nép több évszázados együttélése meghatározta a Barcaság arculatát, lakóinak életét és szokásait.

A kötet időrendben tárgyalja az eseményeket, felsorakoztatva a vonatkozó forrásokat. Nem túlzás, hogy egyes esetekben nem csupán napról napra, ha-

nem a sorsfordító események idején óráról órára bontakozik ki az olvasó számára a kegyetlen támadás és annak tragikus következményei. A kötet lapjain egyéni tragédiák, kimagasló erkölcsi erőt felmutató hétköznapi hősök jelennek meg, ám a kegyetlen és számító gonosztevők is felbukkannak. A szerző hűen a hitelességet és objektivitást követelő célkitűzéséhez nem tagadja el a románellenes atrocitások, esetenként háborús bűnök ismertetését sem, a megszálló román hadsereg és alkalmanként vad szimpatizánsaik tetteinek ismertetése mellett. Rendkívül alaposan vizsgálta a szerző a betörés elől menekülők sorsát; ezt a témát elsősorban a korabeli sajtó közléseire és személyes feljegyzésekre építve mutatja be. A menekültek ellátását, segélyezését bemutató fejezetben a központi intézkedéseket, az egyes vármegyék hivatalos intézkedéseit és a magánszemélyek, egyházak működését is bevonta vizsgálatának körébe. A Brassó vármegyei menekültek Bácskában és Torontálban találtak igen nagy arányban ideiglenes menedéket. Külön fejezet foglalkozik a menekültek visszatérésével, a károk és a romok felszámolásával. Részletesen vizsgálja az elhurcolt túszok sorsát, a kalandregénybe illő szökevény beszámolókat. Kitér a román csapatok kiszorítását követően lezajlott hadbíróági ítéletekre, a megtorlásra is. Az események központi évfordulós megemlékezéseit is bemutatja a szerző a korabeli dokumentumok alapján, s ezek elemzése különösen annak ismeretében sajátos, hogy 1919-ben újra román uralom volt Brassóban... Az emlékművek sorsa – pl. a lefejezett vashonvéd, a ledöntött s máshol felállított emlékmű –

jellemzi az etnikai-politikai viszonyrendszeret.

A szöveget kiválóan egészítik ki a válogatott illusztrációk, melyek a korabeli sajtófotók, képeslapok mellett, igen nagy számban közölnek családi magánarchívumokból feltárt képeket is. Ezek mellett a kiterjedt levéltári és könyvtárszeti kutatások során összegyűjtött fotók teszik teljessé az anyagot. Ezek összegyűjtése is – az írásos forrásokhoz hasonlóan – kimunkált gyűjtőmódszertani jártasságot és elhivatottságot igényelt. Recenzensnek módja volt a kötet megjelenését követően közös terepmunkát folytatnia a szerzővel Hétfaluban. Az adatközlők reakciói, a további források előkerülése, a visszaemlékező történetek sorozata igazolta Veres Emese-Gyöngyvér témaválasztását.

A kötetet német és román nyelvű összefoglalás zárja, illetve egy melléklet, melyben korabeli hivatalos dokumentumokat követően az elhurcoltak, meggyilkoltak, illetve az elmenekültek névsorai is megtalálhatóak. A melléklet az adatközlők névsora zárja, melyben kereken ötven személy szerepel! Az igényes kialakítású rendkívül olvasható és ezzel együtt roppant adatgazdag kötet a hely- és köztörténet kutatói mellett, a néprajztudomány és a mentalitás-történettel foglalkozó kutatók számára is értékes munka. A barcasági csángók identitásának vizsgálatának eredményei sokkal nagyobb távlatban és léptékben is komoly igazodási pontot jelentenek számunkra. Veres Emese-Gyöngyvér könyve egy objektív társadalomtan felé mutató irányjelzőként is értékelhető.

Kemecsi Lajos

TÉRÁBRÁZOLÁSOK ÉS AZ IRODALOM MINT SZAKMA

T. Szabó Levente: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*

■ T. Szabó Levente könyve tulajdonképpen két tanulmánykötet anyagát foglalja magába. Nemcsak azért jelenthető ez ki, mert terjedelmében is kitenne egy-egy vékonyabb kötetet a könyv két része, hanem mert a két rész – a szerző által az előszóban vállaltakkal összhangban – „egymástól viszonylag eltérő” kutatási irányt mutat meg (7.). Amiért mégis egy helyen olvashatók, azt az az indoklás hitelesíti, amely szerint a két tanulmánytömbben felvetett kérdések több szempontból is összefüggnek. A könyv fellevezetésében megfogalmazott ígéret eleve meghatározza a tanulmányok olvasási horizontját. Többek között arra készítet, hogy megvizsgáljuk: következtetéseiben az irodalomtörténethez visszatérő társadalmi térábrázolások történetének aspektusai – amelyek a nemzetépítésben játszott szerepükkel összhangban írhatók le – miként találkoznak azzal a kutatási elképzeléssel, amely „az irodalom társadalomtörténeti értelemben vett modernizációját” (8.) veszi célba. Alighanem a szerző számára fontos két inspiratív terület egysége, együtt-olvasása abban ragadható meg, hogy mindkettő a 19. századi nemzetépítésben játszott szerepe felől gondoltatja végig tér és irodalom, irodalom és társadalom viszonyát, azt a folyamatot, amelyben a hagyományoz(ód)ás (megőrzés és továbbadás) válik láthatóvá, és a hagyományozás mikéntjére való rákérdezés válik lehetségessé.

T. Szabó könyve első részének ezt a címet adta: *Tér, irodalom, társadalom*:

*Erdély-reprezentációk. A fejezetben olvasható címekre – akárcsak a főcímre – a felsorolás és a többes szám használata jellemző: Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén; „Erdély népei”. A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban stb. A többes szám használata – véleményem szerint – szorosán összefügg a szerző nemzetfelfogásával. A hagyományos elképzelésekkel szemben abból indul ki, hogy a nemzet „egyazon történeti időben jelen levő, különféle jellegű, néhol egyetértő, néhol meg versengő értelmező közösségek által használt érték” (13.). Eszerint a nemzet nem lokalizálható, zárt entitás, amelyet *ápolni kell*, amelyhez mintegy kívülről *viszonyulni illik*, hanem „egy folyamatosan történő képződmény” (16.), amely a különböző régiók, lokális kultúrák közötti „versengés terepe”. A nemzet és az erről szóló (nemzeti) irodalom (története) a különbözőségekben, az eltérő diskurzusok párbeszédében megragadható, értelmezhető (állandó) érték(újra)képződési folyamat, amelyben épp az válik nyilvánvalóvá, hogy a különböző tájegységek, az egyes régiók mikor, milyen körülmények között lesznek reprezentatívva „a nemzeti egészet illetően” (18.).*

A táj 19. századi megjelenésének, az egyes tájegységek, terek reprezentatívva válásának módját, folyamatát az irodalom az útirajz műfaján keresztül foglalja magába (vö. 21.), amelyben a táj, a régió nemcsak fizikai tér, hanem „reprezentá-

ciók kulturális tere is” (25.). Ily módon az irodalom, ezen belül az útirajz műfaja nem(csak) tükrözi, hanem konstituálja (is) a régiót, vagyis mentálisan létrehozta azt. A *Székelységképzetek és Orbán Balázs vállalkozása, a Mikó Imre vállalkozásai és az erdélyi kultúra századközépi képzetkörei*, valamint a *Változatok következtetésre: a regionális történetek irodalmi sikere a 19. század közepén* című fejezetek erre a konstituálódási folyamatra adott példák. Azt mutatják meg, hogy Orbán Balázs *A Székelyföld leírása történelmi, természetrajzi s népi szempontról*, Mikó Imre *Erdély történelmi adataiban* című könyvében, a népszínművekben és Mikszáth Kálmán palóc novelláiban miként válnak a regionális mitológémák a nagyobb egész, a nemzet reprezentációjává.¹ Amellett, hogy T. Szabó tudományos pontossággal, tehát megbízhatósággal, árnyalt összefüggésekben vizsgálja az alapkérdést, vagyis azt, hogy „a modern nemzetépítésben mint többirányú folyamatban milyen szerepet töltenek be a lokális és regionális történetek” (77.), a irodalomtörténész olvasói horizontja és fogalomrendszere lehetővé teszi, hogy a tanulmánykötet olvasója újabb és újabb kérdéseket tegyen fel, illetve újabb és újabb válaszokat fogalmazzon meg a könyv által feltett kérdésekre. Végiggondolhatjuk – mert végiggondoltatja, és akár önálló tanulmányok tárgyát képezhetné –, hogy például Petőfi tájköltésze mint egy regionális teret, az Alföldet konstituáló poétikai képződmény, miként írta be (vagy beírta-e) magát egy nagyobb, a nemzetet reprezentáló egészbe, pontosabban: miként vált a nemzeti közösség értékeinek, emlékezetének hordozójává. Ha ehhez hozzávesszük azt a megfontolást, hogy „a huszadik század eleji romániai magyar kultúra önértelmező kísérletei nagy hatású és hagyományú tizenkilencedik századi előzményekre támaszkodnak” (78.), akkor óhatatlanul értelmezésre érdemesek azok az opuszok, amelyek a nemzeti irodalom és

a transzszilvanizmus viszonyát teszik láthatóvá. Érdekes következtetésekre juthatnánk továbbá az egyes huszadik század eleji (és nemcsak!) transzszilvanista alkotások, életművek (például Tompa László, Reményik Sándor, Áprily Lajos, Kós Károly, Tamási Áron és mások) tájreprezentációját, kánonképző funkcióját vagy annak elmaradását illetően; megalapozott válaszlehetőségek körvonalazódhatnak arra vonatkozóan is, hogy az erdélyi táj, a hegyvidék – mint régió – az erdélyi történetben hozzáférhető-e a tágabb olvasóközönségnek, alkalmas (volt)-e, s ha igen, milyen szerepet játszott/játszik a modern nemzetépítés folyamatában. Arra is választ kaphatnánk ennek a szellemi kalandnak a folyamánként, hogy például mivel magyarázható egyes erdélyi szerzők esztétikai szempontból indokolatlannak tekinthető népszerűsége. (Gondolunk itt elsősorban a Nyíró József- és a Wass Albert-jelenségre, a teljes életművek kiadására stb.)²

Az „Erdély népei”. A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban című fejezet – mintegy újszerű megvilágításba helyezve, az előző gondolatmenet ideológiai, társadalomtörténeti háttérét adva – azt vizsgálja, hogy melyek azok a tényezők, amelyek egyrészt elvezetnek az erdélyi tér irodalomban való tárgyiasulásához, illetve melyek azok a társadalmi és/vagy szakmai történések, megfontolások, amelyek meghatározzák az irodalmi szövegek térképzeteit. A könyv szerzője a turizmusnak és az utazással kapcsolatos tudásfajták terjedésének tulajdonít kiemelt szerepet, és rámutat arra, hogy miként épült be a különböző szakmai önértelmezésekbe (irodalmárok, néprajzosok, földrajztanárok stb. körében) a turizmus szervezeteihez való kapcsolódás (vö. 106.). Úgy vélem, ez az a pont a tanulmánykötetben, amely közvetlenül összekapcsolja a könyv két részét. Az irodalomból kivált néprajztudománytól függetlenedni nem kívánó turizmus intézményi tevékenységének vizsgálataival

összhangban ugyanis azt gondoltatja végig a tanulmány, hogy a 19. században hivatásosodó, a turizmus hatásai, térképzetei által (is) meghatározott irodalom és az irodalmi szakma normáin belül milyen az érdeklődés a folklórszövegek iránt, milyen a hozzájuk való viszony. Ezek gyűjtése – Szádeczky Lajos szerint – a nemzeti feladatot ellátó turizmushoz köthető, (egyben a nemzeti reprezentációt jelentő) kanonizációjuk pedig a modern filológia eszköztára és előfeltevérendszerre által meghatározott népi kultúra és az irodalom viszonyrendszerében (vö. 125.) interpretálható, megy végbe. Ebben az összefüggésben érthető meg az a folyamat, amelynek során az etnicizált táj nemzetiesítését véghezvivő turizmus meghatározza a 19. században hivatásosodó irodalom térképzeteinek, ideológiájának alakulását, illetve az így alakuló irodalom (és néprajz) hozzájárul a tér nemzetiesítéséhez (vö. 159.).

A tanulmánykötet második része annak a térrel kapcsolatos koncepciónak a továbbírása, amely arra ösztönzi az irodalomtörténészt, hogy a teret – mint eltérő jelentéstulajdonítások összetett terepét – a társadalmi jelentések alakulásként értelmezze (vö. 185.). Így nyerhetünk betekintést az irodalom mint szakma történetébe, a modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténetébe. Nyomon követhetjük azokat a folyamatokat, amelyeket T. Szabó Levente – a társadalmi jelenségek összefoglaló neveként határozva meg – modernizációnak nevez: azt, hogy mit jelentett a diszciplinarizálódás és a specializáció az irodalmi hivatásosodásban, s ennek következményeként miként vált az irodalom tagolódó, specializálódó entitássá a mo-

dern tudományok és művészetek rendszerében (vö. 201.); hogy miként vált szét az az 1800-as évek közepén, ami addig szinkretikusan együtt volt – az irodalom mint tudomány és az irodalom mint művészet (vö. 201–202.). Rámutat arra is, hogy miként vált a szaknyelv a szakmai identitás fokmérőjévé, s hogy ebből fakadóan miként lett az irodalmi hivatásosodás kulcskérdése „a professzionalizációs úr”, azaz a hivatásos irodalmárok és a dilettánsok közötti távolság (vö. 204.). Az oktatási rendszernek az irodalom hivatásosodásában játszott szerepéről szólva a modern tanári hivatás megjelenésének kutatását sürgeti a szerző. T. Szabó könyve a Pesti Egyetem Tanárviszsgáló Bizottságának felállításától Gyulai Pálnak a tanárképzésben és a magyar irodalomtörténeti képzés hivatásosodásában játszott szerepén át Toldy Ferencnek a tanárjelölteket vizsgáztató módszereinek és az ezekből lesűrűsíthető irodalomszemléletnek az értelmezéséig azt az utat járja be, amely megmutatja, miért vált szükségessé a magyartanárság mint szakma kimunkálása (vö. 211.), miért tartották fontosnak, hogy az 1860-as évektől a magyar irodalom mint diszciplína része legyen az általános képzésnek.

A könyv olvasása folyamán tudatosulhatnak, új megvilágításba kerülhetnek bennünk a tanárok társadalmi megbecsültsége átalakulásának/korlátozott voltának/hiányának indítékai is, és körvonalazódhat, hogy mik lennének a továbbgondolás, -lépés esélyei. A magyartanárság ugyanis olyan entitás (státus, szakma), amely megkerülhetetlen abban a térképződési folyamatban, amelynek a neve nemzet, nemzeti reprezentáció, identitás.

Borsodi L. László

■ JEGYZETEK

1. Orbán Balázs „mitológiai értékűnek határozza meg Erdélyen belül a Székelyföldet” (34.), Székelyföld a „költőien megélt” (36.) lét helye. Míró „programot épített az önálló erdélyi történet elmondhatóságára” (53.), Miszáthnál pedig a kötet szövegei egy tér történetei (vö. 71.), és az a törekvése, hogy a lokálisból kiindulva elbeszélje és a tágabb olvasóközönségnek hozzáférhetővé tegye a régiót (vö. 77.).

2. Ezt a problematikát tágabb kontextusban, újszerű összefüggésekben tárgyalja ugyancsak T. Szabó Levente egyik tanulmánya, amelynek címe: Új magyar irodalmi nemzetépités? (Korunk 2009. 11.)

AMIKOR VERSBE KEZDESZ...

Franz Hodjak: *Kékhagyó kedd*

■ A vers a hátsó szobákban gyülekező szavakból születik. Néha csend termeli, olykor meg hangzavar. Néha megszólít, máskor viszont képtelenné tesz a befogadásra. Talán a vers az, ami leginkább próbára teszi az olvasói szabadságot. Franz Hodjak lírai életművére mindenképp ez a nyitottság, az olvasót egyáltalán nem kímélő minimális szóhasználat jellemző. A művész egymás mellé helyezi az akácillatot és a lapostetves nyarat, az ólomkatonát és a rigót, a bukott és a kedves őrangyalokat, a nagymamát és a varjakat, a teát és a holtponzt, s így eléri azt, hogy előbb-utóbb „a legégetőbb kérdéseket / mindenki felteszi / magának” (*Teaszünet; Gedanken beim Teetrinken*), mert az ember meg akarja érteni a korántsem könnyű szöveget. Erre az izgalmas felfedezésre nyújt lehetőséget a nemrég megjelent *Kékhagyó kedd*, mely egy kötetnyi válogatást tartalmaz Hodjak lírai életművéből, Halmosi Sándor fordításában.

A lírikus, elbeszélő, regényíró és esszéista Franz Hodjak Nagyszebenben született. Hosszú éveken keresztül a kolozsvári Dacia Könyvkiadó lektoraként dolgozott, a romániai német irodalom meghatározó képviselője volt. 1992-ben költözött ki Németországba, jelenleg Usingenben él, szabadfoglalkozású íróként. Hogy mit jelentett számára a földrajzi-szellemi mobilitás, arról e kötetben számos helyen olvashatunk. Alaptémáihoz tartozik a hazátlanság, az idegenségérzet. Nem azt vallja, hogy Erdélyből Németországba költözvén új otthonra talált, hanem úgy beszél róla, mint egy további hazátlanságról. Hogy a Duden (német szótár) nem beszél a *Heimatlosigkeit* (hazátlanság, hontalanság) többes számáról,

Hodjak szerint nyelvi hiba, amit az egyre gyakoribb mobilitás és a sok „hazátlan” miatt ki kellene javítani. Ő ezt meg is teszi a maga módján az *Usingeni elégiában* (*Usinger Elegie*):

*Nos, nekem nincs két
hazám, mint minden rendes emigránsnak,
lassan nyílik a nyelvtani feketerigó,
nekem csak két hontalanságom van,
egy új, természetesen, meg egy régi.
Egyikből ugrálok a másikba, ahogy éppen kell.*

Így nem csoda, hogy vannak napok, melyek teljes bizonytalansággal kezdődnek, „s egyszer csak azon / kapod magad, hogy idegen helyeken / életed kézzől kézzel jár”. (*Variációk Bruckner második szimfóniájára; Variationen auf Bruckners Zweite*). Az sem véletlenszerű, hogy számos sorban felbukkan az útleve lhivatal, az emigráns, a kivándorlás, az útleve lh, a nyelv, a fehér papír és a fekete cezúra – az én.

Hodjak lecsupaszított stílusában, tömör metaforikusságában, pattogó vagy éppen nehéz ritmusaiban van egy olyan adag bezártság, kételkedés és ironia, amely első olvasásra ledöbbsenti az olvasót. Hogy honnan fakad ez a befelé fordulás, állandó kétely, maró gúny és különcködőnek tűnő hangnem, minden valószínűséggel a társadalmi viszonyok, történelmi fordulatok felől értelmezhető, hisz ne feledjük, Hodjak számára a vers műfaja olyan gondolatok kifejezésére alkalmas, amelyek korokat, embereket, a szabadságot és a gondolkodást teszik hangsúlyossá. A vers jó arra, hogy a kommunizmusban szenvedő egyén függetlenség iránti vágyát kimondja, jó arra, hogy egy

emigráns élettörténetének apró részeit kifejtsé, jó arra, hogy a hiábavalóságot kíméletlenül elvesse, s jó arra is, hogy a kételemekben valamilyen formában bizonyosságot nyújtson. Ez a műfaj, ez a megszólalás-típus az, amelyhez a szerző alkalomról alkalomra visszatér. Legyen szó diktatúráról, szocializmusról vagy liberalizmusról – ebben a műfajban meg tud szólalni.

Verseinek jelentős részében döntő szerepe van az útkeresésnek. Ez nagyon sokszor az útvesztéssel párosul. Nincs cél, nincs megoldás, egyedüli kiút a kételem és az ironia. Franz Hodjak az a fajta szerző, aki szereti az élcelődést, a gúnyt. Természetesnek veszi, ha kifiguráz valakit, s ahova csak lehet, odaszúr. Előszeregettel tagad, ritka is az a verse, amelyben nem kérdőjelez meg valamit. A „sose”, „nem”, „sem”, „senki sem”, „nincsenek”, „Semmi”, „sem-sem” szavak ezért gyakran felbukkannak. Ez az alaphelyzet annyira természetes számára, hogy még Istenre is kiterjeszti. Azt tanácsolja neki, hogy maradjon Ő is a kereszteződésben, és kételkedjen, essen kétségbe. Mivel a szerző a gyökerekig magába szívta a hontalanság érzését, a kételkedő, ironikus hangnemet, nem meglepő, hogy az üldözött-üldöző szópár verseiben többször is előfordul. Egyik legérdekesebb kontextus erre a *Biciklis vers* (*Gedicht mit Radfahrer*). A biciklis hasonlít ránk, „olyan ő is, mint a meggyőződésünk, / minden és semmi sem. / Üldözött és üldöző”.

Igaz, hogy az ironia jó védekezési mód a világ ellen, s a fájdalom hangja gyakran megszólal verseiben, Hodjak mégsem csupán a kételkedés költője. Olykor hihetetlen emberi gyöngédséggel, életigenléssel és meggyőződéssel tud beszélni a reményről, a szabadságról. Ezt példázza a *Vers, telefon nélkül* (*Gedicht ohne Telefon*):

*A remény gyalog és mezítláb.
Te még el sem
indultál, de ő már
megérkezett. Fogadnunk*

*kell őt és támogatnunk,
sebzett lábát ápolnunk,
hogy el ne essen.
De ő csak megy, szakadatlan.
A legvégsőig.
Hogy te elindulhass.*

Igen, kétségtelenül ez is teljes mértékben Hodjak. Az a költő, aki versében gyászolni tud egy kanárit, s legfontosabbnak azt tartja, ha a madarakat is végső soron a szabadság illeti. Coco siratása akkor éri el tetőpontját, amikor elhangzik a kérés: „de egy néma perc erejéig / nyissák ki kérem gondolatban / a világ összes / kalitkáját.” (*Coco siratása; Trauer um Coco*).

Remény és kilátástalanság, feloldódás és idegenségérzet, szabadság és bezártság, bizonyosság és kételem egyaránt szerepet kapnak a kötetben. Ez a kettősség, az állandó kontraszt jól érzékelhető az egyes témákban, motívumokban is. Például az angyalok esetében. A Hodjak-költészetben az (ör)angyalok főszereplőkként jelennek meg. De nem mindegyik az általunk jól ismert funkciót tölti be, jócskán akadnak gyengék is, akik eltűnnek, meghalnak, kiesnek a szerepükből, hogy miniket megijesszenek. Mindenféle típus van: idegen, bukott, vézna, örök menekülő, kedves, halott, illetve „őrangyalok, kik kíváncsiak lennének”, „őrangyalok, kik megölték magukat”. A groteszk mestere Hodjak, jól fejre állítja naivságunkat, miközben ezt kérdezi a *Reggeli versben* (*Morgengedicht*):

*Mihez kezdsz
egy őrangyallal, aki reggel,
mialatt te kényelmesen
kávédat szűrészölöd
és a világot rendezed, amit
tegnap összekuszáltál,
lezuhan az égből, erkélyedre
toccsan, végleg elterül.
Először azt hiszed, hál'istennek,
nem ütött agyon.
És aztán?*

Ki ez az ember, aki ilyen pimaszul felteszi nekünk a kérdést? Önmagát így ha-

tározza meg: „Egy romániai német török vagyok, / egy balkáni fojtóangyal tehát.” (*Gyilkos ballada; Moritat*) Hodjak ironikusan rájátszik a keletiesen csengő névre, s jól behúzza az olvasót a csapdába, amikor elhitheti vele a török eredetet. Valójában a romániai német meghatározás illik rá, s ez a kettősség számos versében nyomon követhető. Hivatkozik Erdélyre, bebarangolja a Duna-deltát, Bukarestet, Székelyföldet, a román falvakat, így a kulturális hálót kiszélesíti. Balogh F. András, a kötet utószavának szerzője pontosan világít rá arra, hogy Hodjaknak az önmagáról alkotott metaforája tulajdonképpen a rossz értelemben vett Balkán, Kelet-Európa, az értelemkeresés és elbukás megjelenítője, mely önazonosságában és művében egyaránt meghatározó. Egy biztos: az erdélyi olvasó számára nem annyira nehéz a gondolatok kibetűzése, mert a szerzővel azonos élményanyaggal rendelkezünk. A végig nem írt sorokban, a groteszk gondolatok mögött ott a romániai hangulat, amit minden itt élő jól ért és tapasztal. Ki Franz Hodjak? Úgy is lehetne válaszolni a kérdésre, hogy egyszerre kicsit Villon, kicsit Brecht, kicsit Jónás, kicsit Ovidius, s így tovább. Ők azok, akiket Hodjak verseiben megszólít, s akiknek a sorsáról elgondolkozik, és e sorsok egyén és hatalom problematikus viszonyához kapcsolódnak. Franz Hodjak önmagát névtelen oszlopnak tekinti, s az örök kétkedés lírai hangját képviseli: „Mindig azok / voltunk, akik soha nem leszünk.” (*Hon. Bizonyosság nélkül; Land. Ohne Beweis*).

Halmosi Sándornak sikerült fordításában megértetnie őt. A szatmárnémeti születésű költő ráérezett a precíz nyelvhasználatra, a tömény mondanivalóra, az ironikus, sokszor groteszk stílusra, ezért lett jó és Hodjak-szerű a magyar fordítás. Ugyanaz a tömör metaforikusság, a nyelv elemi egyszerűsége érvényesül a magyar sorokban is, mint az eredeti német szöve-

gekben. Ehhez az alapvető hodjaki hangnemhez pedig hozzáadódik Halmosi saját stílusa, saját értelmezése, helyenkénti ferdtése, amivel mi, olvasók, sokat nyerünk. Olvassuk Halmosit, s megértjük Hodjakot; olvassuk Hodjakot, s megismerjük Halmosit – igen, ebben a kötetben a kettő elválaszthatatlanul együtt jár. A fordító a kötet végén egyébként kilép szerepéből, s szerzőként szól Hodjakról *Az angyalokkal flancoló / akinek ördöge van* című írásában. Csípős, provokatív, erős szöveg ez, melynek megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a kötetben lévő versek többszöri elolvasása.

A *Kékhagyo kedd* átfogó képet nyújt Franz Hodjak lírai életművéről. 1970-től 2008-ig megjelent verseket tartalmaz, így mindegyik kötetből nyújt egy kis ízelítőt. A címadó vers azért érdekes, mert a húshagyoikeddet asszociálja, amely a nagyböjt kezdetét megelőző nap, a farsangi szezon utolsó napja. Erre a versben is történik utalás, a nyúl lábától a kitiltott kénen át eljutunk a kedéllyel egyenlő penészes kenyérig, végül pedig a nyelv, a lét bizonytalanságáig: „billeg a nyelv homol / az élet mint mindig megszarol” (*Kékhagyo kedd; Blauer Dienstag*).

Hodjak szerint, ha egy versebe kezdesz, tudnod kell, hogy nem ér véget. Ha tudnánk, hogy véget ér, más fogalmat alkotnánk a világról. A költő, aki az elemi dolgokba a legmélyebb gondolatokat is bele tudja vinni, azt mondja a versről (s talán ezzel együtt az élet megéléséről is), hogy legyen inkább „egy folyamatos alakulás, egy / útkereszteződés, táblák nélkül, hogy / biztosan eltévedj, folyton-folyvást, és // ne csak a célt ismerd. Mert a célegyenesben, / ami a halál, az élet már értelmetlen.” (*Az Édentől balra; Links von Eden*). Amikor versebe kezdesz, valójában az életet éled: táblákat keresel vagy rejtessz el az útkereszteződésben.

Pap-Mike Ágnes

KOVÁCS KISS GYÖNGY AJÁNlja

■ „Századunk hite a haladás törvényében való hit” – olvasható a *Larousse* új kiadásában, a 19. század végén. Simon Dubrov történész azonban szinte ugyanebben az időben vélhetőleg balsejtelemmel tekint a jövőbe, amikor az alábbi sorokat leírja: „Belépünk a 20. századba. Vajon mit hoz az emberiség és különösképpen a zsidóság számára? Az elmúlt néhány évtized alapján úgy látszik, mintha az emberiségre új középkor várna szörnyű háborúkkal és nemzeti küzdelmekkel...”

Talán mindkét sejtés beigazolódni látszik a 20. század tekintetében, mely egyaránt hordozója volt fejlődésnek és haladásnak, prosperitásnak és pusztításnak, hanyatlásnak és bukásoknak.

Az ajánlott kötetek jó része – a lapszám súlypontjához illeszkedően – 20. századi tematikájú, melyekhez mellé- és pillanatig sem alárendeltségben társul néhány, az európai és magyar nemesség történetének egy-egy szegmensét vizsgáló-feldolgozó munka.

■ *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Szerk. Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Bp., 2009.

■ *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira.* Szerk. Zombori István. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány. Bp., 2009.

■ Barta János: *A kétféjű sas hatalmában.* Helikon Kiadó, 2009.

■ Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* MTA Kisebbségkutató Intézete – Gondolat Kiadó, Bp., 2008.

■ Benkő Elek – Székely Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön.* Nap Kiadó, Bp., 2008.

■ Csetri Elek: *Erdély az ébredő Európában.* Kriterion Kiadó, Kvár, 2010.

■ Fábri Anna: *Hétköznapi élet Széchenyi István korában.* Corvina Kiadó, 2009.

■ Fukári Valéria: *Felső-magyarországi főúri családok.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2008.

■ Gyarmati György: *Demokráciából a diktatúrába. 1945–1956.* Magyarország története 20. Kossuth Kiadó, Bp., 2010.

■ Mályusz Elemér: *A vörös emigráció.* Attraktor Kiadó, Gödöllő, 2006.

■ McGuigan, Dorothy Gies: *„Familie Habsburg 1273-1918”.* Ullstein Taschenbuch Verlag, Berlin, 2009.

■ Romsics Ignác: *A 20. század képes története.* Magyarország története – világtörténet. Rubicon Kiadó, Bp., 2009.²

■ Ormos Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században.* Napvilág Kiadó, Bp., 2009.

■ Széchenyi Kinga: *Megbélyegzettek. A kitelepítések tragédiája.* Kráter Kiadó, Bp., 2008.

■ R. Várkonyi Ágnes: *Zrínyi Ilona „Európa legbátrabb asszonya” – Ilona Zrínyi „Avrupa'nin en cesur kadini”.* Magyar-Török Baráti Társaság, Macar-Türk Dostluk Dernegi. Bp., 2009.²

■ Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Osiris Kiadó, Bp., 2009.

VÖRÖS KESZTYŰK, FORDÍTVA ÉLT ÉLETEK

■ Herta Müller Nobel-díjának fogadtatásával kapcsolatos a januári *Orizont* Eginald Schlattner-interjújának első kérdése. Schlattner örül, természetesen (*Mitfreude*, mondja a saját maga által kitálat szöveg), és igyekszik árnyaltan megközelíteni azt, hogy mi következhet egy ilyen díjból. Többek között a Romániára eső figyelem, természetesen. Az viszont nem következik, mondja, hogy végső szavak lennének kimondva a romániai szocialista rendszerrel kapcsolatban. Cosmin Lungu kérdésében az „egyértelmű elítélés” kifejezés szerepel, ezt a fogalmat Schlattner hárítja – az irodalom nem az ítéletekről szól, mondja, különben benne ragad egy ideológiában.

Az interjú nem kerüli meg a Schlattnerrel kapcsolatban kínálkozó kérdéseket: az irodalmi sikerét (Schlattner nem szereti a „siker” kifejezést, sokkal fontosabb számára a *Fejlesztett kakas* és a *Vörös kesztyűk* kapcsán, hogy egyfajta rezonancia támadt körülöttük, magyaráz: maga az olvasásuk ténye és az olvasói visszajelzések), a „fordítva élt életét” (tizenöt éves korában, mondja az író, sokkal kevesebb perspektíva állt előtte a szubjektív érzeteket tekintve, mint jelenleg, hetvenhat évesen), a papi hivatását (Schlattner rituáléja a rendszeres prédikáció, amelynek – gyülekezete megfogvatkozásával, majd eltűnésével – nemegyszer nincs egyetlen szem- és fültanúja sem), az „árulás”-történetét, amely összekapcsolódott a nevével több könyvben és filmben (Hans Bergel, Wolf von Aichelburg és több más szász író perében való részvételről van szó). Az „árulás” kifejezést egyébként Schlattner határozottan elutasítja – az áruló, mondja ő, szabad döntés eredményeképpen válik árulóvá – ő maga közel

huszonegy hónapnyi cellafogság után és következtében „tört meg”, és vett részt tanúként a szász írókat koholt vádak alapján elítélő politikai perben.

Különös helyzet. Schlattner ebben az interjúban is és másutt is elismeri tévedéseit. Megnyilatkozásaiban ugyanakkor erősen érződik az (és talán ez a zavaró elem néhány Schlattner-komentátor számára), hogy ő már nagyon túl van ezeken a dolgokon: úgy pozicionálja magát, mint aki egy fontos fordulat után van, amely fordulat lényegében el is választja őt attól, aki a tévedéseket annak idején elkövette. Hangnem kérdése volna? Schlattner válaszaiban (itt is) valamiféle emelkedett túlstilizáltság érződik, miközben minden, amit mond, tényszerűségében meggyőző egyébként.

Olyan esettanulmány a Schlattneré, amelyet aligha lehet figyelmen kívül hagyni, már csak a Nobel-díj következtében megnövekedett figyelem miatt sem, ha a romániai német kultúráról vagy tágabbban, a sztálinizmus idején elkövetett „bűnökről” és azok vállalásáról gondolkodunk. Valakivel egyszer arról beszélgetünk, hogy van-e olyan „beismerés” ezzel az időszakkal kapcsolatban, amelyik mindenki számára eléggé jó és „kielégítő” volna. Lehet, hogy a jó válasz ezzel kapcsolatban az, hogy elegendő, ha ennek a valamásnak az igénye érezhetően belülről fogalmazódik meg, belülről ered, és nem külső elvárásoknak engedelmessé válik. Az igények, amelyeket megfogalmazhatnánk, azzal fenyegetnének, hogy egyneműsítik az erről szóló diskurzust. És lényegében korlátozzák azt. Ennél pedig sokkal fontosabb magának a megszólalásnak a ténye. (*Orizont, ianuarie 2010*)

B. I. J.

FÉLELEM A TUDÁSTÓL

■ „És milyen érve van a racionalitásra?” – emlékszik vissza Paul Boghossian kötetéről (*Fear of Knowledge. Against Relativism and Constructivism*, Oxford University Press, 2006.) írott recenziójában „a beszédaktuselmélet filozófusa”, John R. Searle egy régi, feltehetőleg nem az arisztotelészi logikán szocializálódott diákjára. A Boghossian-kötet által megcélzott relativista világnézet és annak legújabb válfaja, a társadalmi konstruktivizmus szerint valójában semmi.

Tudományosan bizonyított, hogy Amerika őslakosai a Bering-szoroson át érkeztek. Maguk az indiánok szerint azonban őseik a földből szökkentek szárbába. A (nem arisztotelészi logikán szocializálódott) filozófus csak annyit mondhat: „A tudomány mindössze az egyik lehetséges módja annak, hogy a világról tudomást szerezzünk; nem az első, és nem is az egyetlen. Az őstörténetről alkotott indián felfogás ugyanolyan mértékben legitim, mint az archeológiai. A mi tudományunk egyfajta valóságot konstruál, az indiánok tudása egy másikat.” A társadalmi konstruktivisták szerint ez így

rendben is van; Boghossian szerint elfogadhatatlan.

Boghossian (és Searle) a társadalmi konstruktivizmust végső soron a politikai korrektség ideológiai alkalmazásának tekinti, és ilyenként bírálja: a poszt-koloniális korban valóságfelfogásunkat sem illik más kultúrákra ráerőszakolni; minden egyes kultúra, minden ember kapja meg a maga igazságát. A multikulturális demokrácia episztemológiai érve (szofizmája?) alapján, ha a világról alkotott tudásom eleve szituált, esetleges tudás, az egyetemesen érvényes tudományos kijelentések lehetőségébe vetett hit nemcsak ostobaság, hanem egyenesen represszív; ha valóban szabadok akarunk lenni – hogy tovább dolgozhassunk a multikulturális de-mokrácia építésén (és a Nyugat lebontásán) –, mindennek előtt olyan büszke rögeszméinket kell föladnunk, mint az „objektivitás”, az „ésszerűség” és a „tudományos szakmaiság”. Pedig, mint Boghossian kötete tanúsítja, ezekkel együtt is mennie kellene. (*Merkur*, 2010/1.)

R. L.

ABSTRACTS

Gábor Gyáni

■ *Twentieth-Century Hungarian Societies*

Keywords: *Hungary, social development, structural duality, modernisation, individualization*

Hungary's history was closely shaped or even determined throughout the 20th century by a few recurring breaks and renewals caused by the several shifts of the political regime, the drastic territorial and demographic changes, and the transition from an imperial half-dependence to the quasi or real nation-state sovereignty and/or imperial subordination again. Each of the hectic changes did their impact on the societal processes going on in the country. The rhythm and the way Hungarian society headed for modernity was thus always affected negatively by these outer influencing factors. This was to give birth to the idea declaring that the development towards modernity is and has always been hindered by survival of the many remnants of feudalism. The notion was developed further in the form of the theory of a dual structure of Hungary's society, held to be the main defining structural characteristic before 1945. The plausibility and great popularity of the hypothesis has been shown by the fact that even the late Kádárist socio-economic structure was frequently interpreted by basing on the notion of a structural duality. When the whole problem is seen now from the perspective of the turn of the 20th and 21st century, the individualization process seems to play the most decisive or at least the most persisting role all the time in the social development of Hungary.

Pál Pritz

■ *Twentieth-Century Hungarian Foreign Policy*

Keywords: *Austria–Hungary, World War I and II, revision, Hungarian Revolution, foreign policy*

After the Austro-Hungarian Compromise of 1867, Hungarians assumed the status of a partner nation, and their national interests have been taken into account in a realistic measure in the foreign policy of the Empire. Hungary's involvement in World War I was not the result of national interest, yet it could not be avoided. The fall of St. Stephen's empire was essentially brought about by the fact that the victorious Entente powers could no longer view the Austro-Hungarian Monarchy, and the Hungarian state within it, as a factor of balance in its relations with Germany, and have set out to create a new equilibrium at Hungary's expense by way of the new independent states. The Hungarians' tragedy was that, after losing the war, the national and the social project entered in sharp conflict, and finally they lost on both sides. The central inconsistency of Hungarian politics during the interbellum lies in a revision achieved in lack of their own forces, with the aid of the great foreign powers, which resulted in the loss of independency as a state. After 1945, there were many on the left who hoped for help from Moscow, yet it was instead in favour of punishment. The supporters of the bourgeois ways, on their turn, counted on western democracies as supporters of Hungarian interests, for whom these interests were of little importance in the wider context of the new bipolar world order. Although the Hungarian Revolution of 1956 had no chance to succeed, the heroes of this national uprising were the ones to have done the most for Hungary's national interests. Its legacy triumphed in rendering Kádárist Hungary more liveable, and the change of regimes devoid of bloodshed. The two fundamental successes of the last two decades consist in Hungary's admission in the NATO and in the European Union, and the future of this nation still depends in no small measure on the efficiency of its foreign policy, which also requires that the chasm between folk and nation narrows.

Ignác Romsics

■ ***Twentieth-Century Hungarian Political Regimes***

Keywords: Hungary, political regimes, dualism, the Horthy era, state socialism, Hungarian Republic

Hungarian history in the 20th century is made up of four largely differing periods divided by three major historical events. These were the era of dualism until 1918, the Horthy era between 1920 and 1944, the period of state socialism established after World War II and the Third Hungarian Republic in the last 20 years. In this essay the nature of the political regime of these four time periods is treated. In respect of its most essential institutions, their structures and operational principles the dualist system can be characterized as liberal. To the extent that these liberal principles were violated, this was generally related to monarchical rights. The imperial-royal sphere of authority, both in legislations and in the executive arena, was excessive, and this in turn endowed the political system as a whole with certain authoritarian stamp. In the terminology proposed by Juan Linz and Giovanni Sartori, the Horthy regime should be characterized as one of authoritarianism with predominant party relations. It was not a democratic one and it definitely cannot be said to have displayed the distinguishing marks of Fascist or National Socialist totalitarianism. After a short – more or less democratic – transitional post-war period, Soviet-type dictatorship was established in Hungary. There can be no dispute that this regime which had developed by 1949 qualifies to be called totalitarian. All power was concentrated in the hands of the sole remaining party, which both dictated and oversaw the work of parliament, government and local administration alike. In the 1960s the regime became less totalitarian and more “liberal”. However, the earlier features of the dictatorship including one-party system and communism as state ideology remained unaltered. In 1989-1990 the one-party dicta-

torship has been replaced by multiparty democracy. By this, Hungary was again back on the path that had originally been signposted for it a century and a half before by István Széchenyi, Lajos Kossuth and Ferenc Deák, the “founding fathers” of the modern parliamentary Hungarian state.

László Szarka

■ ***A Century Spent as Minority: Hungarians in Twentieth-Century Central and Eastern European Nation-States***

Keywords: Hungarians, the Treaty of Trianon, nation-building, external homeland

Within the boundaries of the Central and Eastern European nation-states established by the Treaty of Trianon, minorities have lived under various legal, political and economical circumstances. This study examines the nation-building processes of Hungarian minority communities in the neighbouring countries of Hungary between 1918–1920. The author traces a comparison of the ethno-political conditions offered by states in this region during the interbellum and in the period of the communist party-state. Although there existed strong ties between the self-interpretation of the minorities and the state of Hungary, which assumed the role of the external homeland, the pragmatic political practice of the minorities and the revisionist politics of the Hungarian governments also differed in many ways. The Hungarian minority communities in Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia conducted important clarifying debates about their possible roles, political agendas and duties as a community. The ideology of Transylvanism emphasized the cooperation of nations living in Transylvania, while the *couleur locale* theory from Wojwodina accentuated the importance of regional characteristics, as well as the mediating function of a bridge for the minorities. The revisionist changes associated with World War II and then the Paris Peace Treaty from 1947 burdened the relationships between the majority nations and the Hungarians even

more. Then, for four decades, the communist party-state regimes of the Soviet block rendered impossible the efficient treatment of the minority problem.

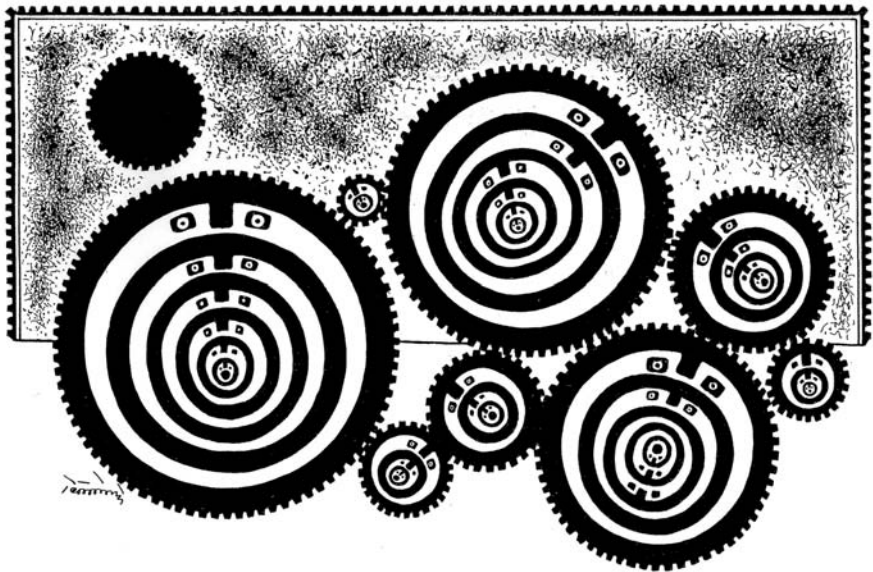
Béla Tomka

■ ***Economic Growth and Consumption in Twentieth-Century Hungary: Divisions, Dynamics and Determinants***

Keywords: *Hungary, Western Europe, history of economics, economic growth, stagnation*

The study analyses in a long-term and comparative perspective the most important economic trends in twentieth-century Hungary (more exactly, in the period between World War I and 1990). Its interest is primarily oriented toward the dif-

ferent periods and the dynamics of economic growth in Hungary, as well as toward the relation of this dynamics to the changes which occurred in the western part of the continent. On these grounds, the author argues that the middle of the twentieth century could be considered a turning-point in the relation between Hungarian and Western European economic growth. In the decades before World War II periods of approximation toward and divergence from Western Europe have alternated with each other. In the second part of the twentieth century, however, after an initial period of relative stagnation, Hungary began to persistently drop behind more and more, up until the nineties.

Balázs Imre József (1976) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár

Bogdanov, Vaszilij (1895–1982) – költő

Bogdán László (1948) – író, szerkesztő, Sepsiszentgyörgy

Borsodi L. László (1976) – költő, kritikus, tanár, Csíkszereda

Fodor János (1989) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár,

Gyáni Gábor (1950) – történész, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet, egyetemi tanár, ELTE, visiting professor, CEU, Budapest

K. Horváth Zsolt (1972) – egyetemi tanársegéd, ELTE BTK, Budapest

Karácsonyi Zsolt (1977) – költő, főszerkesztő-helyettes, Helikon, Kolozsvár

Kemecsi Lajos (1969) – etnográfus, PhD, tudományos igazgató, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre

Kovács Kiss Gyöngy (1960) – történész, PhD, főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár

László Lóránt (1977) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár

Pap-Mike Ágnes (1987) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár

Pritz Pál (1944) – történész, az MTA doktora, egyetemi magántanár, ELTE, Budapest

Rigán Lóránd (1980) – filozófiatörténész, PhD, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár

Romsics Ignác (1951) – történész, az MTA tagja, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Eger

Szarka László (1953) – történész, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, dékán, Selye János Egyetem, Komárom

Takács Zsuzsanna Mária (1982) – doktorandus, PTE, Pécs

Tettamanti Béla (1946) – grafikus, Budapest

Tomka Béla (1962) – történész, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem

Ungvári Zrínyi Ildikó (1959) – színházesztéta, PhD, egyetemi docens, Marosvásárhelyi Színművészeti Egyetem

Támogatók

„Egy hosszú és/vagy rövid – esetleg akár keresztbe metszett – századról szól a lapszám, amelyet az olvasó a kezében tart: a magyarság 20. századáról, amely – nemzetünk tekintetében egyértelműen – az ismétlődő kényszerhelyzetek és gyakorta beszűkülő mozgásterek okán a szinte állandósult törések és többnyire egymást tagadó, folytonos újakezdések időszakaként is körülírható.

Olyan századról szól, amely – európai és ezen belül magyar vonatkozásban egyaránt – egyidejűleg keltett felfokozott reményeket és pillanatokon belül szenvtelenül rombolt le illúziókat. Nehezen érthető, ráadásul megérthető száz év volt, melyben mintha több évszázad történései sűrűsödtek, »teleszkopizálódtak« volna. Súlyos és mindmáig értelmezésre váró, több olvasatú történeti üzenetek és tanulságok tárháza – a »szélsőségek százada«.

(Kovács Kiss Gyöngy)

ISSN 1222 8338

4 LEJ • 500 FT

OUR 20th CENTURY
SECOLUL NOSTRU 20